

НЕВІДОМА УКРАЇНА

і
ш
н
д
р
т

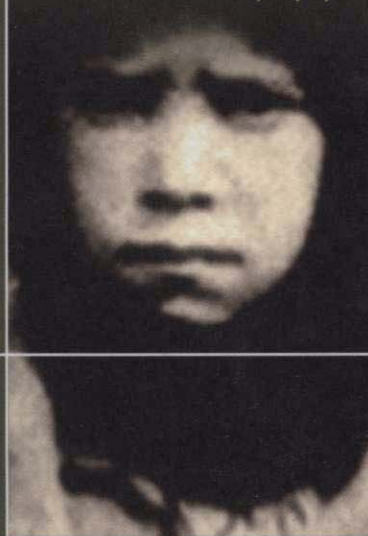
- «Держава-комуна»
- «Великий перелом»
- Україна і Кремль
- Надзвичайні хлібозаготівельні комісії
- Новорічна телеграма вождя
- Демографічні втрати

у свідомлення

і
ш
н
д
р
т

ГОЛОДОМОР
1932–1933 рр.
ЯК ГЕНОЦИД

Станіслав
Кульчицький

ББК 63.3(4УКР)615

К 90

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

Кульчицький С. В.

К 90 Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К.: Наш час, 2007. — 424 с.

ISBN 978-966-8174-88-9

ISBN 966-8174-12-7(серія)

На підставі багатьох документів і свідчень автор встановлює, що Голодомор 1932–1933 рр. в українському селі являв собою результат замаскованої під хлібозаготівлі каральної акції з вилучення у селян всього наявного у них продовольства. В книзі доведено, що Сталін застосував цю терористичну акцію в ситуації гострої кризи і голоду в багатьох регіонах СРСР, які були наслідком здійснюваної Кремлем прискореної «революції згори».

Книга допомагає усвідомити, що терор голодом у поєднанні з репресіями проти безпартійної української інтелігенції та членів КП(б)У мали на меті попередити соціальний і політичний вибух в найбільшій національній республіці.

Це дослідження призначене для української громадськості, яка зацікавлена у міжнародному визнанні Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», прийнятого Верховною Радою 28 листопада 2006 р.

ББК 63.3(4УКР)615

ISBN 978-966-8174-88-9

ISBN 966-8174-12-7(серія)

© С. В. Кульчицький, 2007

© В. В. Кузнецов, дизайн, 2007

© «Наш час», оригінал-макет, 2007

Зміст

Вступ	8
Розділ І. Народження «держави-комуни»	10
1. Перший штурм	10
Ідея держави-комуни (с. 10). Робітничо-селянська влада (с. 16). Початок комуністичного будівництва (с. 20). Воєнний комунізм (с. 23). «Позбутися селянства!» (с. 26). Спроба колективізації селянства (с. 28). Розрив ринкових відносин між селом і містом (с. 31). Відмова від «воєнного комунізму» (с. 36).	
2. Україна в «державі-комуні»	38
Національна радянська державність (с. 38). Виникнення українського компартійно-радянського центру (с. 40). «Договірна федерація» (с. 48). Утворення СРСР (с. 51).	
Розділ ІІ. «Великий перелом»	58
1. Держава і суспільство	59
«Капіталістичне оточення» (с. 59). Характер політичного режиму (с. 63). Еволюція влади в державній партії (с. 65). ЧК-ДПУ як знаряддя диктатури (с. 69). Комнезами в системі влади (с. 72).	
2. Перехід до форсованої індустріалізації	76
Проблема ресурсів (с. 76). «Криза непу» (с. 78). Темпи індустріалізації (с. 82). Новий господарський механізм (с. 84).	
3. Курс на колективізацію	87
Концепція «кооперативного соціалізму» (с. 87). Повернення до планів суцільної колективізації села (с. 96). Злам непу (с. 102). Нова продовольча розкладка (с. 110). «Ліквідація куркульства як класу» (с. 116). «Запаморочення від успіхів» (с. 125).	
4. Політика Кремля щодо України	140
«Подвійна бухгалтерія» (с. 140). Політика коренізації (с. 147). Проблема україно-російського кордону (с. 155).	

Розділ III. Голод 1932 р. у тіні Голодомору 164

1. Завершення колективізації сільського господарства 165

Відновлення кампанії суцільної колективізації (с. 165).
Нова кампанія проти «куркулів» (с. 169). Завершення
суцільної колективізації (с. 170).

2. Криза колгоспного ладу 172

Колгоспи як складова частина «держави-комуни»
(с. 172). Адміністративно-територіальні реформи (с. 174).
Керівні кадри колгоспного села (с. 177). Машинно-трак-
торні станції (с. 180). Організаційно-господарський стан
колгоспів (с. 181). «Перша заповідь» (с. 183).

3. Голод в Україні 198

Поширення голоду (с. 198). Втечі від голоду (с. 204).
«Гострі настрої» (с. 207). Аграрно-селянська політика
1930-1931 рр.: приховані аспекти (с. 211). Відступ від те-
ми: геноцид (с. 216). Державна допомога голодуючим се-
лянам (с. 218). Інші заходи держави (с. 222).

Розділ IV. Геноцид: сталінський задум та його виконання 228

1. До методології питання 229

Про характер голоду 1932–1933 рр. (с. 229). Колек-
тивізація і терор голодом (с. 231). Зміна курсу національ-
ної політики (с. 234).

2. Хлібозаготівельна криза 237

Листи Г. Петровського і В. Чубаря (с. 237). Затвердження
хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р. (с. 242). «Закон
про п'ять колосків» (с. 247). Сталін-Кагановичу: 11 серпня
1932 р. (с. 251). Провал хлібозаготівельного плану (с. 255).
Насування економічного і соціального катаклізму (с. 257).

3. Дії Молотова і Л. Кагановича в УСРР 262

«Ответить сокрушительным ударом!» (с. 262). Перші за-
ходи комісії Молотова (с. 265). Під диктовку В. Молото-
ва і Й. Сталіна (с. 269). Оріхівська справа (с. 273). Пропо-
зиції С. Косіора (с. 276). Відрядження Л. Кагановича
в Україну (с. 279).

4. Дії Л. Кагановича на Кубані	284
Утворення надзвичайної комісії (с. 284). «Петлюрівська українізація» (с. 286). Репресії проти кубанців (с. 291).	
5. Новорічна телеграма вождя	294
Геноцид: підсумок попередніх висновків (с. 294). Сталінська телеграма: контекст і текст (с. 295). Свідчення тих, хто вижив (с. 304). Блокада (с. 307).	
6. Дії П. Постишева	315
Січні рішення ЦК ВКП(б) (с. 315). Підсумки хлібозаготівельної кампанії (с. 320). «Виховання вбивством» (с. 323). Місія П. Постишева (с. 332). Припинення масових репресій (с. 340). Діяльність політвідділів МТС і радгоспів (с. 344). Доля урожаю 1933 р. (с. 349). Колгоспи в системі командної економіки (с. 355).	
Розділ V. Скільки нас загинуло?	362
1. Версії сучасників голодомору	363
Перші повідомлення (с. 363). Публікації хертивських газет (с. 367). Інші оцінки (с. 369).	
2. Репресований перепис населення 1937 р.	373
Як Сталін заганяв себе в глухий кут (с. 373). Катастрофа українців у дзеркалі Всесоюзних переписів населення (с. 377). Спроба фальсифікації перепису 1937 р. (с. 381)	
3. Версії повоєнних дослідників	385
Розрахунки С. Соснового (с. 385). Версії демографів (с. 388). «Реєстр смерті» Р. Конквеста (с. 395).	
4. Аналіз демографічної статистики	396
Перші розрахунки автора (с. 396). Відкриття демографічної статистики (с. 398). Методика розрахунку втрат (с. 401). На демографічному семінарі в Торонто (1995 р.) (с. 407). Позиція Стефана Віткрофта (с. 410). Вірогідність демографічних оцінок (с. 411). Географія голоду (с. 413).	
Іменний покажчик	416
Про автора	421

- I, 8. Згрішив, згрішив Єрусалим,
тим і зробивсь осоружний!
II, 11. Увесь його народ зітхає,
хліба шукає.
IV, 4. Язик від спраги в немовлятка до піднебіння прилипає,
маленькі діти просять хліба, та нікому їм дати...
IV, 9. Ліпше тим, хто від меча поліг, ніж тим, хто з голоду загинув;
бо ці конали, виснажені, від нестачі плодів з поля.
IV, 10. Своїми ж руками ніжні жінки варили власних дітей,
що для них за їжу стали тоді, як гинули дочки народу мого.
V, 5. Ярмо в нас на шиї, нами поганяють;
працюємо, нема нам відпочинку.
V, 10. Шкіра на нас, як піч, гаряча
від пекучої голоднечі.
V, 21, 22. Наверни нас, Господи, до себе, і ми повернемось:
обнови наші дні, як було колись.
Невже ти зовсім нас відкинув,
на нас без міри прогнівався?
Старий Завіт. Книги пророків. Плач Єремії

ВСТУП

Сучасне покоління громадян України пам'ятає своїх загиблих від голоду співвітчизників. Ось тільки причина голодних смертей у 1932–1933 рр. залишається для багатьох нез'ясованою. Хтось прагне дізнатися: чому так сталося? Хтось залишається байдужим, і таких багато.

70-та річниця Голодомору стала подією світового значення. 10 листопада 2003 р. на Генеральній Асамблеї ООН було оприлюднено Спільну заяву 36 країн, у якій висловлювалося співчуття українському народу. Однак у ній бракує головного: визнання голоду геноцидом.

Геноцид є категорією міжнародного права. Відповідно до «Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. міжнародне співтовариство зобов'язується притягати до відповідальності за цей злочин навіть осіб, які були в своїй країні наділені за конституцією вищою владою. Немає потреби притягати до відповідальності винних за голод-геноцид — вони в могилі. Йдеться про інше: ЧОМУ? Треба, щоб світ знав, що відбулося насправді. Це особливо важливо для громадян України. Вони повинні усвідомити, що сталінський режим не зупинявся перед страхітливими злочинами, аби змусити тодішнє й усі наступні покоління українського народу забути власну історію, перетворити живих людей на «гвинтики» бездушної тоталітарної машини.

Усі ми, разом узяті, є постгеноцидною людською спільнотою, як твердив Дж. Мейс, у минулому — виконавчий директор комісії Конгресу США з голоду 1932–1933 рр. в Україні. Постгеноцидне суспільство не завжди усвідомлює здійснене проти нього насильство. Те, що жертвою цього насильства є вже неіснуюче покоління, ще більше ускладнює справу. Ті, хто вижив у часи сталінських репресій, не передали відрази й ненависті до режиму своїм дітям, турбуючись про їхню і власну безпеку. Дітей виховувала радянська школа, тому вони не мали можливості порівняти прищеплені їм радянські моральні цінності із загальнолюдськими. Тим часом режим настільки змінився в ставленні до своїх вихованців (хоч залишався незмінним за своєю сутністю), що новому поколінню громадян стало важко ототожнити радянську владу зі злочинами сталінської доби.

Українські вчені та краєзнавці спромоглися донести до свідомості свого народу зовнішній вигляд Голодомору. Це зроблено з деталями, від яких перехоплює подих. Але вчені, можливо, не були такі переконливі в розкритті логіки подій, що розгорталися від початку суцільної колективізації сільського господарства.

Мабуть, на саму колективізацію слід подивитися ширше — як на один з елементів творення більшовиками такого соціально-економічного ладу, який суперечив інтересам переважної більшості населення, тобто був від природи штучним і міг виникнути тільки в силовому полі терористичної диктатури.

І останнє завдання — ключове для визначення геноцидної природи голоду в УСРР і на Кубані. Треба з'ясувати, чому для Кремля регіони з найбільшою концентрацією українського населення становили особливу небезпеку, внаслідок чого тільки проти них було застосовано найтяжчу форму терору — терор голодом.

Поза сумнівами, голод охопив у 1932–1933 рр. більшу частину європейської території СРСР. Не викликає суперечок серед науковців і те, що масштаби трагедії були найбільшими саме у двох українських регіонах. Щоб голод у цих регіонах визнати геноцидом, треба розкрити причину їх відмінності від решти.

Розділ I

НАРОДЖЕННЯ «ДЕРЖАВИ-КОМУНИ»

Голод 1932–1933 рр. треба вивчати в контексті колективізації сільського господарства, а саму колективізацію — в загальному контексті здійснюваних більшовиками соціально-економічних перетворень. Щоб зрозуміти причини переростання голоду в потворний Голодомор у двох населених переважно українцями політико-адміністративних утвореннях — УСРР і Кубанському окрузі РСФРР, треба розібратися і в національній політиці Кремля. Адже події початку 30-х рр. XX століття генетично споріднені з тими перетвореннями, які почалися одразу після приходу більшовиків до влади. Тож, у цьому розділі зупинимося на періоді 1917–1922 рр.

1. Перший штурм

Ідея «держави-комуни». Повернувшись із еміграції до революційного Петрограда, В. Ленін виступив перед учасниками Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися в його доповіді, більшовицька газета «Правда» надрукувала 20 квітня 1917 р. під назвою «Про завдання пролетаріату в цій революції». Це були славнозвісні «Квітневі тези». На відміну від точних і деталізованих рекомендацій щодо боротьби за владу, план дій на наступному етапі формулювався в завуальованому вигляді —

як короткий перелік завдань. Таких завдань було чотири, і всі вони мали один вектор: перейменування партії більшовиків з соціал-демократичної на комуністичну; прийняття партією нової, комуністичної за напрямом, програми; побудова держави-комуни; об'єднання партій із подібною програмою з інших країн у Комуністичний інтернаціонал.

Чи означає це, що ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, який завершувався Голодомором, бере свій початок у Російській революції 1917 р.? З таким висновком не слід поспішати.

У радянській історіографії питання про ціну комуністичних перетворень, у тому числі Голодомор, цілком ігнорувалося. Самі перетворення зображалися як вимоги трудових мас, що знайшли виявлення в народній революції і були реалізовані більшовиками. Щоб обґрунтувати цю думку, Російську революцію було «поділено» на дві — Лютневу й Жовтневу. Від Жовтневої революції починався відлік комуністичних перетворень.

У західній історіографії прихід більшовиків до влади вважався, як правило, достатньою підставою для визнання окремо існуючої Жовтневої революції. Щоправда, авторитетний на Заході фахівець з історії Росії Ричард Пайпс ще в 1990 р. видав у Нью-Йорку двотомник «The Russian Revolution», в якому революційний процес 1917 р. розглядався як цілісний. У 1994 р. двотомник з'явився друком у Москві під автентичною назвою («Русская революция»). Але й після цього від думки про дві революції у 1917 р. мало хто відмовився як у Росії, так і в Україні.

Навіть ті науковці на Заході, які кваліфікують жовтневі події 1917 р. як окрему революцію, тепер не обмежують її лише приходом до влади більшовиків. Зокрема, італійський учений Андреа Граціозі в лекції, вперше опублікованій у 1996 р. (Гарвардський університет, англійською мовою), назвав події в Росії наприкінці 1917 р. народною революцією з виразними антиавторитарними й антидержавними рисами, яка парадоксальним чином привела до влади найбільш етатистську в країні політичну групу. Цей парадокс Граціозі пояснював наявністю двох більшовизмів — «плебейського»

більшовизму селян-солдатів і робітників селянського походження, а також «істинного» більшовизму, який сповідувала нечисленна, але діяльна група професійних революціонерів¹.

Один з авторів «Чорної книги комунізму» (перше видання здійснено французькою мовою в 1997 р.) Ніколя Верт пропонує розглядати Жовтневу революцію як одномоментну конвергенцію двох чинників: приходу до влади партії, що кардинально відрізнялася від інших організацією, тактикою та ідеологією, — і широкої соціальної революції. На його думку, соціальна революція виявлялася передусім у вигляді селянського повстання — потужного руху, породженого віковою ненавистю до поміщиків-землевласників і властивою селянству недовірою до міста й держави².

І теза А. Граціозі про два більшовизми, і теза Н. Верта про конвергенцію двох чинників не суперечать висновкам Р. Пайпса про цілісність Російської революції. Граціозі об'єднує «плебейський» та «істинний» більшовизми в рамках цілісного соціального катаклізму, яким була Російська революція. Більш обережно підходить до справи Н. Верт, який формально залишає відкритим питання про те, чи вписувалася в Російську революцію 1917 р. ідеологія ленінської партії. Фактично ж він, так само як Граціозі, вводить ідеологію більшовизму в рамки революції, твердячи про конвергенцію соціальної революції із захопленням влади партією, що відрізнялася від інших своєю ідеологією.

Слід, однак, розрізняти прихід більшовиків до влади й початок реалізації ними ленінської тези про «державу-комуну». Незважаючи на те, що теза з'явилася ще у квітні 1917 р. як мета, яку більшовики втілюватимуть у життя після приходу до влади, вона не була пов'язана з Російською революцією. Можна сказати навіть більше: ідею «держави-комуни» відділяє від революції 1917 р. ціла прірва.

¹ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне 1917–1923. — М., 2001. — С. 15–16.

² Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. и др. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 67.

Політичні партії Російської революції були представлені двома блоками — ліберальним і соціалістичним. Термін «соціалізм» треба розуміти в його первинному значенні, яке не має нічого спільного з подальшими інтерпретаціями — лєнінською (соціалізм як перша фаза комунізму) й гітлерівською (націонал-соціалізм). Ліберальний блок, на чолі якого стояла партія кадетів, був менш радикальним, а соціалістичний (головним чином — меншовики та есери) — більш радикальним. Однак обидва блоки утворювали в революції єдиний демократичний табір і погоджувалися з тим, що країну слід вести до Установчих зборів.

Проте поряд з політичними партіями сформувався ще один учасник революційних дій — табір народних низів у вигляді рад. На відміну від партій, ради вимагали негайної експропріації приватної власності поміщиків і буржуазії. Отже, йшлося не тільки про ліквідацію інститутів влади і перерозподіл власності, як в усіх відомих історикам революціях, а й про знищення суспільних класів. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар виснажливої війни.

Ради були незалежною політичною силою в революції, хоч одразу ж наповнилися представниками тих або інших партій. Не має значення, як відбувалося наповнення — чи представники партій обиралися до складу рад, який постійно змінювався, чи члени рад оголошували себе представниками тієї або іншої партії — всі партії, які вийшли з підпілля, в цей час стрімко зростали у чисельності за рахунок революційних мас. Головна інтрига революційної динаміки полягала в тому, які партії користувалися найбільшим впливом у радах. Спочатку це були соціалісти-революціонери і соціал-демократи (меншовики).

Радянський табір показав свою силу з перших днів революції. Хто змусив Миколу II зректися престолу 15 березня 1917 року? Цар виконав пораду лідерів провідних партій Державної Думи, командувачів фронтів і начальника штабу Верховного головнокомандувача (Верховним був він сам) генерала М. Алексєєва. Але хто змусив найближче оточення царя рекомендувати йому відійти від влади?

У радянські часи на перше місце в революційних подіях 1917 р. ставили промисловий пролетаріат. Згуртований у великі колективи умовами виробництва, він міг діяти злагоджено й довів це у 1905 р. Щоправда, царизм теж продемонстрував тоді, що може впоратися з пролетарською революцією. Навпаки, умови виробництва на селі не сприяли злагодженим діям селянства. Селяни були розпорошені й не становили особливої загрози для поміщицького ладу на чолі з царем-самодержцем. Аж раптом з 1914 р. сама імперія почала об'єднувати селян побатальйонно, вкладаючи їм у руки зброю. У великих містах створювалися тилові гарнізони. В кожному з них інструктори з діючої армії готували десятки тисяч мобілізованих селян для відправки на передову. Коли почалися заворушення в Петрограді, перед його тиловим гарнізоном постала дилема: рушати на фронт або повернути зброю проти начальників. Усюди, де були сконцентровані мобілізовані селяни (робітники здебільшого працювали на оборонних підприємствах), вони зробили свій вибір — повернути зброю! Якраз після цього командувачі фронтів усвідомили, що царя треба усунути.

За інерцією, спричиненою неправомірним поділом революції 1917 р. на дві, Лютневу революцію називають буржуазно-демократичною. Однак буржуазію в революції представляла тільки ліберальна демократія. Основна маса робітників і селян (у тому числі одягнугтих у солдатські шинелі) перебувала під впливом партій соціалістичної демократії, які діяли солідарно з лібералами. Переважна більшість російського робітничого класу (в тому числі й в українських губерніях) підтримувала партію меншовиків, яка стояла на чолі профспілкового руху й поділяла позицію європейської соціал-демократії щодо узгодження інтересів праці та капіталу шляхом переговорів. Серед селянсько-солдатських мас особливим впливом користувалися есери, які теж бажали вийти з революції на підставі законів, опрацьованих легітимним шляхом, тобто через Установчі збори. Ці партії угамовували радянський табір — анархічний і деструктивний. Вони розглядали ради як тимчасові організації, покликані перешкодити мобілізації контрреволюційних сил.

Ленін висував лозунг «Вся влада — Радам!». Його стратегія полягала в тому, щоб заволодіти радами зсередини, скинути уряд ліберальної демократії і поставити на його місце власний уряд у радянському прикритті. Ідея скликання Установчих зборів прямо не спростовувалася, тому що була популярною в народі. Але вона відкидалася в замаскованій формі: заперечуючи суверенне право народу формувати органи влади, Ленін вимагав утворення радянської республіки замість парламентської. Він розумів, що на вільних виборах більшовики не мали шансів завоювати більшість мандатів в Установчих зборах. Завоювати більшість у радах було цілком реальною справою. Доктринальний екстремізм більшовиків, які стояли за ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, частково збігався зі стихійним екстремізмом рад, які вимагали експропріації власності поміщиків та буржуазії.

На практиці лозунг «Вся влада — Радам!» означав встановлення однопартійної диктатури. Партія більшовиків повинна була, по-перше, вичистити з рад усі інші партії і, по-друге, злитися з радами, які ставали владою на всіх рівнях державного управління та місцевого самоврядування. Зливаючись із партією Леніна, ради втрачали самостійність, але формально залишалися окремою організаційною структурою.

У перші місяці революції успіхи більшовиків були невеликими. Виступаючи під власними гаслами, партія не набула популярності серед населення, яке йшло за радами. Тому в серпні 1917 р. Ленін тимчасово відмовився від своїх і взяв на озброєння радянські гасла. Зокрема, замість гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську більшовики підтримали всенародну вимогу укладення сепаратного миру. Замість вимоги перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства (радгоспи) вони підтримали селянське гасло «чорного переділу».

Між радянськими і комуністичними гаслами була ціла прірва. У «Маніфесті Комуністичної партії», який став дороговказом для В. Леніна та його послідовників, К. Маркс і Ф. Енгельс висловилися чітко: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положен-

ням: знищення приватної власності»³. Однак учасникам Російської революції не спадало на думку знищувати приватну власність. Селяни, які становили переважну більшість населення країни, прагнули примножити свою власність за рахунок поміщицької. Робітники бажали, висловлюючись сучасною мовою, приватизувати підприємства, на яких працювали.

Починаючи із серпня 1917 р., потужний пропагандистський апарат більшовиків вкарбовував у свідомість мас образ опозиційної партії, яка з приходом до влади негайно реалізує радянські гасла. У вересні Петроградська, Московська й Київська ради вперше прийняли запропоновані більшовиками резолюції. Головою Петроградської ради став Лев Троцький. Спираючись на цю раду, більшовики підготували Всеросійський з'їзд рад і під час його роботи захопили владу в столиці. Неконтрольовані ними ради під час скликання з'їзду були просто проігноровані.

Жовтневий переворот здійснювався під радянськими, а не під комуністичними гаслами. Ленінська партія прокралася до влади в чужому одязі.

«Робітничо-селянська влада». Радянський табір у Російській революції лише з великою натяжкою можна було назвати робітничо-селянським. Ради об'єднували порівняно невелику частку робітників та селян — найбільш озлоблені народні низи, готові все експропріювати й поділити. Причиною перемоги в революції анархічного радянського табору було розчинення в ньому загартованої в підпільній боротьбі, дисциплінованої і централізованої партії більшовиків. Та розчинення виявилось несправжнім. Уявним розчиненням ленінська партія оволодівала владою, яку ні з ким не бажала ділити. Природу майбутньої влади В. Ленін визначив майже одразу після повернення з еміграції: «така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо — на насильство»⁴.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — 2-ге вид. — С. 422.

⁴ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 31. — С. 341.

Поки більшовики не були при владі, єдиною формою їх впливу на маси залишалася пропаганда. Після утворення радянського уряду на перший план вийшло насильство, яке набрало форму масового терору. Через півтора місяці після приходу до влади Ленін інституціоналізував терор утворенням Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК).

Кожна революція має початок і кінець. Кінець Російської революції був пов'язаний з розгромом обох її таборів — демократичного і радянського. Розгром демократичного табору піддається точному датуванню: в січні 1918 р. уряд В. Леніна розігнав Установчі збори. Розгром радянського табору здійснювався непомітно впродовж кількох місяців шляхом вигнання з рад тих депутатів, які не належали до урядової партії або не оголосили про своє співчуття їй.

Більшовики не приховували прагнення встановити диктатуру, але завжди називали її диктатурою пролетаріату. Державною формою «диктатури пролетаріату» вони оголосили ради, а самих себе — революційним авангардом робітничого класу. Звідси логічно випливало, хоч майже ніколи відкрито не визнавалося, що «диктатура пролетаріату» за умови встановлення цілковитого контролю над радами ставала диктатурою більшовицької партії. Партійну диктатуру маскувала й та обставина, що ніхто з рядових членів партії більшовиків не відчував себе диктатором. Партія будувалася на засадах «демократичного централізму», які вимагали підпорядкованості її нижчих ланок вищим. Завдяки цьому влада диктаторського походження зосереджувалася на останньому щаблі компартійно-радянської конструкції — в Центральному комітеті (з 1919 р. — у політбюро ЦК).

Від 1917 р. однією з ключових сфер діяльності компартійних комітетів, аж до Центрального, стало «радянське будівництво», тобто творення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе партійні комітети брали обмежену кількість державних функцій. Лєвова частка управлінської роботи покладалася на виконавчі комітети рад. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу в повному обсязі, але не переймала відповідальності за поточні справи. Ради позбавилися політичного значення, але наділялися повним обсягом розпорядчих

функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами запобігалися шляхом заміщення відповідальних посад у радянських установах тільки членами партії.

Компартійно-радянський тандем не випадково назвали «Радянською владою» (це слово писали з великої літери). Через систему рад диктатура вождів державної партії заглиблювалася в народні низи. Досягалося це наділенням мільйонів громадян реальними, хоч і обмеженими, управлінськими або контрольними функціями. В народності такого політичного режиму було неможливо сумніватися ще й тому, що свої кадри він черпав з низів суспільства. Робіничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того як раніше таким знаком вважалося дворянське походження.

Завдяки перетворенню рад на органи влади й утворенню компартійно-радянського владного тандему партія більшовиків поділилася на дві частини з принципово різними функціями. Внутрішня, тобто апаратна партія була «нервовим центром» радянських, профспілкових, силових та інших органів. Зовнішня партія складалася з мільйонів рядових членів, які виконували функцію «передавального пасу» від народних низів до верхів. Своєю радянською фізіономією компартійно-радянський тандем звертався до народу. Населення обирало склад радянських органів, керуючись затвердженими в парткомах списками кандидатів від «блоку комуністів та безпартійних». Нетипова поведінка виборців розглядалася як дія, що нею повинні опікуватися чекісти. Своєю партійною фізіономією тандем звертався до членів монополюючої партії. Внаслідок побудови партії на засадах «демократичного централізму» керівники не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до норм статуту.

У 1994 р. Р. Пайпс сформулював суть компартійно-радянського режиму таким чином: «державна влада в країні формально належала ієрархічно організованим, демократично обраним Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким крився справжній суверен —

комуністична партія»⁵. Ця формула правильна, але позбавлена деталей, за якими — все. По-перше, ради були не лише фасадом, а й цілком реальною владою. По-друге, за радами справді ховалася компартійна диктатура, але істинним сувереном було вище партійне керівництво, а не партія в цілому. По-третє, вибори до рад організовувалися методами «радянського будівництва», які важко назвати демократичними. В сумі ці деталі презентують радянську владу.

Одним з геніальних винаходів у техніці є шарнірний механізм, за допомогою якого можна здійснювати взаємні повороти чи обертання двох намертво з'єднаних сфер навколо спільної осі. Цим забезпечується перетворення одного виду руху на інший. Геніальним витвором В. Леніна був «шарнірний» політичний режим — симбіоз диктатури державної партії, носії якої (диктатури) знаходилися на вершині владної піраміди, з цілком реальною й поширеною в усій товщі народу владою радянських органів.

Радянська влада в обох своїх компонентах — виконкоммах рад і партійних комітетах — була справжньою, тому що мала реальні повноваження. Однак це була влада за дорученням. Диктаторська влада зосереджувалася лише в одній, найвищій ланці всієї вертикалі: політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) — КПРС.

Ми говоримо про компартійно-радянський тандем, який існував на інституційному рівні. Насправді, однак, ради були частиною партії. Цьому твердженню не суперечить те, що деякі члени рад були безпартійними. Безпартійні, як і члени партії, уособлювали соціальні групи, національні меншини, жіноцтво і молодь — у заздалегідь визначених парткомами пропорціях.

Таким чином, політичний режим, який назвали радянською владою, був закорінений в масі населення, але цілком вільний від виборців у своїх діях. Диктаторський за своєю сутністю, він однаково успішно використовував засоби пропаганди і терору. Обумовлена терором відсутність контрпропаганди істотно підвищувала

⁵ Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С. 183.

ефективність пропагандистського впливу влади на суспільство. Користуючись цими засобами, керівники комуністичної партії могли поставити на порядок денний комуністичні гасла, від яких тимчасово відмовилися у серпні 1917 р.

Початок комуністичного будівництва. Марксизм мав чимало принципових відмінностей від учення, названого в СРСР марксизмом-ленінізмом. Найголовнішим, мабуть, було те, що К. Маркс вважав комуністичне суспільство закономірним продуктом об'єктивного природничо-історичного розвитку людства. В його працях ми не знайдемо поняття «комуністичне будівництво». Натомість В. Ленін вважав, що чекати визрівання комунізму не варто. Будівництво комунізму він розглядав як головний обов'язок пролетарської (але своєї і тільки своєї) партії після її приходу до влади.

Вожді РКП(б), починаючи з В. Леніна, не випадково бажали вкласти комуністичний експеримент власного винаходу в оболонку революції 1917 р. Це дозволяло подати мету експерименту як прагнення народних мас. Більшовики ставали партією, покликаною реалізувати ці прагнення.

Дивно, але багато сучасників Леніна повірили в те, що більшовики збираються побудувати лад, заснований на принципі «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». Вони почали переконувати більшовиків в утопічності такого задуму. Більшовики, зі свого боку, з подвоєною енергією доводили реальність побудови суспільства, в якому люди користуватимуться матеріальними і духовними благами за потребами. Через це поняття комунізму в радянських людей міцно зрослося з принципом «кожному — за потребами».

Насправді ж сутність комунізму визначалася відносинами власності, а не розподілу. Вслід за К. Марксом усі марксисты ототожнювали комуністичний лад із суспільством віддаленого майбутнього, в якому держава вже відмерла. Ленін, однак, ставив завдання негайно створити «державу-комуну» і з цією метою вимагав під виглядом націоналізації (обернення у власність нації) або усупільнення (обернення у власність суспільства) передати всі засоби виробництва

у власність радянської держави. Враховуючи специфіку радянської влади, це означало передачу засобів виробництва у власність державної партії, а точніше — її вождів.

Завдання перетворення здобутої влади на диктатуру і поширення цієї диктатури під гаслом «тріумфальної ходи Радянської влади» на більшу частину колишньої імперії було розв'язано до весни 1918 р. Навесні вийшли в світ дві праці — брошура М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)» і стаття В. Леніна «Чергові завдання Радянської влади». У брошурі Бухаріна, що з'явилася якраз тоді, коли партія змінювала свою назву, були змальовані принагідні картини майбутнього комуністичного ладу. У статті Леніна комуністичні перетворення проголошувалися черговими завданнями радянської влади. Йшлося про обернення великого виробництва в загальнонародну (тобто державну) власність, фактичне одержавлення дрібного виробництва, ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Вожді більшовиків затаврували як «анархо-синдикалізм» спроби робітничих колективів приватизувати підприємства. Фабрики і заводи були оголошені загальнонародною власністю і перейшли в розпорядження держави. Держава назвала робітничий клас «гегемоном революції» і надала йому, слід визнати, широкі права в управлінні виробництвом. Та водночас вона стала вершителем його долі.

Більшовицька верхівка розуміла всю грандіозність поставленої мети. На Всеросійському з'їзді рад народного господарства у травні 1918 р. Ленін сформулював цю мету таким чином: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші підвалини життя сотень мільйонів людей»⁶. Починалася комуністична революція.

Історики визначають революцію як колосальний соціальний катаклізм, в якому задіяні мільйонні маси населення. У цьому разі склалася відмінна ситуація. Більшовики двічі використали народну революцію 1917 р.: спочатку — щоб прийти до влади, а потім — щоб

⁶ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 31. — С. 341.

пов'язати її в очах населення власної країни і всього світу з перетвореннями, які готували соціально-економічний фундамент для нав'язаного суспільству тоталітарного режиму. Вони розуміли, що комуністичні перетворення не відповідають інтересам переважної більшості населення, але сподівалися створити «державу-комуну» за допомогою терору й демагогії. Методи силового реформування суспільства були звичними для Росії з петровських часів. Навесні 1918 р. вождь більшовиків закликав не шкодувати для побудови соціалізму й комунізму диктаторських прийомів і при цьому посилався на першого російського імператора, який не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства⁷.

У радянській історіографії комуністичне будівництво розглядалося як струнка послідовність продуманих дій державного керівництва, які випливали з теорії марксизму-ленінізму. У світовій історіографії сукупність цих дій визначалася одним ємним поняттям: експеримент. Експеримент ставився в масштабах країни і негайно поширювався на інші країни, які опинялися під контролем радянських вождів. План дій існував, але був надто загальним: програма РКП(б) 1919 р. Не все з цього плану виявилось здійсненим, тому що було нездійсненим априорі. Але за допомогою силових і пропагандистських важелів, використовуючи гнучку тактику наступів і відступів, вожді партії вели країну до своєї мети.

Метою комуністичного будівництва було, зрозуміло, не суспільство загального благоденства. Створення радянського ладу означало лише підведення під політичний режим, що виник у листопаді 1917 р., адекватного йому соціально-економічного фундаменту. Іншими словами, метою перетворень було досягнення цілковитого контролю над суспільством з боку правлячої партії, яка злилася з державою в єдине ціле. Вожді прагнули поставити в економічну залежність від створеної ними держави кожну людину. М. Бухарін сформулював поставлену мету одним реченням:

⁷ Там само. — С. 284.

«Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»⁸.

«**Воєнний комунізм**». Комуністична революція почалася в Україні майже на рік пізніше, ніж у Росії. Всюди вона починалася однаково — з націоналізації великої промисловості. Націоналізація призводила до зникнення господаря-власника. Новий господар в особі державного органу не мав ні матеріальної зацікавленості в розвитку виробництва, ні можливості опікуватися ним повсякденно. Тому виникла потреба в розробці нормативів, придатних для всіх керованих об'єктів. Налагодження обліку колосальної кількості натуральних показників, розробка планів та звітів, організація поопераційного контролю і постійна перевірка завжди завищуваних заявок вимагали величезної армії обліковців, плановиків і контролерів.

Над підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних комітетів), центрів, трестів і кушів, підпорядкованих Вищій раді народного господарства (ВРНГ). Уся ця бюрократична система прагнула здійснити нездійсненне — налагодити управління з одного центру всією масою підприємств за принципом «єдиної фабрики». Система дістала назву «главкізму».

Унаслідок націоналізації «командних висот» (промисловості, транспорту і зв'язку, фінансово-банківської системи) у розпорядженні вождів партії опинилася основна частина ресурсного потенціалу країни. Вони дістали можливість наказувати, що саме, скільки, коли і де слід виробити. Директивне планування стало своєрідною чарівною паличкою, помахом якої владна верхівка могла регулювати обсяги і терміни виготовлення потрібної продукції.

Насамперед вождів цікавили зброя, боєприпаси й спорядження для армії, чисельність якої нестримно зростала. Країни Європи уже завершили повоєнну демобілізацію, і їх сукупні збройні сили пос-

⁸ Бухарин Н. И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.

тупалися чисельністю Червоній армії. Виникла спокуса допомогти братньому пролетаріату сусідніх країн скинути з себе ярмо буржуазії. Цілком відверто В. Ленін сказав про це на IX Всеросійській партконференції у вересні 1920 р. (промову було надруковано тільки в 1999 р.): «Ми повинні багнетами помацати — чи не визріла соціальна революція пролетаріату в Польщі?»⁹

Більшовики налагодили найсуворіший облік конфіскованих цінностей — золота, алмазів, валюти. Потім ленінські емісари розбіглися по Європі з валізками цього добра, щоб створювати партійну мережу Комінтерну. Континент опинився під загрозою вторгнення зі Сходу під гаслами світової революції. Більшовицькі газети стали називати Леніна і Троцького вождями всесвітньої радянської федерації. Затверджена III з'їздом рад УСРР у березні 1919 р. конституція урочисто проголошувала: «Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення»¹⁰.

Виявилося, однак, що хоч одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але нездатне забезпечити їх ефективне відтворення. Господарська розруха, подана в радянських підручниках як результат воєнних дій, почала стрімко поглиблюватися якраз внаслідок націоналізації. Управління промисловістю як «єдиною фабрикою» не спрацьовувало.

На виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої концепції «єдиної фабрики». 10 квітня 1919 р. з'явився декрет Раднаркому РСФРР «Про загальну мобілізацію», в якому різниця між військовою і трудовою повинністю виявилася стертою. Замість відносин найму встановлювався принцип мобілізації

⁹ Ленін В. И. Неизвестные документы. 1891—1922. — М., 1999. — С. 374.

¹⁰ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. — К., 1937. — С. 114.

робочої сили — спочатку через профспілки, а з кінця 1919 р. — через наркомат праці та його місцеві органи.

Наприкінці 1920 р. з'явилася книга теоретика російського комунізму М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду». Автор присвятив окремий розділ проблемі позаекономічної примусовості, знаходячи їй найвище виправдання в такій максимі: «В умовах пролетарської диктатури вперше примусовість справді є знаряддям більшості в інтересах цієї більшості»¹¹. Практика йшла слідом за теорією, а іноді й випереджала її. При Раді Оборони (з квітня 1920 р. — Раді Праці та Оборони) був заснований Головний комітет з трудової повинності (Главкомтруд) з мережею філіалів. 12 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв постанову «Про табори примусових робіт». Чекісти оперативно створили сітку трудових таборів і центр управління ними — ЦУЛАГ. У жовтні 1920 р. в Україні з'явилися перші сім таборів для «дезертирів трудового фронту»¹².

Мілітаризацію праці було зустрінuto з обуренням навіть усередині партії більшовиків. На IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) багато делегатів засудили рекомендовані ЦК РКП(б) заходи щодо боротьби з трудовим дезертирством (публікацію штрафних списків, створення штрафних робочих команд, ув'язнення в концтабори). Конференція відкинула продиктований з Кремля склад ЦК КП(б)У. Бунт українського філіалу власної партії глибоко вразив Леніна. Становище ще більше загострилося після захоплення Києва військами Ю. Пілсудського і С. Петлюри. Кремль владнав ситуацію в Україні тільки за допомогою чекістів. Главі ВЧК Ф. Дзержинському довелося кілька місяців попрацювати в республіці під час радянсько-польської війни 1920 р.

Наступним кроком у розбудові комуністичної економіки став ленінський декрет від 15 липня 1920 р. «Про розрахункові операції».

¹¹ Бухарин Н. И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 197.

¹² Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996. — С. 104.

Купівля установами, організаціями і підприємствами виробів, матеріалів і продуктів на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами та підприємствами ставали можливими тільки в безготівковій формі. В грудні 1920 р. почалася підготовка до ліквідації грошового обігу і заміни грошей «тродами» (трудовими одиницями).

Однак навесні 1921 р. В. Ленін припинив спроби запровадження в країні виробництва та розподілу продукції на комуністичних засадах і визнав свою поразку. Щоб не плямувати доктрину, він заднім числом назвав перетворення 1918–1920 рр. «воєнним комунізмом», тобто системою соціально-економічних заходів тимчасового характеру, які спричинені умовами громадянської війни та інтервенції. Ленінська партія змушена була відступити, щоб попередити загрозу нової громадянської війни, цього разу — з багатомільйонним селянством.

«Позбутися селянства!» Комуністична революція була спрямована передусім на зміну соціальної природи селянства. Цю зміну можна було здійснити тільки шляхом суцільної колективізації сільського господарства.

У пострадянській історіографії наголошується на тому, що програма перетворення переважно аграрної країни на індустріальну вимагала мобілізації селянських коштів, яка могла бути здійснена тільки за допомогою суцільної колективізації села. Не акцентується, однак, вагоміша обставина: селяни-власники не могли жити в «державі-комуні». Керівникам Кремля була потрібна індустріально розвинена країна, здатна досконало озброїти Червону армію. Але передусім їм була потрібна «слухняна» країна, кожний громадянин якої мав перебувати у залежності від державної влади.

Більшовики спромоглися захопити владу й подолати опір великих власників у громадянській війні завдяки підтримці народних низів. Підтримуючи більшовиків, робітники і селяни вважали, що захищають свою революцію. Однак між «робітничо-селянською» державою і селянством виникли серйозні ускладнення, зумовлені наступальною політикою ленінської партії. Що збиралася зробити з селянством партія, коли починала у 1918 р. свою власну революцію?

Ще в перших програмних документах більшовики проголошували: після експропріації поміщиків їхні господарства треба обов'язково зберегти і поставити під управління рад, утворених з пролетаризованих прошарків села (звідси термін «радгосп» — радянське господарство). У «Програмі комуністів (більшовиків)» М. Бухарін писав: «Завдання полягає не в тому, щоб кожний селянин порався на маленькому трудовому надільчику, як жук-гноювик на своїй купі, а в тому, щоб селяни-бідняки переходили до суспільної праці якомога більшим числом. Як це зробити? Це можна і треба зробити двома шляхами: по-перше, *товариським обробітком колишніх великих поміщицьких маєтків*; по-друге, *організацією трудових сільськогосподарських комун*»¹³.

Працюючи над текстом офіційної програми РКП(б), Ленін висловлювався обережніше, але по суті так само. У програмі підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі аж до комуні, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці¹⁴. Теза про продуктивність праці була, звичайно, маскувальною. Великі сільськогосподарські підприємства у формі радгоспів і комун розв'язували іншу проблему: налагодження нетоварної змички сільської економіки з націоналізованими «командними висотами».

У Леніна є й більш відверті висловлювання щодо місця селян у «державі-комуні». Ставлячи на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією» — дрібних виробників і землеробів, він підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників

¹³ Бухарін Н. И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 59.

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 52.

і капіталістів»¹⁵. Отже, вимагалось знайти інші методи, але все-таки «звільнитися від них»...

У резолюціях Всеукраїнської наради КП(б)У, що відбулася у травні 1921 р., сказано: «У якнайтяжчих умовах громадянської війни пролетаріат неухильно проводив свою економічну політику, спрямовану на знищення класу капіталістів і капіталістичних форм господарства. Натомість висувалось організоване господарство з повним зосередженням у руках держави всього виробництва і розподілу»¹⁶. Як бачимо, у створюваній «державі-комуні» не залишалося місця не тільки для капіталістів, а й для «дрібнобуржуазії», тобто для селян-власників.

Спроба колективізації селянства. 9 лютого (27 січня) 1918 р. ВЦВК видав нібито на додаток до Декрету про землю зовсім інший за змістом документ — «Основний закон про соціалізацію землі». Прийнятий II Всеросійським з'їздом рад Декрет про землю розроблявся есерами і враховував селянські вимоги про «чорний переділ». Термін «соціалізація» походив з есерівського політичного словника й означав передачу всієї землі без викупу в розпорядження органів самоуправління для зрівняльного поділу за трудовою або споживчою нормою між селянами. Та зміст соціалізації і всього Декрету про землю більшовики цим новим законом викрутили навиворіт. Замість неіснуючих органів самоуправління земля переходила в розпорядження державних органів. Ленін зрештою визнав, що замість соціалізації вийшла націоналізація землі, ідентична за змістом націоналізації «командних висот» економіки¹⁷. Якщо соціалізація не суперечила приватній власності на землю і цілком вкладалася в ринкову економіку, то націоналізація перетворювала основний у сільському господарстві засіб виробництва на власність держави.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 44. — С. 38.

¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 138.

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 37. — С. 311.

У Декреті про землю зазначалося чітко: форми користування землею повинні бути цілком вільні, як це вирішать в окремих селах, — подвірними, хутірськими, общинними, артільними. А в прийнятому через три місяці законі про соціалізацію ключову проблему селянського землекористування оповили зловісною мовчанкою. Вказувалося лише, що держава сприятиме соціалістичним формам землеробства, тобто радгоспам і комунам.

Наприкінці 1918 р. Раднарком підготував уже третій земельний декрет, характер і мета якого розкривалися в самій назві: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». В тексті містилася знаменна фраза, яка пояснювала все: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі і відживаючі»¹⁸.

Новий декрет Раднарком не зважився, беручи до уваги його вибухову силу, одразу ввести в дію шляхом публікації. З метою його апробації в Москві був скликаний Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти і комун. Радянські чиновники схвалили декрет, після чого він був прийнятий Всеросійським з'їздом рад і опублікований 14 лютого 1919 р.

Відновлення радянської влади в Україні збіглося в часі з цим поворотом в аграрній політиці. Республіка, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон у справі колективізації селянства. Нарком земельних справ УСРР В. Мещеряков, посилаючись на рішення Всеросійського з'їзду земельних відділів, комітетів бідноти і комун, заявив, що в Україні нема підстав від початку повторювати шлях, пройдений у Великоросії: розподіляти всю землю, розтягати й ділити, а потім на порожньому місці створювати комуні і радгоспи. Український радянський уряд уже з березня 1919 р. почав перетворювати частину поміщицьких маєтків на радгоспи або комуні.

¹⁸ Кульчицький С. Комунизм в Україні... — С. 126.

У відповідь в українському селі піднявся могутній повстанський рух. На боротьбу із селянами, які зі зброєю в руках протестували проти комун, влада кинула найбільш надійні підрозділи Червоної армії — загони інтернаціоналістів, сформовані на допомогу радянській Угорщині. Інтернаціоналісти вдавалися до найжорстокіших методів придушення повстань.

На початку квітня 1919 р. у районі Фастова були спалені перші повсталі села — Романівка та Хидовці. На повітові органи влади покладался обов'язок брати з усіх сіл заручників, які могли співчувати повстанцям. Коли село не підкорялося вимогам видати організаторів повстання і зброю, заручників розстрілювали. В такій ситуації переважно селянська Червона армія розпалася і втратила боєздатність. Улітку 1919 р. Україну окупували денікінські війська.

Курс на комунізацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як самі аграрні закони радянської влади нібито враховували інтереси селянських мас. Не маючи змоги розібратися у хитросплетіннях аграрної політики, селяни після поразки денікінців вітали більшовиків, водночас називаючи комуністів розбійниками і грабіжниками. Зміна курсу аграрної політики в напрямі, що збігався з інтересами селянства, могла б знову забезпечити державній партії підтримку селянських мас. Тому в резолюції «Про Радянську владу на Україні», яка визначала політичну лінію ЦК РКП(б) в республіці після денікінської окупації, аграрна політика набула принципово іншого вигляду, ніж та, що передбачалася прийнятою у березні 1919 р. партійною програмою. Ленін запропонував, а VIII Всеросійська партконференція в грудні 1919 р. затвердила такі заходи:

— повну ліквідацію відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;

— будівництва радгоспів тільки в обґрунтованих необхідністю обсягах з урахуванням життєвих потреб навколишнього селянства;

— полишення справи об'єднання в комуні та артіль на вільне вирішення самих селян з суворим покаранням місцевої влади за всякі спроби внести сюди основу примусу¹⁹.

На VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. В. Ленін закликав не переоцінювати досягнутих за три роки успіхів у комуністичному будівництві. Поки ми живемо у дрібноселянській країні, підкреслював він, капіталізм має міцнішу економічну базу, ніж комунізм. Полемізуючи з тими, хто бажав повторити спробу негайної комунізації села, Ленін на цьому з'їзді вказав: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»²⁰.

Варто запам'ятати, що керівники партії відмовилися від насадження радгоспів та комун під впливом катастрофічної поразки в Україні. Але перегляд земельної політики ще не означав відмови від курсу на прискорене комуністичне будівництво. Партія розраховувала на те, що зможе реалізувати менш масштабне завдання: систематичні реквізиції продовольчої продукції шляхом доведення обов'язкових завдань до кожного селянського подвір'я.

Розрив ринкових відносин між селом і містом. Знову і знову доводиться підкреслювати, що колективізація сільського господарства пропагувалася і здійснювалася не з метою підвищення продуктивності селянської праці (власне, це був єдиний аргумент пропагандистів), а для того щоб зімкнути сільську економіку з націоналізованою міською. Експропріювати «командні висоти» було досить легко, тому що у боротьбі з великими власниками владі допомагали народні низи. Експропріювати (під виглядом колективізації) власність десятків мільйонів селян було важко, як це показав досвід України в 1919 р.

Від самого початку Російської революції винищення великих власників було метою селянських низів. Саме завдяки атмосфері класової ненависті, підсиленої світовою війною, більшовики

¹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 39. — С. 316.

²⁰ Там само. — Т. 42. — С. 174.

перетворилися з маленької секти на масову партію. Та ніхто з добровільних помічників несправедливої справи «експропріації експропріаторів» не міг передбачити, що черга дійде й до нього.

Коли зникав ринок, який автоматично регулював економічні відносини між містом і селом, обмін продукцією можна було налагодити тільки державним втручанням. Демократична держава у спілкуванні з громадянами користувалася законами, писаними для всіх, у тому числі й для законодавців. Та в ній за визначенням не могли б з'явитися закони, що руйнували ринок. Радянська «державно-комуна» самим своїм існуванням руйнувала ринок, створюючи гостру потребу в державному регулюванні відносин між містом і селом. Зрозуміло, що таке регулювання могло набирати тільки примусової форми.

Комуністичний штурм не міг оминати села навіть тоді, коли державна влада відмовилася від насадження радгоспів і комун. Залишаючи виробників сільськогосподарської продукції економічно незалежними, держава все одно мусила здобути продовольство, щоб нагодувати армію і робітників націоналізованих підприємств.

9 травня 1918 р. з'явився декрет ВЦВК «Про надання народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». Оголошувалося, що селяни зобов'язані здавати запаси хліба, які вони мали, тільки за державними розцінками. Ринкова торгівля хлібом заборонялася як спекулятивна.

Запроваджену ще до революції хлібну монополію більшовики розуміли як надання державі права вільно розпоряджатися продуктами праці селянина. 27 червня 1918 р., пояснюючи суть цього поняття, Ленін сказав: «Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що жоден пуд хліба, який не потрібен для підтримання сім'ї і худоби селянина, не потрібен йому для посіву, — що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави»²¹.

²¹ Там само. — Т. 36. — С. 420—421.

Провальну спробу налагодження комуністичного розподілу в 1918–1920 рр. було проігноровано радянською історіографією. Сам Ленін лише один раз неохоче визнав у роки непу, що головною вадю попередньої економічної політики була спроба переходу від «старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних засадах»²². Перший комуністичний декрет стосовно розподілу з'явився 21 листопада 1918 р. Це був декрет РНК РСФРР «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Декрет покладав на державу в особі наркомпроду обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що воно набувало через заборонену тепер торгівлю. Заготівельники вже з осені 1918 р. почали накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи з наявних потреб, а потім розподіляли їх по повітах, волостях і селах. Поява розкладки була зумовлена самою логікою комуністичного будівництва.

Декрет про хлібну і фуражну розкладку з'явився 11 січня 1919 р. У цьому ж році розкладка поширилася майже на всі види продовольства і сільськогосподарської сировини. В Україні, яка зберігала формальну незалежність, комуністичний розподіл і продрозкладка були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Коли селяни пересвідчувалися, що держава забирає собі те, що вони мали намір продати на ринку, то втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувалися. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою.

Вожді партії усвідомлювали економічну і політичну небезпеку постійних реквізицій, але не бачили іншого шляху для побудови комуністичної економіки. Це можна зрозуміти, аналізуючи виступ

²² Там само. — Т. 44. — С. 148.

Леніна на VIII конференції РКП(б) в грудні 1919 р.: «При найменшому поліпшенні воєнного становища ми повинні якомога більше сил приділити продовольчій роботі, бо це — основа всього. Розкладка повинна бути доведена до кінця. І тільки тоді, коли ми розв'яжемо це завдання і в нас буде соціалістичний фундамент, ми зможемо споруджувати на цьому соціалістичному фундаменті всю ту розкішну будову соціалізму, яку ми не раз починали споруджувати згори і яка не раз руйнувалась»²³.

Найбільший опір продрозкладці чинило українське селянство. Навесні 1920 р., коли здійснювалася радикальна аграрна реформа, селяни підтримували радянську владу. У зв'язку з цим зазнали невдачі розрахунки С. Петлюри після захоплення Києва військами Ю. Пілсудського підняти всеукраїнське селянське повстання. Однак уже восени обурені реквізиціями селянські маси почали боротьбу з частинами Червоної армії, які брали безпосередню участь у стягненні продрозкладки. «Куркульський бандитизм», як більшовики назвали новий виток громадянської війни після ліквідації польського і врангелівського фронтів, широкою хвилею розлився по всій Україні. У середині жовтня 1920 р. Ленін свідчив: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб із Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»²⁴.

У грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд рад відкрив, здавалося б, нову сторінку в історії опанованої більшовиками країни. Вони вийшли переможцями з війни і більше не мали перед собою регулярних збройних формувань противника. На порядку денному постало інше завдання — перетворити радянські республіки на економічно потужну країну, здатну протистояти всім країнам «капіталістичного оточення». З'їзд затвердив розроблений Державною комісією з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО) план відбудови і

²³ Там само. — Т. 39. — С. 337.

²⁴ В. І. Ленін про Україну: у 2-х ч. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 493.

розвитку основних галузей народного господарства. Успіх закладених у програму РКП(б) 1919 р. соціально-економічних перетворень ставало можливим пов'язати з докорінною технічною реконструкцією виробництва, здійснюваною на найбільш прогресивній основі — за допомогою електрики. Виступаючи на з'їзді, Ленін висловив надію на те, що продрозкладка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн пудів хліба, і при цьому зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії»²⁵.

Отже, Ленін збирався виконувати розрахований на 10–20 років план ГОЕЛРО за допомогою реквізицій селянської продукції. Чи можна було примусити селян погодитися на реквізиції, якщо перед тим держава не спромоглася загнати їх у колективні господарства і змушена була залишити у селянському користуванні наявні на селі засоби виробництва?

Спосіб знайшли. Як і всі інші методи комуністичного будівництва, він ґрунтувався на насиллі. За дорученням Леніна уряд розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. вніс його у ВЦВК для розгляду на VIII з'їзді рад. У цьому документі вказувалося: «Покладаючи на всі органи радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує водночас правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їх обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків»²⁶.

Ми бачили, що робітнича праця ставала примусовою завдяки мілітаризації промисловості. А тепер внесений законопроект

²⁵ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 42. — С. 142.

²⁶ Восьмой Всероссийский съезд Советов 22–29 декабря 1920 года. Стенограф. отчет. — М., 1921. — С. 67.

перетворював на примусову й селянську працю. Розкладка селянської продукції доповнювалася розкладкою засіву та обробітку землі. Вважалося, що подвійна розкладка дасть змогу запобігти очікуваному катастрофічному скороченню засівів у 1921 р.

Законопроект викликав на з'їзді рад бурхливу дискусію, але все вирішила позиція Леніна. Основний задум запропонованих заходів він виклав відверто, видаючи державний примус за благо для самого селянина: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, а й у примусі»²⁷.

Проект був затверджений з'їздом 23 грудня 1920 р. Важко сказати, чи замислювалися делегати над тим, що доведеними до кожного селянського двору державними «уроками» на посів вони повертають селянина у становище, яке існувало до 19 лютого 1861 р. Пріоритет юридичних законів над об'єктивними законами ринкової економіки, на якому ґрунтувалася вся політична лінія державної партії, підштовхував її до практичного запровадження кріпосництва.

Відмова від «воєнного комунізму». Рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади протягом січня 1921 р. Ще в грудні 1920 р. В. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин. А вже 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві прийняла за його доповіддю резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозкладку натуральним податком.

У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б), на пропозицію В. Леніна, закріпив заміну реквізиційного принципу у відносинах міста й села податковим. У популярній брошурі «Про продовольчий податок», написаній у квітні 1921 р., Ленін зробив спробу теоретично обґрунтувати цю зміну політики радянської влади. Попередню

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т.42. — С. 172.

провальну політику він уперше замаскував, назвавши її «воєнним комунізмом», викликаним крайніми нестатками, розрухою і війною.

Услід за заміною розкладки продподатком держава зробила й інші радикальні кроки, відступаючи від курсу на прискорене будівництво комунізму. Вона відмовилася від ідеї скасування грошей, дозволила вільний продаж сільгосппродукції після сплати продподатку, ліквідувала управління промисловістю на засадах «єдиної фабрики». Державний бюджет був відокремлений від бюджету державних підприємств. Підприємства об'єднувалися в госпрозрахункові трести, які мали працювати, збалансовуючи свої прибутки з видатками. Дрібні підприємства підлягали денационалізації або передачі в оренду, в тому числі колишнім власникам. Приватне підприємництво відновлювалося в своїх правах.

Ступінь відмови від попередньої політики був різним у місті й на селі. Денационалізації великої промисловості не відбулося. Державні підприємства повинні були перейти на ринкові засади господарювання, тобто «держава-комуна», що б там не говорили ідеологи, мала перетворитися на сукупного капіталіста. Проте ринок у межах державного сектору економіки міг бути тільки імітацією вільного ринку. Найбільш важлива відмова від попередньої політики всередині державного сектора полягала в тому, що за «класом-гегемоном» було визнано, нарешті, право розпоряджатися власною робочою силою. Процедури найму «від воріт» і звільнення за власним бажанням стали, як і до революції, нормальним методом формування робітничих колективів. Одним з перших декретів доби непу був ліквідований найбільш зловісний главк — Главкомтруд з мережею концентраційних таборів.

Соціально-економічні перетворення, пов'язані з ліквідацією в 1918—1920 рр. великих власників, стали називатися не комуністичними, а соціалістичними. Такої зміни термінології слід було чекати, тому що керівники партії сховалися за поняттям «воєнного комунізму», щоб замаскувати провал комуністичного штурму.

Відносини між державним сектором економіки і дрібнотоварним сільським господарством могли базуватися тільки на реальних

ринкових засадах. Потрібні їй продовольство і сировину держава тепер не реквізувала у виробників, а купувала на ринку за цінами, які влаштовували обидві сторони.

2. Україна в «державі-комуні»

Національна радянська державність. Подвійна структура радянської влади дала більшовикам неоціненну перевагу над білогвардійськими генералами, які бажали реставрувати «єдину і неподільну» Росію. У цьому бажанні більшовики не розходилися з білогвардійцями, але в них була можливість уникнути конфронтації з національно-визвольним рухом пригноблених народів і навіть обернути на свою користь їх людський та економічний потенціал. Центральний уряд радянської Росії вимагав від цих народів лише одного: зробити основою свого політичного устрою ради.

III Всеросійський з'їзд рад у січні 1918 р. прийняв Декларацію прав трудящого й експлуатованого народу. Перший пункт декларації проголошував Росію республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Комуністичну революцію більшовики мали намір за допомогою створюваного Комінтерну негайно поширити на весь світ. Відповідно Росія в їх уявленні ставала центром тяжіння багатьох народів, і в першу чергу — народів власної імперії, що розпалася. На з'їзді В. Ленін самовпевнено заявив: «Навколо революційної Росії все більше й більше групуватимуться окремі різні федерації вільних націй. Цілком добровільно, без брехні й заліза, зростатиме ця федерація, і вона незламна»²⁸.

Леніну здавалося, що він знайшов у радах універсальний важіль для побудови світової «держави-комуни». Більшовики знали, як упоратися з радами, що здавалися всім іншим політичним партіям диким мустангом. Англійський письменник Г. Уеллс даремно називав

²⁸ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 35. — С. 277.

вождя більшовиків кремлівським мрійником. Утопічна казка про комунізм як лад, де кожний одержуватиме стільки благ, скільки захоче, призначалася для легковірних. Для Леніна та його однодумців радянський устрій являв собою лише засіб встановлення диктатури.

Колосальні можливості подвійної структури радянської влади в конструюванні нібито незалежних, але цілком підпорядкованих Кремлю національних держав не стали секретом для такого фахівця в галузі російської історії, як Ричард Пайпс. У книзі «Росія в умовах більшовицького режиму» (неточний переклад на російську мову — «Россия при большевиках») він писав: «Як тільки заселені неросіянами території знову завойовувались і вводились у склад нової, радянської імперії, вони діставали фікцію державності за умови, що їх установи теж починали контролюватися («паралізуватися», за словами Леніна) РКП(б). Що ж до партії, то її Ленін зовсім не збирався подрібнювати за національною ознакою. Результатом ставав федералізм з усіма ознаками державності, здатними нібито задовольнити основні вимоги неросійського населення, який приховував жорстко централізовану диктатуру з центром у Москві»²⁹.

Ця довга цитата ілюструє авторське тлумачення національної радянської державності. В ній все правильно, але, як і в проаналізованих раніше роздумах Р. Пайпса щодо російської радянської державності, бракує деталей. Доводиться стверджувати, що в цих деталях прихована суть більшовицьких підходів до національного питання, схарактеризованих свого часу М. Скрипником як «подвійна бухгалтерія»³⁰.

Справді, твердження Р. Пайпса про те, що державна влада в країні лише формально належала радам³¹, своєю чергою можна розцінювати як формальне. Цілком певно, що ради в кожній ланці владної вертикалі підпорядковувалися партійним комітетам. Поза сумнівами також і те, що дикий мустанг Російської революції після

²⁹ Пайпс Р. Россия при большевиках. — С. 184.

³⁰ Скрипник Микола. Проти бухгалтерії в національному питанні // Статті і промови. — Т. 2. Національне питання. Ч. 1. — Харків, 1929. — С. 34—39.

³¹ Пайпс Р. Россия при большевиках. — С. 183.

жовтневого перевороту 1917 р. перетворився на сумирного мерина. Ради стали частиною більшовицької партії і користувалися повною виконавчою владою. Більшовицька диктатура здійснювалася політбюро ЦК РКП(б), але не можна недооцінювати ролі очолюваного В. Леніном Раднаркому РСФРР, який окупував вершину радянської владної вертикалі.

Усе це означає, що в національних республіках ради теж були реальною владою. Вони «паралізувалися» партією, якщо в Кремлі вважали це за потрібне. Але для керівників централізованої і дисциплінованої більшовицької партії в національних радянських республіках не було спокійного життя. Вождем доводилося постійно слідкувати за тим, щоб не втратити контроль над національними радами, і навіть за тим, щоб філіали РКП(б) у цих республіках зберігали лояльність щодо центру.

Твердячи про другорядність національного питання і його підпорядкованість класовому, насправді вожді ставилися до національної периферії у власній державі з підвищеною увагою. З особливою пильністю вони сліdkували за процесами, що відбувалися в Україні — найбільшій за людськими і матеріальними ресурсами радянській республіці.

Виникнення українського компартійно-радянського центру. Після Другої світової війни, коли Радянський Союз перетворився на наддержаву, політики і політологи в усьому світі розглядали його як централізовану країну. Вони мали рацію. Дріб'язкове втручання центральних відомств в усі сфери життя радянських республік не становило таємниці для будь-кого. Незважаючи на потужні конституційні права, республіки аніскільки не заперечували такого опікування з боку центру. Відсутність суперечностей була наслідком «виховної» роботи, помноженої на масовий терор, який тривав аж до початку 1950-х рр. У наступні десятиліття політична стабільність підтримувалася без застосування масового терору. По-перше, адекватний політичному режиму соціально-економічний лад уже було побудовано, і в суспільстві стало переважати покоління, яке не знало інших умов існування. По-друге, репресії увійшли в генетичну пам'ять населення, і служби державної

безпеки дедалі частіше обмежувалися так званим «профілактуванням» (співбесідами в дружньому тоні).

Виникає питання: чому вожді РКП(б) заклали у побудову «держави-комуни» національну радянську державність, якщо усвідомлювали, що у перспективі вона може виявитися джерелом сепаратизму? Хіба не простіше було б формувати національні республіки без ознак державності? Тоді не довелося б за допомогою масових репресій знищувати потенціал національного опору. Тим більше, що РСФРР від початку створювалася як централізована держава з автономним, тобто бездержавним устроєм у своїх національних регіонах.

Відповідь доволі проста: В. Ленін та інші вожді РКП(б) бачили небезпеки національної радянської державності, але змушені були йти на компроміс із визвольним рухом, який після падіння самодержавства розірвав колишню імперію на її складові частини.

Дев'ять губерній із переважно українським населенням, на які претендувала Центральна Рада, після проголошення УНР ставали новою реальністю — Україною. Центральне керівництво ленінської партії та її місцеві організації мусили реагувати на цей виклик Ради. Реакція була негайною.

У листопаді 1917 р. у ЦК РСДРП(б) вперше обговорювалася можливість територіального визначення більшовицької партії в рамках України. Невдовзі після цього в Києві відбулася обласна конференція РСДРП(б). Деякі делегати висловилися проти ідеї українського партійного центру, а інші, навпаки, запропонували заснувати в Україні самостійну комуністичну партію. Пройшло таке рішення: створити обласну організацію єдиної партії під назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України». Одночасно в Харкові відбулася конференція більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області. На ній питання про утворення українського партійного центру не виникало. Це означало, що Раднарком, так само як Тимчасовий уряд, не розглядав ці території як Україну.

Організацію «РСДРП(б) — Соціал-демократія України» так і не було створено. Більшу оперативність більшовики виявили у створенні всеукраїнського радянського центру. 25 грудня 1917 р. вони

провели в захопленому червоногвардійцями Харкові Всеукраїнський з'їзд рад і проголосили в Україні радянську владу.

Створюючи національну радянську державу, більшовики залишили за нею назву, яку дала Центральна Рада, — Українська Народна Республіка. Радянський уряд назвали Народним секретаріатом, а не Раднаркомом, як у Москві. Схожість у назві з Генеральним секретаріатом Центральної Ради теж була не випадковою. Ленін прагнув довести українському суспільству, що національна державність зберігається, але не в «буржуазному», а в робітничо-селянському вигляді. Конкуруючи з Центральною Радою, більшовики змушені були погодитися на кордони України у складі дев'яти губерній (по Таврійській губернії — без Криму), тоді як раніше вони погоджувалися тільки на п'ять губерній, тобто на територію, приєднану до Російської держави в 1654 р. Після утворення харківського радянського центру Раднарком дістав змогу воювати з Центральною Радою з-за спини Народного секретаріату.

Наявність харківського радянського центру передбачала створення адекватного йому партійного центру. У квітні 1918 р. на нараді в Таганрозі зробити це не вдалося. Тоді було запропоновано і прийнято тільки назву партійної організації в масштабі України — Комуністична партія (більшовиків) України. Але насправді КП(б)У було утворено на установчому з'їзді в Москві в липні 1918 р. як обласну організацію єдиної централізованої партії — РКП(б). У резолюції з'їзду «Україна і Росія» перед членами КП(б)У ставилося завдання «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки»³².

Після поразки Німеччини Брестський мир втратив свою чинність, і радянська Росія поспішила відновити контроль над країнами Балтії та Україною. 28 листопада 1918 р. політбюро ЦК РКП(б) санкціонувало утворення робітничо-селянського уряду України, хоча ця акція суперечила продиктованій В. Леніним резолюції установчого

³² Комуністична партія України в резолюціях з'їздів.... — Т. 1. — К., 1975. — С. 20.

з'їзду КП(б)У на «революційне об'єднання» обох країн. Щоб оцінити причини повороту в політиці Кремля щодо національних окраїн колишньої імперії, варто згадати написаний наступного дня лист В. Леніна головному Червоної армії І. Вацетісу: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту перевагу, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»³³.

Цей лист, так само як резолюція «Україна і Росія» І з'їзду КП(б)У, засвідчує намір вождів більшовицької партії будувати централізовану державу. Пріоритети національної політики були чітко визначені у прийнятій в березні 1919 р. VIII з'їздом РКП(б) партійній програмі: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»³⁴.

За винятком невеликої частини Правобережжя, Україна у першій половині 1919 р. знову перейшла під контроль радянської Росії. Цього разу вожді більшовиків не вдалися до мімікрії в назвах. 6 січня 1919 р. Тимчасовий робітнико-селянський уряд відмовився від визначеної Центральною Радою назви держави — УНР. Нова офіційна назва встановлювалася за аналогією з радянською Росією — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

Під керівництвом уряду та організованих ним революційних комітетів здійснювалося «радянське будівництво»: відбір кандидатів у депутати рад, проведення виборів, створення апарату виконавчих комітетів. Тими, хто опирався диктатурі, займалися чекісти. 29 січня 1919 р. уряд було перетворено на постійний. Відділи уряду за

³³ Ленін В. І. Повн. збір. тв. — Т. 37. — С. 224.

³⁴ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — К., 1979. — С. 45.

російським взірцем назвали народними комісаріатами, а сам уряд — Радою народних комісарів (РНК) УСРР.

Під час повторного завоювання України московські наркомати почали розбудовувати в «самостійній» республіці власні управлінські структури. Це ставило питання про доцільність існування наркоматів УСРР. Такі дії центральних відомств РСФРР не були їхньою самодіяльністю. Про це свідчить постанова політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. за підписами В. Леніна, Й. Сталіна і М. Крестінського, яку було надіслано до ЦК КП(б)У: «Если в виде уступки самостийным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий»³⁵.

Документ цитується мовою оригіналу, щоб виділити два різних за політичним наповненням слова: «самостийность» і «самостоятельность». Українське слово «самостійність» з дореволюційних часів використовувалося в російській літературній мові для надання тому чи іншому висловлюванню іронічно-негативного забарвлення.

«Найсуворішу директиву» з процитованої постанови було реалізовано 27 травня пленумом ЦК КП(б)У, який ухвалив об'єднати військове командування, раднаргоспи (фактично вже об'єднані), залізниці, фінанси та управління працею. Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) заслухало питання «Про воєнно-економічний союз з Україною», схвалило рішення свого українського анклаву й розпорядилося надати йому силу закону проведенням через радянські

³⁵ Див.: Уряди України у XX ст. Наук.-док. видання. — К., 2001. — С. 309.

органи влади. Наркоми РСФРР ставали союзними наркомами, а наркоми УСРР — обласними уповноваженими союзних наркомів³⁶.

1 червня 1919 р. ВЦВК видав декрет про «воєнно-політичний союз». Назва посередньо свідчила про те, що керівництво РКП(б) визнавало незручність фактичного включення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану була певним виправданням. 14 червня ЦВК рад України підтвердив чинність декрету ВЦВК на території республіки. За об'єднуваними відомствами залишалися назви народних комісаріатів (крім військового, який скасовувався), бо інакше руйнувався б фасад створюваної в Україні національної державності.

Улітку 1919 р. УСРР загинула під ударами денікінських армій і селянських повстань, викликаних спробами уряду Х. Раковського насадити на селі радгоспи і комуни. Але восени наступ трьох армій Л. Троцького відновив контроль радянської Росії над територією України. Національні сили в Україні поділилися на дві частини. Менша частина прагнула продовжувати збройну боротьбу за незалежність УНР. Проте голова Директорії С. Петлюра міг запропонувати тільки союз із Ю. Пілсудським, навколо доцільності якого й досі точаться гострі дискусії. Більша частина готова була після денікінської окупації укласти союз із ленінською Росією, яка пропонувала утворити в Україні незалежну радянську республіку. Всі розуміли відносність незалежності, але реальної можливості протистояти арміям Троцького не було.

У той складний час на комуністичну платформу стала значна частина представників діючих в Україні соціалістичних партій — українських і російських есерів, українських соціал-демократів і меншовиків, єврейських соціалістів. Найбільший вплив серед них мала Українська комуністична партія (боротьбистів). Союз з УКП(б) був важливий для КП(б)У, щоб позбутися вигляду зовнішньої сили. Ленін «приручив» керівну верхівку боротьбистів:

³⁶ Там само.

Г. Гринько, П. Любченко, О. Шумський та ін. дістали високі посади в компартійно-радянському апараті після того, як погодилися об'єднати обидві партії на умовах більшовиків.

Постало питання: чи доцільно відновлювати державний центр УСРР? 19 листопада 1919 р. Х. Раковський звернувся до Леніна з документом «Тези з українського питання», в якому йшлося про необхідність відтворення УСРР як формально незалежної держави, але при об'єднанні в єдиному московському центрі управління обороною і «командними висотами» економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.³⁷ 21 листопада політбюро ЦК РКП(б) обговорило тези Х. Раковського, представлені Леніним від свого імені. В ленінській інтерпретації вони набули дещо іншого змісту. Зокрема, другий пункт мав такий вигляд:

«Временный блок с “боротьбистами” для образования правительства и до съезда Советов при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с РСФСР. Пока — самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФСР, на основе декрета от 1.VI.1919».

Під час обговорення питання на політбюро ЦК Ленін закреслив у процитованому уривку слово «правительство» і вписав точніший термін — «центр». На полях проти слів про пропаганду повного злиття він додав пояснювальне слово, якого не було в тексті: «флером» (серпанком). Тобто пропаганда повного злиття мала бути обережною, щоб виявити реакцію української громадськості. Останнє речення з процитованого уривка він викреслив, а на полях записав: «Сами украинские рабочие и крестьяне решат свою судьбу»³⁸.

Політбюро ЦК взяло ленінський проект за основу. За другим пунктом було прийнято таку постанову: «П. 2-й — принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI. — 19 г. и что в то же время партийным путем ведется

³⁷ Кульчицький С. Комунизм в Україні... — С. 77.

³⁸ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891—1922. — М., 1999. — С. 306.

осторожная подготовка планов слияния Украины и России»³⁹. 3—4 грудня вже від імені політбюро ЦК тези було внесено на розгляд VIII Всеросійської партконференції. Вона схвалила основну ідею тез — визнання формальної незалежності УСРР за умови централізованого управління господарством і обороною.

Резолюція партконференції «Про Радянську владу на Україні» містила в собі багатообіцяючі декларації. Схвалення її відкрило шлях до відновлення УСРР. 11 грудня 1919 р. на об'єднаному засіданні членів президії ЦВК і Раднаркому УСРР в Москві Г. Петровський і Х. Раковський підписали постанову про ліквідацію цих давно не діючих органів влади і утворення замість них надзвичайного органу — Всеукраїнського революційного комітету. Всеукрревком створювався у складі трьох більшовиків — Г. Петровського (голова), Д. Мануїльського і В. Затонського, боротьбиста Г. Гринька і борбиста В. Качинського. 5 лютого 1920 р. комітет поповнився ще трьома більшовиками — М. Владимировим, Х. Раковським і В. Чубарем. Цього дня Всеукрревком прийняв «Закон про землю», який цілком влаштовував селян: майже вся поміщицька земля надходила у зрівняльний поділ між ними.

Переслідуючи денікінців, що відступали, радянські війська майже одночасно зайняли Харків (12 грудня 1919 р.) та Київ (16 грудня). Під тиском політбюро ЦК РКП(б) члени ЦК КП(б)У і Всеукрревкому зробили своєю резиденцією Харків, а не Київ.

Щоб остаточно з'ясувати обставини збереження української радянської державності після завершення громадянської війни (в грудні 1919 — лютому 1920 рр. ніхто не міг передбачити міцного закріплення білогвардійців в Криму і початку радянсько-польської війни), слід проаналізувати написаний В. Леніним 29 грудня «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Цей лист поширювався серед населення України у величезній кількості примірників. Основна його думка була наступною: «Тільки

³⁹ Там само. — С. 307.

самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і, в останньому разі, який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»⁴⁰.

Пафос цих рядків оманливий. Більшовики явно не збиралися проводити референдум. Рішення мав прийняти, як підкреслював Ленін, IV Всеукраїнський з'їзд рад. Його скликанням увінчувалося здійснюване Всеукрревкомом «радянське будівництво». Норми представництва не змінювалися порівняно з попереднім з'їздом: один делегат або від 10 тис. осіб міського пролетарського населення, або від усієї сільської волості (10–12 тис. мешканців), або від кожного полку Червоної армії (менше тисячі бійців)⁴¹. В Україні більшовики довіряли тільки червоноармійцям, які не були місцевими жителями.

IV Всеукраїнський з'їзд рад працював у Харкові 16–20 травня 1920 р. Розглянувши питання взаємовідносин РСФРР і УСРР, він без дискусій прийняв рішення залишити Україну самостійною і незалежною радянською державою. Які могли бути дискусії в умовах радянсько-польської війни, що спалахнула 25 квітня? 6 травня Київ уже зайняли війська Ю. Пілсудського і С. Петлюри.

«Договірна федерація». Наприкінці 1920 р. Росія мала в Україні шість армій сукупною чисельністю понад мільйон багнетів. Разом з органами державної безпеки та міліції вони утворювали потужне силове поле, в якому ніхто не міг кинути виклик диктатурі РКП(б) — КП(б)У. Однак вожді ленінської партії розуміли, що тільки силою утримувати республіку неможливо. 28 грудня голова Раднаркому РСФРР В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін, з одного боку, а також голова Раднаркому і нарком закордонних справ УСРР Х. Раковський, з другого, підписали договір про військовий і господар-

⁴⁰ Ленін В. І. Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 40.

⁴¹ Уряди України у XX ст. — С. 311.

ський союз двох республік. У преамбулі союзного договору підкреслювалося, що кожна з договірних сторін визнає незалежність і суверенність іншої. Виражав текст статті 2-ої: «Обидві держави вважають за необхідне оголосити..., що з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно того б то не було»⁴².

Суть договорів, що укладалися з Україною та іншими національними республіками, полягала не в цій декларації, а в об'єднанні семи ключових напрямків: військових і морських справ, рад народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти й телеграфу.

Партії Леніна вдалося встановити свою владу в більшості національних регіонів колишньої імперії (за винятком Фінляндії, Польщі і трьох держав Балтії). Комплекс договорів Росії з утвореними в цих регіонах радянськими республіками дістав назву «договірної федерації». Не слід забувати, однак, що в договорах йшлося лише про об'єднання по радянській лінії. Присутність партії, яка встановила свою диктатуру в кожній радянській республіці, не згадувалася ні в їх конституціях, ні в союзних договорах. Так само ні в конституціях, ні в договорах не було означено присутність ВЧК, хоч у виступі на IX Всеросійському з'їзді рад (грудень 1921 р.) В. Ленін цілком обгрунтовано заявив: «Без такої установи влада трудящих існувати не може»⁴³.

Отже, у 1921–1922 рр. побудована більшовиками унітарна централізована держава існувала у вигляді країни без назви і складалася з дев'яти формально незалежних держав — Росії, України, Білорусі, Далекосхідної Республіки, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Бухари і Хорезму. Всі вони з'єднувалися з імперською столицею двома способами: головним — через диктатуру керівної верхівки РКП(б), яку (диктатуру) Ленін називав владою трудящих, і додатковим —

⁴² Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. — К., 1937. — С. 153.

⁴³ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 44. — С. 313.

шляхом прямого підпорядкування радянському центру в Москві розташованих на периферії всіх силових і найголовніших економічних структур.

Наскільки жорстокою виявилася «влада трудящих» для населення завойованої України, показала посуха 1921 р. Це стихійне лихо вдарило з однаковою силою по всіх зонах розвинутого товарного землеробства — Поволжю, Північному Кавказу і південних губерніях України. У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність у 1921 р. була близькою до звичайної норми. Проте селяни посіяли значно менше, ніж у роки, що передували продрозкладці. Навіть у довоєнні часи ці регіони не давали багато товарного хліба. Тепер же, після семи років майже безперервних воєнних дій і за наявності зменшених (під впливом продрозкладки) посівних площ, їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного землеробства і навіть узяти на харчування сільське населення цих зон. Так виникла нерозв'язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована. Йшлося тільки про те, на які регіони радянська влада чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба. В центрі уваги компартійно-радянського керівництва опинилася Україна.

Уряд В. Леніна дозволив Американській адміністрації допомоги (АРА) з серпня 1921 р. організувати роботу з порятунку голодуючих у Поволжі. Однак в Україну іноземні організації не допускалися. Вважалося, що продовольче становище в республіці благополучне. Кремль приховував голод у південних губерніях України, щоб мати можливість вивозити з республіки хліб.

У грудні 1921 р. у південних губерніях почалася масова смертність. На VI конференції КП(б)У, що відбулася в Харкові, М. Скрипник першим висловився за організацію порятунку голодуючих. У січні 1922 р. Х. Раковський дістав згоду Кремля звернутися по допомогу до міжнародних організацій і уклав з АРА угоду, аналогічну її угоді з РСФРР.

У листі до Леніна від 28 січня 1922 р. Раковський визнавав, що українське керівництво виявило «злочинну недбалість» стосовно

населення південних губерній, тому що «насамперед мало на увазі радянську Росію і Донбас»⁴⁴. Однак голодуючі місцевості не могли навіть мінімальною мірою збільшити державні ресурси продовольства. Мотиви надзорського вилучення хліба не розкриваються ні в цьому документі, ні в інших. Але вони лежать на поверхні.

Українське село було охоплено повстанським рухом. Всеукраїнська ЧК доповідала урядові, що за перші десять місяців 1921 р. було виведено з боротьби 444 отамани (загинули в боях, розстріляні або здалися). Основна частина тих, хто прийшов з повинною, припала на другу половину року⁴⁵. Радянська історіографія пояснювала цей факт тим, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчували благотворний вплив нової економічної політики. Але в розпачливій ситуації голодного року методи хлібозаготівель не змінилися. Неприйшов у 1921 р. в українське село. Більш переконливо звучить пояснення, що випливає з досвіду боротьби Нестора Махна. Переслідувані частинами Червоної армії, махновці в липні 1921 р. вийшли зі свого регіону і пішли рейдом по донецьких і поволзьких степах. Та в умовах голоду, що наближався, політична активність селянства впала до нуля. Махно змушений був повернути тачанки на захід, перетнув Дніпро та Дністер й зрештою опинився у вигнанні, в Румунії.

У Кремлі збагнули, що голод є чинником, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Цим пояснюються хлібозаготівлі, здійснювані влітку й восени 1921 р. в українських регіонах, яким загрожував голод. У такий спосіб радянська влада допомагала природному лиху поглиблювати голод. По суті, саме в 1921 р. в Україні був уперше влаштований терор голодом.

Утворення СРСР. Після встановлення в 1922 р. радянського контролю над Далеким Сходом буферну Далекосхідну Республіку було ліквідовано. Одночасно в Москві вирішили, що подальше існування країни без назви є незручним. Після завершення

⁴⁴ Там само. — С. 79.

⁴⁵ Див.: Маймескулов А. и др. Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918—1922. — Харьков, 1990. — С. 282.

громадянської війни незалежні національні республіки в очах переможців виглядали анахронізмом.

Суміщення країни з державами можна було здійснити шляхом «втягнення» національних республік у кордони Російської Федерації, тобто перетворення їх на автономні республіки. Автором автономізації «незалежних» республік у науковій літературі вважається Й. Сталін. Безумовно, що він озвучував цей проект як нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). У центральному компартійно-радянському апараті автономізація вважалася єдино можливим і цілком логічним виходом з ситуації. Альтернативою могло бути тільки подальше існування республік як «незалежних» від Росії національних державних утворень. Аналізуючи події 1922 р., треба на мить забути про іншу альтернативу, яка народилася в голові у В. Леніна і не могла до свого озвучення прийти в голову іншому політичному діячеві.

За відсутності Леніна, який зазнав першого нападу смертельної хвороби, оргбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про автономізацію національних республік. Аргументуючи цю позицію, Й. Сталін 22 вересня звернувся до В. Леніна (який перебував на лікуванні в Горках) з листом такого змісту: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірство з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форму, закон, Конституцію не можна ігнорувати, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас втілення в життя букви конституції незалежних республік»⁴⁶.

⁴⁶ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 198—199.

Сталін не сумнівався у мотивах небажання периферійних керівників знижувати статус своїх республік до автономного. Цих керівників, починаючи від найбільш впливового Х. Раковського, не можна було підозрювати у прагненні відстоювати суверенітет національних республік, якого не існувало від початку. Вони дбали про власний статус.

Ленін вважав за краще не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках. Більше того, він волів взагалі відкинути геть «горезвісне питання про автономізацію», як висловився 30 грудня 1922 року в листі керівникам РКП(б), і залишити відносини між республіками в попередньому стані⁴⁷. З невдоволенням товаришів по партії можна було змиритися, але значно небезпечнішою для влади стала б хвиля обурення в національних республіках, яких позбавляли суверенітету.

Чи є суперечність між цим положенням і сформульованим у попередньому абзаці твердженням про те, що національні радянські республіки не мали суверенітету від початку? Якщо й є, то вона прихована в самому концепті національної радянської державності, автором якого був Ленін.

Для керівників державної партії автономізація національних республік була цілком логічним і єдино можливим способом завершити процес «збирання» колишньої імперії. Ленін, однак, назвав її у згаданому вище листі «неправильною і несвоечасною затією»⁴⁸. Автономні республіки не були державами. Автономізація руйнувала конституційну національну державність і залишала при житті тільки російську радянську державність. Відроджувалася де-факто «єдина і неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з її губерній ставали автономними національними республіками. Російська радянська влада опинялася вічно-віч з привидом національно-визвольної боротьби. Затиснуті у вузькі

⁴⁷ Ленін В. І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 16.

⁴⁸ Там само. — С. 17.

рамки автономій народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

Комісія політбюро ЦК РКП(б), яка 23 і 24 вересня 1922 р. розглядала питання «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», схвалила без істотних змін проект рішення про автономізацію. Пропозицію Г. Петровського обговорити проект у губкомках партії було відхилено п'ятьма голосами проти чотирьох — представників України, Грузії, Білорусі й Азербайджану. Сталін не бажав обговорення проекту навіть у бюро губкомів, не будучи впевненим у результатах. Він розраховував на авторитет ЦК РКП(б) у прощтовхуванні ідеї автономізації республік, коли її реалізуватимуть радянські органи влади.

Матеріали комісії політбюро ЦК 25 вересня 1922 р., за розпорядженням Леніна, були привезені в Горки. Наступного дня вождь написав лист Л. Каменєву для передачі членам політбюро ЦК. Проект автономізації відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації — Російська і Закавказька — разом з Україною і Білоруссю утворили новий союз. «Важливо, — підкреслював Ленін, — щоб ми не давали поживи “незалежним”, не знищували їх *незалежності*, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних* республік»⁴⁹.

Вождь партії погоджувався з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним. Тому він запропонував простий, але раніше ніким не пропонований вихід з цієї ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусь — на рівних правах утворювали ще одну — федерацію «другого поверху». Він же запропонував назву для новостворюваної федерації — Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи й Азії. За кожною з республік зберігалося право вільного виходу з федерації (право сецесії), яке закріплювалося в конституціях.

⁴⁹ Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 202.

Щоб не давати поживи «незалежним», під якими Ленін розумів, беручи це слово в лапки, не справжніх незалежників, а Раковського та інших товаришів по партії, він навіть погодився вилучити слово «Росія» з назви держави. У цьому він не бачив жертви. Щоб народи новостворюваної держави не відчували ущемлення своїх національних прав, вождь партії волів надати їй навіть форми конфедерації. Разом з тим він залишався таким самим прибічником централізованої держави, як і Сталін. Різниця полягала в тому, що Сталін бажав створювати централізовану державу за обома владними вертикалями — радянською і партійною, а Ленін пропонував обмежитися тільки партійною вертикаллю, посиливши її підпорядкованістю найважливіших республіканських наркоматів московському центру. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав у невидимому силовому полі, генерованому диктатурою вождів державної партії.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу, яку пропонував В. Ленін. Було створено конституційну комісію в складі Й. Сталіна (голова), М. Калініна, Л. Каменєва, Г. Пятакова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, а також представників від незалежних республік. Комісія висловилася за утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних і автономних. Злиті наркомати з «безроздільною владою» мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи республіканських кордонів. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані Москві республіканські управлінські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус автономних управлінських ланок зберігали тільки шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

Далі події розгорталися за сценарієм, опрацьованим у ЦК РКП(б). 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад.

Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд рад. Він затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір.

Волею керівників державної партії народи Радянського Союзу вишикувалися в багатоступінчасту ієрархію. Найвище становище посіли росіяни. Після них ішли представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам. У зв'язку з цим виникло поняття «титульної нації». Третє місце обіймали народи національних автономій у союзних республіках. На четвертому місці перебували «нетитульні» нації, які не мали власних республік — союзних або автономних. Отже, СРСР будувався на засадах етнократизму.

З утворенням СРСР ЦК РКП(б) і РНК РСФРР стали загальносоюзними центрами влади. Росія, виходячи з механізму утворення і функціонування СРСР, повинна була дістати власну партійну та радянську вертикалі органів влади. Та нічого подібного не відбулося: у Кремлі визнали це небезпечним. У Москві було створено тільки Раднаком РСФРР, який керував другорядними підприємствами. Більш-менш великі підприємства підпорядковувалися безпосередньо союзним органам. Партійного центру в Росії взагалі не було, губпарткоми підпорядковувалися ЦК РКП(б). Отже, провідне місце в ієрархії національностей у росіян сполучалося з відсутністю національної державності. Російська радянська державність була не національною, а імперською.

У політичному словнику більшовиків основоположні поняття, починаючи від комунізму, мали подвійний зміст: на публіку і для внутрішнього вжитку. Поняття федерації не було винятком.

Федеративний тип побудови держави передбачає поділ владних повноважень між центром і периферією. Отже, за визначенням федералізм не міг співіснувати з диктатурою. Період у Російській революції, коли більшовики йшли під власними прапорами, був нетривалим. Виступаючи в червні 1917 р. на I Всеросійському з'їзді рад, В. Ленін зауважив, що більшовики є прибічниками твердої влади і тому бачать Російську республіку єдиною і неподільною.

Після зміни гасел Ленін став висловлюватися за утворення союзу вільних народів, а на III з'їзді рад у січні 1918 р. проголосив, як уже зазначалося, Росію федеративною республікою. Однак прийнята з'їздом конституція явила світу особливий тип федерації — радянський, або, як висловлювався Сталін, — централізований.

У Конституції РСФРР слово «федерація» вживалося тільки в назві держави, оскільки деякі її території мали статус автономій. У жодній статті не згадувалися права суб'єктів федерації, не оспоровані федеративним центром. За цим же зразком були побудовані всі наступні радянські конституції, включаючи Конституцію СРСР. У цій Конституції, як і в усіх конституціях союзних республік після її прийняття, урочисто проголошувалося право на вільний вихід зі складу СРСР. Проте механізми здійснення цього права не прописувалися ні в конституціях, ні в законах або підзаконних актах.

Відсутність реального федерування органів влади в СРСР сполучалася з наявністю цілком реальної виконавської влади в руках керівників союзних республік. Це ставило не тільки їх, а й усіх громадян союзних республік у вразливе становище щодо центру. Надаючи перевагу силовим методам державного управління, Кремль у випадку кризи влади міг вдатися до них, щоб попередити можливість реалізації союзними республіками своїх конституційних прав.

РОЗДІЛ II

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ»

Теорія і практика російського комунізму, стратегія і тактика партії більшовиків від її народження і до кінця 1922 р. небезпідставно зведені в одне узагальнююче поняття — ленінізм. У радянські часи ленінізм був об'єднаний з теорією марксизму в цілісному понятті марксизму-ленінізму. Насправді ж, ленінізм запозичив від марксизму лише словесну атрибутику й одну основоположну ідею — про можливість існування розвинутого суспільства без приватної власності на засоби виробництва. Та й то марксизм, що сформувався після європейської революції 1848–1849 рр., поєднував зникнення приватної власності з природним процесом відмирання держави, а ленінізм був націлений на здійснення штучних соціально-економічних перетворень за допомогою створеної революційною партією «пролетарської» держави. Певно, усвідомивши цю невідповідність, В. Ленін після «Квітневих тез» припинив користуватися виразом «державо-комуна».

Виходячи в аналізі історичних фактів за межі 1922 р., ми реєструємо зростаючий вплив нового вождя РКП(б)—ВКП(б)—КПРС. Від цього часу всі значні події в Радянському Союзі відбувалися вже за безпосередньою участю Й. Сталіна. Спочатку на Заході, а з кінця 1980-х рр. і в СРСР з'явилося й почало вживатися поняття «сталінізм». Автор цієї книги теж віддав данину вказаній тенденції¹.

¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — Едмонтон—Київ, 1991. — 344 с.

Разом з тим порівняльний аналіз діяльності Леніна і Сталіна не дає достатніх підстав для введення в науковий обіг цього терміну. Завершуючи свою трилогію з історії Росії заключним розділом «Роздуми про Російську революцію», Річард Пайпс справедливо зауважив, що Сталін був продовжувачем справи Леніна і довів її до логічного кінця². Термін «сталінізм» треба залишити публіцистам. Голодомор-33 генетично пов'язаний з реалізацією комуністичної ідеї, тобто з ленінізмом.

Як і попередній, цей розділ не повністю збігається із загальноприйнятою історичною періодизацією. Хронологічні межі історичних періодів у книзі визначаються логікою досліджуваної теми.

У цьому розділі аналізується період від 1923 р. до весни 1930 р. Після тривалої підготовки керівники ВКП(б) на чолі зі Сталіним перейшли у новий наступ на селян. Здавалося, що цього разу селяни не витримать тиску, який чинився на них у найбільш варварських, справді терористичних формах. Аж раптом на початку 1930 р. держава знову, як у 1921 р., змушена була відступити. Щоб зрозуміти мотиви рішень, прийнятих Кремлем на зламі 1932–1933 рр., треба проаналізувати цей другий відступ у сукупності з першим. Треба також визначити місце українських селян у протистоянні радянського селянства тоталітарній державі.

1. Держава і суспільство

«Капіталістичне оточення». Радянських вождів ніколи не полишало прагнення до панування у планетарних масштабах. Коли спалахнули революції в Німеччині та Австро-Угорщині, більшовицькі керівники не сумнівалися в тому, що революції розгортатимуться за російським сценарієм. Приклад Угорщини, Баварії і Словаччини показав, що такі розрахунки не побудовані на піску.

Відсутність у програмі РКП(б) відповіді на ключове питання — як без застосування насилля залучити багатомільйонне селянство в

² Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С. 599—601.

комуністичну систему виробництва — компенсувалася розрахунками більшовиків на допомогу західноєвропейського пролетаріату. Встановлення «робітничо-селянських» маріонеткових режимів у європейських країнах давало можливість використовувати їхні ресурси. Покладаючись на них, Ленін розраховував створити позаринкову систему одержавленого виробництва та розподілу, здатну обійтися без постійних реквізицій селянської продукції. Європейська «допомога» забезпечувала б збереження переваг комуністичного господарювання (передусім — економічну владу над кожним членом суспільства) і позбавляла б створювану штучну систему від недоліків (насамперед — необхідності продрозкладки). За стандартними фразами про міжнародну пролетарську солідарність приховувався розрахунок на присвоєння нагромаджених європейською буржуазією багатств. Визнаючи тяжке економічне становище Російської республіки, нарком фінансів М. Крестінський повідомив у травні 1919 р. учасникам Всеросійського з'їзду завідуючих фінвідділами, що вживаються заходи, які «віддалять момент остаточного краху нашої грошової системи і допоможуть нам протриматися до соціалістичного перевороту на Заході»³.

Коли «світова революція» відсунулася у невизначену далечинь, більшовицькі вожді почали відчувати, що опанована ними країна перебуває у ворожому оточенні. Авторство виразу «капіталістичне оточення» належить Л. Каменеву. Його доповідь на X з'їзді РКП(б) так і називалася: «Радянська республіка в капіталістичному оточенні». Доповідач був відвертим, визнаючи авантюризм прийнятого навесні 1918 р. рішення розпочати в Росії комуністичну революцію: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання — створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлене бути не може»⁴.

³ Труды Всероссийского съезда заведующих финотделами. — М., 1919. — С. 30.

⁴ Десятый съезд РКП(б). 8—18 марта 1921 г. Стеногр. отчёт. — М., 1921. — С. 252—253.

У стенографічному звіті, перевиданому Політвидавом у 1963 р., це знаменне визнання відсутнє. Див.: Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стеногр. отчёт. — М., 1963. — С. 449—465.

Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують із повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. В. Ленін теж неодноразово підкреслював взаємозв'язок цих подій. Проте, як ми вже встановили, рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у січні 1921 р. У визріванні цього рішення ключову роль відіграли міжнародні чинники. В усякому разі, так свідчив Л. Троцький.

У квітні 1923 р. в Харкові відбувалася VII Всеукраїнська партконференція, на яку Л. Троцький приїхав як доповідач від ЦК РКП(б). Неправлена стенограма партконференції, звичка Троцького виступати без завчасно підготовленого тексту і завжди влаштовувати йому прямота висловлювань допомагають збагнути мотиви, якими керувалися вожді, коли приймали рішення повернутися обличчям до багатомільйонного селянства. «Звідки взявся цей великий історичний поворот, який ми проробили на X з'їзді? — запитував Троцький і тут же відповідав: — Цей поворот виріс внаслідок повільного темпу світової революції. Виявилось, що протягом дуже тривалого часу (ось чому ми й сказали: «всерйоз і надовго») Союзу радянських республік доведеться існувати в капіталістичному оточенні. Пряму і безпосередню допомогу від пролетаріату держав більш високого типу, більшій економічній потужності, ніж ми, ми не скоро одержимо. Ми не знали у 1920 році, про один, два, три або про десять років йде мова. Але ми знали, що для нас починається епоха серйозної і тривалої підготовки»⁵.

У 1919–1920 рр. після здійснення безуспішних спроб ініціювати «світову революцію» уряд В. Леніна вирішив налагодити мирні стосунки з навколишнім світом. Але спрямована Комінтерном діяльність комуністичних партій у країнах Заходу не припинялася. На додаток уряди західних країн домагалися повернення власності своїх громадян, яка була націоналізована в радянських республіках, а також визнання ними багатомільярдних боргів дореволюційної Росії.

⁵ Див.: Кульчицький С. В. Радянська зовнішня політика у міжвоєнний період // Політична історія України XX століття. — Т. 3. — К., 2003. — С. 28.

Все це робило проблему налагодження нормальних економічних відносин доволі складною. Міжнародна економічна конференція в Генуї закінчилася безрезультатно, хоч Росії вдалося укласти вигідний їй мирний договір із Німеччиною в Рапалло (квітень 1922 р.). Економічна конференція в Гаазі теж провалилася. Не увінчалися успіхом переговори з Англією і Францією про надання Радянському Союзу позик в обмін на виплату дореволюційних боргів (1923–1924 рр.). Це означало, що модернізація радянської промисловості мусила обходитися без довгострокових позик з країн Заходу.

Потужний пропагандистський апарат державної партії переконував радянське суспільство в тому, що Країна Рад являє собою обкладену фортецю. Заяви про фатальну невідворотність нападу конкретно не окреслених «сил імперіалізму» йшли одна за одною. З них логічно випливав висновок про необхідність зміцнення обороноздатності СРСР, насамперед шляхом прискореного розвитку воєнно-промислового комплексу.

У липні 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило голові уряду О. Рикову розробити в усіх наркоматах заходи, що забезпечили б посилений темп роботи з підвищення обороноздатності. Державним органом, який спрямовував і координував усю мобілізаційну діяльність, ставала Рада Праці та Оборони, а точніше — таємні розпорядчі засідання РПО. У складі наркоматів формувалися мобілізаційні відділи, на заводах і фабриках — мобосередки.

У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), на якому Сталін заявив: «Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відстрочити війну з капіталістичним світом, яка неминуха, але яку можна відстрочити або до того моменту, поки не визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки не визріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти не пересваряться між собою за переділ колоній»⁶.

⁶ XV съезд ВКП(б). Стеногр. отчет. — М., Л., 1928. — С. 47.

Твердження про невідворотність війни не збігалося в сталінській формулі з трьома наведеними варіантами можливого розвитку подій, у ході яких СРСР опинявся б у стані війни. Усі варіанти передбачали ситуацію, за якою перший удар мав завдати саме Радянський Союз. Важко було сподіватися на те, що країни «капіталістичного оточення» оберуть найбільш сприятливим моментом для нападу на СРСР революційні події у себе вдома або в своїх колоніях чи війну між собою.

Ці логічні неузгодження зайвий раз демонструють маскувально-пропагандистський характер тези про невідворотність інтервенції. Насправді керівники партії мали намір перетворити СРСР на могутню у воєнному відношенні державу, яка могла б дочекатися найбільш сприятливого для себе розвитку подій на міжнародній арені з тим, щоб ударити по ослаблених внутрішніми конфліктами країнах Заходу.

У пропагандистському впливі РКП(б) на радянське суспільство після X партз'їзду теза про «капіталістичне оточення» витіснила попередню тезу про «світову революцію». Проте вожді більшовиків не відмовлялися від своїх попередніх намірів «промацати багнетом» Червоної армії готовність Європи до соціальних зрушень. Заключний абзац доповіді Й. Сталіна «Про об'єднання радянських республік» на X Всеросійському з'їзді рад 26 грудня 1922 р. звучав так: «Нова союзна держава буде новим вирішальним кроком на шляху до об'єднання трудящих всього світу у Світову Радянську Республіку»⁷.

Характер політичного режиму. Зовнішнім зрізом радянського суспільно-політичного життя був режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Представники робітників, червоноармійців і селян утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися, за конституцією, повнотою влади. Між з'їздами рад законодавча і виконавча влада формально перебувала в руках обраних ними органів — виконавчих комітетів (виконкомів). В Україні

⁷ Сталин И. Сочинения. — Т. 5. — С. 155.

вищим органом влади за законодавчою лінією вважався Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), а за лінією поточного управління — Раднарком (РНК). Закони могли прийматися як ВУЦВКом, так і Раднаркомом, а також ними спільно.

Виборці мали право на відкликання депутата рад. Це означало, що депутатів тримали на короткому повідку, не делегуючи їм того обсягу владних повноважень, який властивий для представницької демократії парламентського типу.

Режим безпосередньої демократії несталий за означенням, і тому він не знаходив застосування на практиці. Однак В. Ленін ще у 1905 р. побачив у такій системі влади можливість встановити незримую диктатуру власної партії. Складання наказів виборців, визначення кандидатів у депутати з'їздів рад і забезпечення їхнього обрання, вибір з числа депутатів осіб на керівні посади, контроль за їхньою діяльністю та відкликання — все це покладалося на політичну структуру, яка перебувала поза межами режиму безпосередньої демократії.

Якби ця зовнішня політична сила складалася з двох або більше партій, конкурентна боротьба між ними спричинила б параліч влади. За фасадом режиму безпосередньої демократії обов'язково повинна була причаїтися диктатура однієї партії. Ради набували здатності діяти тільки в тому випадку, якщо вони з'єднувалися в кожній ланці ієрархічної владної вертикалі з партійними комітетами. Радянською владою була не влада рад, а тандем виконкомів рад і парткомів.

Комуністична партія встановила свою диктатуру за кілька місяців, але перетворення політичного режиму на суспільно-економічний лад тривало два десятиліття. Тотальний контроль за всіма сферами суспільного життя ставав можливим тільки після одержавлення громадських інститутів та економічного життя. Комуністичні перетворення 1920—30-х рр. були спрямовані на те, щоб зробити радянських громадян безголосними «гвинтиками» побудованої вождями державної машини.

Одержавлення суспільства відкривало перспективу встановлення абсолютної влади Кремля над країною. Підкреслюючи цю

незаперечну істину, публіцисти часто забувають про дзеркально протилежну рису радянської влади: необхідність забезпечувати функціонування виробництва і матеріальні умови існування громадян. Ця риса єднала суспільство з державою. Щоб тоталітарне суспільство радянського типу могло функціонувати, знадобився, як виявилось, фантастично розгалужений управлінський апарат. Хоча в органах влади брали участь мільйони представників населення, вони жодною мірою не впливали на рішення, що приймалися вищими представниками державної партії. Для означення виплеканого в Кремлі за роки комуністичного будівництва монстра доводиться конструювати неологізм: державосупільство.

Вожді партії ретельно слідкували за тим, щоб її диктаторська влада не змішувалася з суто управлінськими функціями, які залишалися за радами. У резолюції VIII з'їзду партії, де вперше визначалися форми відносин між РКП(б) і радянськими органами влади, зазначалося: «партія старається *керувати* діяльністю рад, але не замінювати їх»⁸. Лише в небагатьох, як правило, кризових ситуаціях партія перебирала на себе управлінські функції.

Інша річ — персональне опанування радянських органів представниками партії більшовиків. В. Ленін у 1921 р. підкреслював: «як правляча партія, ми не могли не зливати з “верхами” партійними “верхи” радянські, — вони в нас злиті й будуть такими»⁹.

Звичайно, з радами зливалися не тільки партійні верхи. Партійні функціонери обіймали ключові посади в кожній раді незалежно від її місця в ієрархії. Кожна рада була відгалуженням партії, хоча включала в «дозованих» пропорціях і безпартійних депутатів.

Еволюція влади в державній партії. Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) у внутріпартійному житті спочатку зберігала залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд обиралися в жорсткій конкурентній боротьбі. Вибори на

⁸ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 75.

⁹ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 45. — С. 15.

з'їзд відбувалися, як правило, в демократичній обстановці. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. Всередині партії могли точитися вільні дискусії, і кожний комуніст мав право висловлювати власну думку. Вожді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

Проте в умовах диктатури, якою партія оповила суспільство, внутріпартійне життя дедалі більше втрачало ознаки так званої «робітничої демократії». ЦК РКП(б), у руках якого зосереджувалася диктаторська влада, прагнув керувати партійним життям тими самими методами, якими управляв державою. Це було зрозуміло, тому що партія підмінила собою державу. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом і лише потім формально обиралися місцевою парторганізацією з дотриманням статутних норм. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику в партії.

Стривожений профспілковою дискусією, яка напередодні Х з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін узяв курс на скасування залишків демократизму у внутріпартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на з'їзді і домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання. Резолюція загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу. Таємним пунктом двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакодумців зі свого складу. Отже, Х з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право вирішувати питання про склад ЦК. Це засвідчило переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

На відміну від царської влади, радянська політична система не містила в собі освяченої церквою та історичною традицією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Від імені неструктурованого робітничого класу «диктатуру пролетаріату» формально здійснювала партія більшовиків, а фактично — її верхівка: сукупність керівних діячів, об'єднаних у Центральний комітет. Кожний із чекістів відповідав за галузь,

ділянку або функцію партійно-радянської роботи. Кількість членів ЦК РКП(б) була невеликою, хоч поступово зростала. В ЦК, обраному VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р., налічувалося 19, а в ЦК, утвореному XI з'їздом у квітні 1922 р., — 27 осіб (у тому числі з України — Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе і В. Чубар).

Створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії. Зосередження в ЦК РКП(б) диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Конституційним шляхом ці проблеми розв'язати було неможливо. В радянських конституціях партія не згадувалася.

Олігархічна система влади є нестабільною за означенням. Проблема реального лідерства повинна була розв'язуватись у боротьбі. Перед X з'їздом РКП(б) лідерству В. Леніна кинув виклик Л. Троцький. Опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання про профспілки у письмових тезах і провели вибори на з'їзд за платформами. Дискусія щодо профспілок, переможцем з якої вийшов Ленін, вирішальною мірою вплинула на центри концентрації влади всередині партії.

Після VIII з'їзду РКП(б) Ленін створив всередині ЦК два неформальні субцентри влади — політбюро та оргбюро. Політбюро розв'язувало політичні питання, а оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро і самостійно розв'язувало менш важливі питання. Рішення політбюро автоматично вважалися рішеннями ЦК. Рішення оргбюро, не опротестовані членом політбюро, теж ставали рішеннями ЦК. Із виникненням субцентрів переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в них. Влада ЦК залишалася абсолютною, проте могла проявитися тільки під час засідання цього органу в повному складі (пленуму). Але після утворення політбюро та оргбюро пленуми ЦК відбувалися не часто.

Функції секретаря ЦК спочатку були суто технічними і цілком відповідали загальноприйнятому змісту цього поняття. Після IX з'їзду РКП(б) було вирішено мати трьох секретарів, в тому числі відповідального. Останнім став член політбюро й оргбюро ЦК М. Крестінський —

людина Троцького. Секретаріат готував питання на розгляд політбюро й оргбюро, впливаючи тим самим на поточну діяльність ЦК.

Перший склад політбюро ЦК налічував п'ятьох вождів: Л. Каменєва, М. Крестінського, В. Леніна, Й. Сталіна та Л. Троцького. Після X з'їзду РКП(б) Крестінського з політбюро викинули, а його місце зайняв керівник Комінтерну Г. Зінов'єв. Ще через рік до складу політбюро ЦК увійшли О. Риков, якого Ленін зробив своїм заступником в Раднаркомі, і М. Томський, який очолював радянські профспілки. У червні 1924 р. місце, що звільнилося після смерті Леніна, зайняв М. Бухарін. Секретарем ЦК після усунення в березні 1921 р. Крестінського став переведений з України В. Молотов.

У квітні 1922 р. Ленін заснував посаду генерального секретаря ЦК. Було визнано доцільним провадити регулярні засідання секретаріату. Рішення секретаріату, не опротестовані членом політбюро або членом оргбюро, набували сили як рішення ЦК. Отже, секретаріат перетворився на політичний орган. Ця реформа не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру влади. Секретарі були одночасно членами оргбюро, а генеральний секретар, яким став Й. Сталін, ще й членом політбюро ЦК. За відомим визначенням Леніна, в руках Сталіна зосередилася «безмежна влада»¹⁰.

Через кілька тижнів після заснування в ЦК посади генсека Ленін зазнав першого удару смертельної хвороби. Одразу виникла болюча проблема наступності влади. З метою протидії Троцькому, який був другою за значенням фігурою в партії, проти нього об'єдналися Каменєв, Зінов'єв і Сталін. Найменш помітний у «трійці» Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому апаратних працівників. Найбільшим досягненням «трійці» було усунення з України в червні 1923 р. Х. Раковського.

Центральний партійний апарат, що потрапив до рук Сталіна, звернув особливу увагу на підпорядкування великої групи губкомів,

¹⁰ Там само. — С. 328.

об'єднаних харківським центром. З часом Сталіна перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. — генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е. Квірінг, хоч той добре прислужився під час усунення Раковського з України. У квітні 1925 р. українським генсеком став один з найближчих співробітників Сталіна — Л. Каганович. Після цього Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в своїй боротьбі з Л. Троцьким, потім — з «ною опозицією» (Л. Каменев, Г. Зінов'єв), надалі — з об'єднаною опозицією (Л. Троцький, Л. Каменев, Г. Зінов'єв). КП(б)У підтримала Сталіна й у боротьбі з так званим «правим ухилом» (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський), якою супроводжувалася в 1928–1929 рр. відмова від нової економічної політики.

ЧК-ДПУ як знаряддя диктатури. Диктатура — це спосіб управління, заснований на насиллі. Крайньою формою насилля є терор. ВЧК та її територіальний відділ — Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК) були головним провідником політики, спрямованої на придушення будь-якого опору політичному режиму.

Формально органи ЧК входили до складу наркомату внутрішніх справ, але прямо йому не підпорядковувалися. Губернські ЧК вважалися відділами губвиконкомів, але теж не підпорядковувалися їм. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії — до ВЧК включно.

Керівництво ВЧК підпорядковувалося політбюро ЦК РКП(б). Керівники партії в лютому 1919 р. цілком офіційно заявили: «ЧК створені і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем»¹¹. Під партією вони розуміли самих себе. На рівні національної республіки, губернії або повіту чекістські органи підпорядковувалися партійним лише формально. Вони були своєрідною «державою в державі». Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

¹¹ Переписка Секретариата ЦК РКП(б). — М., 1971. — Т. 6. — С. 62.

Під час громадянської війни органи ЧК були головною ударною силою у боротьбі з ворогами більшовиків у тилу. Ця функція залишилася основною і в мирний час. Відмінність полягала в тому, що через ЧК тепер здійснювалася й економічна диктатура. У 1921 р. керівник ВЧК Ф. Дзержинський був призначений за сумісництвом наркомом шляхів сполучення, а з 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливий — Вищу раду народного господарства (ВРНГ) СРСР.

Головним завданням чекістів вважалося недопущення самої думки про опозицію владі. Терор проти тих, хто не виявляв лояльності політичному режиму, потребував відкритості і навіть найширшої популярності. У листі до наркома юстиції Д. Курського Ленін підкреслив потребу «відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує *суть і виправдання* терору, його необхідність, його межі»¹².

ВЧК-ВУЧК зажила такої поганой слави за часів громадянської війни, що керівники партії вирішили запевнити суспільство в тому, що чекісти будуть розформовані як організація. 6 лютого 1922 р. ВЦВК прийняв декрет про ліквідацію ВЧК і покладення завдань по боротьбі з контрреволюцією на нову установу, створену при НКВС, — Державне політичне управління (ДПУ). Насправді ж, ВЧК було просто перейменовано на ДПУ.

Після утворення СРСР структура органів ДПУ теж не зазнала змін. У 1923 р. змінилася лише назва ДПУ РСФРР і воно стало називатися Об'єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) СРСР. Як і раніше, чекістам дозволялося самочинно здійснювати арешти, провадити слідство, виносити вирок і виконувати його.

У компетенції чекістів було визначення суті антирадянської активності громадян, аж до вигадування різноманітних «контрреволюційних» організацій. Прикладом є грандіозна «шахтинська справа», задумана безпосередньо Сталіним і підготовлена генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем.

¹² Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 45. — С. 180.

ДПУ було відомством, чисельний склад якого зростав особливо стрімкими темпами. Адже функції, які покладалися на радянську «таємну поліцію», не йшли в будь-яке порівняння з тим, що робили в демократичних країнах Заходу так звані «спецслужби». Перелік функцій у документі на доповнення затвердженого 22 березня 1922 р. «Положення про Державне політичне управління УСРР» виглядав так:

- збирання інформації та інформування відповідних державних установ щодо політичної та економічної контрреволюції;

- агентурний нагляд за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями на території УСРР та за кордоном;

- видача дозволів на виїзд за кордон і в'їзд в УСРР чужоземних та російських громадян;

- здійснення з метою розшуку арештів, обшуків, виїмок, витребування довідок, відомостей, виписок із ділових паперів, звітів і доповідей;

- придушення за допомогою військ ДПУ збройних контрреволюційних і бандитських виступів;

- здійснення дізнань і спрямування справ про розкриті злочинні дії для слухання в судових органах;

- реєстрація викритих і запідозрених у злочинних діяннях осіб; облік неблагонадійного адміністративного і керівного персоналу в державних установах, промислових підприємствах, командного й адміністративно-господарського складу Червоної армії;

- реєстрація і узагальнення ненормальних явищ життя УСРР з метою виявлення їх причин і наслідків»¹³.

У переліку функцій, які партія покладала на чекістів, почесне місце належало нагляду («реєстрації та обліку») за адміністративним,

¹³ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К.: 1996. — С. 258—259. Процитований документ зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Він має назву «Про засоби щодо здійснення покладених на ДПУ та його органи завдань». Це — проект, який підлягав формальному затвердженню ВУЦВКом. У тій же справі зберігаються проект і затверджений варіант «Положення про Державне політичне управління УСРР», які майже тотожні. Це не дивно: ВУЦВК був лише формальним реєстратором документів такого роду. Текст, уривок з якого цитується, вже мав усі ознаки документу, створеного у «незалежній» УСРР, але одна дрібниця видає його походження: дозволи на в'їзд і виїзд з УСРР повинні були видаватися чужоземним і російським громадянам.

господарським і військовим управлінським апаратом, тобто за радянськими органами влади. З переліку випадала лише партія — основна частина цілісного компартійно радянського владного тандему. Чи справді чекісти були безсилі перед партією, а точніше — перед партійним керівництвом?

Так, у 1922 р. компартійні структури радянської влади не перебували в полі зору чекістів. Навпаки, ця централізована могутня організація цілком і повністю підпорядковувалася ЦК. Та в міру того, як контроль над політбюро ЦК переходив до рук Сталіна, чекістів почали використовувати для нагляду над партією. Звільнення їх від партійного контролю було однією з форм узурпації влади Сталіним. Використовуючи дві рівновеликі за потужністю організації, Сталін забезпечував собі персональну незалежність від кожної і ставив у залежність від себе людей, які контролювали їх. Секрет успіху Сталіна у боротьбі з його політичними супротивниками полягав передусім у тому, що вождь змушував партійні й чекістські апарати влади конкурувати між собою. Обстановка конкурентної боротьби дозволяла йому домагатися від своїх підлеглих ретельного і точного виконання доручень, якими б жахливими вони не виглядали.

Комнезами в системі влади. Дрібні товаровиробники не могли знайти собі місця у будованій більшовиками «державі-комуні». Розуміючи це, керівництво більшовицької партії робило все можливе, щоб відштовхнути селянство на узбіччя політичного життя. Партія не припускала існування специфічно селянських політичних організацій, незалежно від їхніх функцій та орієнтацій. Виняток становили тільки ради селянських депутатів, адже без них у сільській місцевості не було б влади радянських органів — тієї основи, на якій трималася диктатура партії.

Будуючи систему влади, більшовики прагнули всіма засобами применшити потенціальну загрозу з боку депутатів, обраних селянами. Розколювання села за майновою ознакою і надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад і багатоступінчастий принцип їх

побудови, нещадна боротьба з партіями селянського походження, які претендували на представництво інтересів селянства, — все це допомагало партії тримати ситуацію під контролем.

У сільській місцевості України, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливо великі труднощі. Саме через це в лютому 1920 р. В. Ленін порадив наркомун землеробства УСРР Д. Мануїльському спиратися під час збирання хліба на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників¹⁴. Х. Раковський зробив, однак, ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на спеціальні комітети, які дублювали функції рад, не усуваючи їх. До них включалися й нові середняки, які одержали землю від держави і роботою в радах доводили на ділі лояльність до режиму. Проте перевага надавалася декласованій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, пов'язаних з сільським господарством.

Реалізація закону ВУЦВК від 9 травня 1920 р. про комітети незаможних селян (комнезами, КНС) забезпечувала деяку підпору для більшовиків в українському селі. З допомогою незаможників партапарат поглиблював соціальну напруженість на селі шляхом «розкуркулення», придушував «політичний бандитизм», викачував зерно з голодуючої місцевості.

Щоб утримати контроль над бунтівним українським селом, Кремлю довелося утворювати специфічний різновид радянської влади — тандем чекістських осередків з комнезамами. Цей тандем контролювався парткомом тільки на повітовому (після адміністративно-територіальної реформи 1923 р. — районному) рівні.

І все-таки в системі влади комнезами виглядали чужорідним елементом. Розуміючи необхідність розколювання селянства аж до виникнення на селі стану соціальної війни, чимало керівників партії сумнівалося в тому, що діяльність специфічно селянських політичних організацій цілком виправдана загостренням ситуації в Україні після закінчення воєнних дій. Перемогли, однак, голова РНК УСРР

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 51. — С. 141.

Х. Раковський і голова ВУЦВК Г. Петровський. Заручившись підтримкою в ЦК РКП(б), вони домоглися прийняття ВУЦВКом закону від 13 квітня 1921 р., за яким комнезами оголошувалися «організаціями державного значення». Закон офіційно закріплював за ними повноваження, які були раніше відібрані у сільських рад явочним порядком.

У радянській історіографії склалося уявлення, що комнезами представляли інтереси як бідноти, так і середнього селянства. Таке твердження було продиктоване гаслом, яке з 1919 р. стало офіційним у політиці РКП(б) — на союз із середняком. Було б дивно, якби партія проголошувала курс на середняка, але створювала і наділяла державними повноваженнями організації бідноти. Одразу після виникнення КНС влада почала їх «чистити», звільняючи від недостатньо активних селян. Масова кампанія «чистки», під час якої КНС втратили половину складу, відбулася восени 1921 р. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 р. Раковський сформулював критерії «чистки»: «Здійснити основну чистку для того, щоб у комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент»¹⁵.

У травні 1922 р. питання про комнезами розглянув пленум ЦК КП(б)У. Після чисток кількість середняків у КНС становила лише десятину. Прогнозуючи розвиток подій на селі в умовах непу, пленум ЦК записав у своїй резолюції щодо КНС: «Черговим етапом у розвитку дрібнобуржуазної стихії буде натиск з боку куркульської частини села, прагнення якої будуть спрямовані в бік оволодіння політичною владою, проникнення в ради і витіснення з них біднішої частини села. Розгромлене в повстанському русі проти радянської влади, дезорганізоване новою економічною політикою, яка вибила ґрунт з-під ніг українського бандитизму, куркульство, що знаходить свою ідеологічну оболонку в петлюрівщині, спрямовує свою увагу в бік легального вrostання в радянський апарат, поступового повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, пов'язаними з життям українського села»¹⁶.

¹⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 269.

¹⁶ Там само. — С. 270—271.

Резолюція пленуму ЦК КП(б)У давала точний прогноз розвитку ситуації в умовах утвердження ринкових засад у взаємовідносинах села і міста. Партийний апарат не допускав самоврядування сільського населення, за яким він небезпідставно бачив «петлюрівщину», тобто потяг до незалежності України. Спираючись на пролетаризовані верстви, партія прагнула попередити прояв політичної активності основної селянської маси в тому, що торкалося будь-яких сфер місцевого життя. Тому ЦК КП(б)У підтвердив доцільність існування комнезамів як «організацій державного значення» і рекомендував партійній організації республіки спиратися на них.

Однак XIII з'їзд РКП(б) навесні 1924 р. оцінив роботу КНС без ентузіазму, обмежившись двозначною фразою: «досвід українських комнезамів в основному виправдав себе в українських умовах»¹⁷. У замаскованій формі з'їзд ради партійній організації України повернутися до питання про доцільність існування КНС у структурі влади.

Від квітня 1925 р., коли генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович, розмови про специфічність українських умов припинилися. Каганович прибув до Харкова якраз для того, щоб викоренити будь-яку специфіку. У липні 1925 р. черговий пленум ЦК КП(б)У перетворив КНС з організації державного значення на організацію суто громадську, тобто звільнив їх від адміністративно-господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично¹⁸. Це рішення було реалізоване в декреті ВУЦВК і РНК УРСР від 16 листопада 1925 р.

Позбавлені адміністративних функцій, комнезами продовжували працювати за інерцією. Значення їх у житті селянства поступово зійшло нанівець. Останній спалах їхньої активності припав на зиму 1932–1933 рр. Терор голодом за інструкціями Кремля здійснювали саме комнезами. Після виконання цієї страхітливої місії ЦК КП(б)У ліквідував їх у лютому 1933 р.

¹⁷ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 76.

¹⁸ Компартія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 325–327.

2. Перехід до форсованої індустріалізації

Проблема ресурсів. У середині 1920-х рр. відбудовний процес у промисловості підходив до завершення. Він відбувався одночасно зі зміцненням фінансової системи, зростанням купівельної спроможності рубля, скороченням безробіття, інтенсифікацією взаємобміну між містом і селом. Нова економічна політика засвідчувала свою ефективність, оскільки більшовицький уряд надав певну свободу дій фінансистам і менеджерам дореволюційної доби — «буржуазним» спеціалістам.

Із завершенням відбудовного процесу перед керівниками країни поставало завдання визначити пріоритети в соціально-економічній політиці. Гасло перетворення країни з відсталої аграрної на передову індустріальну частіше стало з'являтися на газетних шпальтах, знаходячи позитивний відгук у масах. XIV з'їзд ВКП(б), який працював у грудні 1925 р., проголосив курс на «соціалістичну індустріалізацію».

Могутня пропагандистська машина, яка після XIV з'їзду партії переключилася на пропаганду політики індустріалізації, не приховувала поточних економічних труднощів і нестатків. Але вона обіцяла в недалекому майбутньому, щонайбільше через п'ять років, побудову героїчними зусиллями всієї країни економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання, як запевняли пропагандисти, було запорукою стрімкого зростання народного добробуту. У такий спосіб керівництво партії прагнуло забезпечити підтримку політики індустріалізації політично активними верствами суспільства.

Вище керівництво з кінця 1922 р. перебувало в стані жорстокої боротьби за владу. У 1923—1924 рр. об'єднаними зусиллями Л. Каменєва, Г. Зінов'єва і Й. Сталіна Л. Троцький був позбавлений перспектив перетворення на одноосібного диктатора. Але в 1925 р. «трійка» розкололася. Стурбовані зростаючою концентрацією влади в руках Сталіна, проти нього пішли в атаку колишні союзники — Каменєв і Зінов'єв. Їхні прибічники в партії утворили так звану

«нову опозицію». Щоб здобути підтримку в суспільстві, вони виступили з вимогою форсування темпів капітального будівництва у промисловості за рахунок посилення податкового тиску на селянство. Ідея форсування темпів дістала назву «надіндустріалізації».

XIV з'їзд ВКП(б) оголосив індустріалізацію генеральною лінією партії, але не дав відповіді на питання, де взяти кошти для капітального будівництва. Кожен день роботи з'їзду був сповнений боротьбою за лідерство в партії.

У квітні 1926 р. зібрався пленум ВКП(б), який розглянув проблему ресурсів для індустріалізації. На ньому не було ухвалено кардинальних рішень. Єдино можливий вихід, який в умовах диктатури забезпечував форсовану індустріалізацію, пов'язувався з реорганізацією сільського господарства. Єдино можливим напрямом реорганізації, що давав негайний фінансовий ефект, була колективізація села. Однак компартійно-радянська управлінська вертикаль ще не була готова до здійснення грандіозної насильницької акції, яка докорінно змінювала умови праці та побут селян.

Тим часом уже обговорювалися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Особливу активність виявив Ф. Дзержинський, який із лютого 1924 р. очолював ВРНГ, не залишаючи керівництва ОДПУ. Крім наркомату промисловості, Дзержинський узяв на себе безпосереднє управління найважливішим у його структурі главком — Головметалом. У другій половині 1925 р. Головметал склав перспективний план новобудов, у якому вперше було названо такі промислові гіганти, як Криворізький металургійний завод і Краматорський завод важкого машинобудування.

Розгортання капітального будівництва викликало підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Треба було забезпечувати продовольством виплачувану робітникам новобудов зарплату, а також заробляти валюту продажем зерна за кордон, щоб розплатитися за імпортне устаткування.

Проте спроби держави збільшити заготівлю хліба закупками з ринку негайно ускладнили економічну кон'юнктуру. Зростання попиту держави на хліб випереджало можливості селянського

виробництва. Відставання пропозиції від попиту породжувало підвищення ринкових цін на хліб. Ринок свідчив, що фінансові можливості держави істотно менші від запланованого обсягу капітального будівництва. Фінансувати хлібозаготівлі за рахунок інфляційного випуску червінців уряд іще не наважувався. Тому в 1925/26 господарському році керівники ВРНГ змушені були тричі скорочувати плани капітального будівництва в промисловості.

«Криза непу». Як власник підприємств держава могла впливати на виробництво тільки опосередковано — за допомогою незліченної кількості директивних норм, циркулярів та інструкцій. Домогтися ефективного господарювання за цих умов було неможливо. Бюрократичне управління утруднювало інтенсифікацію виробництва за рахунок зростання продуктивності праці, підвищення якості продукції, зниження її собівартості. Магістральними для радянської промисловості завжди були екстенсивні шляхи розвитку — за рахунок розширення кількості працівників, будівництва нових потужностей, поглинення ресурсів, залучених іззовні. Можливість довгострокових позик з-за кордону виключалася, тож єдиним наявним джерелом ресурсів у переважно аграрній країні залишалося сільське господарство.

У радянській історіографії стверджувалося, що «командні висоти» економіки і дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою в роки непу опосередковано, тобто через ринок. Це правда, але не вся. Закупівля продовольства на ринку якісно відрізнялася від «заготівлі» за допомогою продзагонів та військ ВЧК. Якщо селянина або селянський колектив не влаштовувала ціна на хліб, вони могли утриматися від продажу й залишити державу без хліба. Тим часом держава повинна була забезпечувати продовольством працівників тих секторів економіки, які вона під виглядом націоналізації обернула на свою власність під час першого штурму 1918–1920 рр. Переходячи до закупівлі продовольства з ринку в 1921 р., держава свідомо йшла на ризик відмови виробників від продажу їхньої продукції. Не варто повторювати, що до 1921 р. було випробувано й інші шляхи співіснування «держави-комуни» та селян-власників, які виробляли товарний хліб. Усі ці шляхи заводи в глухий кут.

Проте нову економічну політику не слід переоцінювати. Непівська ринкова «змичка» міста і села якісно відрізнялася від нормального ринку. Ця різниця мала й кількісні параметри — так звані «ножиці цін». Характеризуючи відносини селян-власників із державою, Сталін у липні 1928 р. зауважив: «Воно (*селянство* — **авт.**) сплачує державі не тільки податки, прямі й опосередковані, але воно ще *переплачує* на порівняно високих цінах на товари промислові, — це по-перше, і більш або менш *недоодержує* на цінах на сільськогосподарські продукти, — це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, а також селянство»¹⁹.

Держава мала можливість визначати рівень закупівельних цін, тому що була монополістом у придбанні селянського зерна. Таке ж становище у виробництві промислових товарів дозволяло їй завищувати відпускні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові й сільськогосподарські товари дістав промовисту назву — «ножиці цін». За допомогою централізованого ціноутворення до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку «відстригалось» на користь держави.

Є три методи перерозподілу національного доходу: паперово-грошова емісія, оподаткування виробників, відхилення ціни від вартості. Відхилення ціни особливо ефективно в країнах з одержавленими засобами виробництва. Уряд такої країни має змогу перетворити монопольну ціну на потужний насос, який вбирає в бюджет колосальні фінансові ресурси.

Ідею використання економічної диктатури для перерозподілу національного доходу через ціни висунув В. Ленін. Переконавшись, що товарно-грошові відносини мають бути збережені, він почав міркувати над тим, як їх використати з максимальною вигодою. Непрофесіонал у фінансовій політиці, вождь не теоретизував, але його конкретні вказівки були прагматичними. Зокрема, він запропонував продавати

¹⁹ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 157.

імпортні товари за цінами, встановленими на базі виробництва за кордоном, із надбавкою, що йшла на субсидування вітчизняного виробництва. Технічно це ставало можливим завдяки державній монополії на зовнішню торгівлю. Щодо вітчизняних товарів народного споживання, у виробництві і реалізації яких брали участь приватні підприємці, Ленін рекомендував використовувати непрямі податки²⁰.

Відхилення цін від вартості в радянську добу обґрунтовували теоретично. Патріарх директивного планування С. Струмлінін доводив, що в перехідній від капіталізму до соціалізму економіці відповідність цін вартості не створює стимулів для зміни народногосподарських пропорцій²¹. За цією по-науковому вишуканою формулою приховувалася тривіальна думка про те, що держава могла у власних інтересах маніпулювати цінами. Ціноутворення виявилось настільки зручним інструментом поповнення дохідної частини бюджету, що радянська держава не відмовлялася від нього до кінця свого існування.

Плани капітального будівництва у промисловості були скорочені в межах наявних у держави ресурсів тільки в 1925/26 р. Надалі радянський уряд почав розширювати обсяг капіталовкладень у промисловість, не турбуючись про економічну рівновагу. У 1927/28 р. порівняно з першим роком індустріалізації обсяг спрямованих державою в промисловість коштів зріс утричі. Такі темпи не могли не позначитися на економічній кон'юктурі. В країні почалася «криза непу», як це явище було названо в радянській історіографії. Факти свідчать, що криза не була випадковою. Іншими словами, Кремль відмовлявся від курсу на економічну рівновагу, що слугував фундаментом непу, і повертався до вже випробуваного в 1918–1920 рр.

Говорячи про позицію керівників партії та уряду щодо найближчих перспектив, треба розрізняти, по-перше, особисті інтереси зайнятих боротьбою за владу членів ЦК ВКП(б) і, по-друге, панивні настрої в партії.

²⁰ Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 45. — С. 195, 255.

²¹ Струмилин С. Г. На плановом фронте. — М., 1956. — С. 509.

Переможцями у внутріпартійній боротьбі могли стати тільки ті з керівників партії, хто найбільшою мірою враховував інтереси компартійної маси. Рядові члени партії виступали як сила тільки тому, що структурувалися та об'єднувалися розгалуженим компартійно-радянським апаратом. Отже, інтереси партії проявлялися передусім як інтереси апаратників. А головний інтерес апаратників полягав у тому, щоб замість визначених Конституцією законів у суспільстві панувала «революційна доцільність», межі якої встановлювалися ними же. Неп апаратники розглядали як тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва.

Партійні керманічі були лише провідниками диктаторської влади. Безмежні владні повноваження впливали з посадових функцій. Члени політбюро ЦК ВКП(б) були носіями диктаторської влади, але так само — поки займали найвищу в державній партії посаду. Олігархи більш відповідально підходили до проблеми зламу непу, тому що не знали, чи вдасться владі цього разу подолати багатомільйонне селянство, чи воно збереже свою економічну свободу. Поразка могла коштувати їм посади.

Л. Троцький, Л. Каменєв і Г. Зінов'єв наполягали на тому, щоб масштаб розриву в цінах на промислові й сільськогосподарські товари або, як тоді говорили, розходження «ножиць», був максимальним. Вони закликали здійснювати «надіндустріалізацію» за рахунок селянства. М. Бухарін, О. Риков і М. Томський схилилися до запровадження в сільському господарстві відновлюваних цін, які повністю повертали селянам кошти, витрачені на виробництво продукції. Й. Сталін мав своїми союзниками в політбюро ЦК групу Бухаріна і боровся проти «лівих», тобто троцькистів («троцькистами» називали комуністів, які голосували за платформу Троцького під час виборів делегатів на X партійний з'їзд). У питанні про темпи індустріалізації він стояв нібито в центрі. Не заперечуючи в принципі використання цінових важелів для перерозподілу національного доходу, Сталін підтримував помірне розходження «ножиць». У всякому разі, саме такою здавалася його позиція, поки з партії не були вичищені представники «об'єднаної опозиції».

Темпи індустріалізації. У жовтні 1927 р. було опубліковано тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії. В них засуджувався курс на «надіндустріалізацію» як такий, що загрожував посиленням соціальної напруженості. Однак практика встановлення державою-монополістом завищених цін на промтовари не скасовувалася. У затверджених з'їздом директивах із складання п'ятирічного плану передбачалося тільки поступове, аж до останнього планового року, скорочення надходжень до бюджету від «ножиць цін». Характеризуючи подані на розгляд з'їзду документи перспективного плану як «чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку», Сталін давав зрозуміти спеціалістам з планування, в якому напрямі діяти далі. План розглядався як обов'язкова для виконання директива. На з'їзді Сталін проголосив: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-здогадки, а плани-*директиви*, які *обов'язкові* для керівних органів»²².

Працівники вищих ланок господарського апарату зрозуміли, що бажання залишатися на ґрунті економічної науки загрожує тюрмою. У травні 1928 р. в Москві розпочався процес над «шкідниками» («шахтинський процес»). С. Струмліну, який фактично очолював розробку плану першої п'ятирічки, приписувався вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі». Прагнучи уникнути звинувачень у шкідництві, планові працівники почали готувати такі документи, яких вимагав Сталін.

Склад політбюро ЦК ВКП(б) змінився порівняно з ленінською добою. Користуючись, як дубиною, резолюцією X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії», генсек ЦК організував у 1925–1926 рр. виведення з партійного керівництва Троцького, Каменєва і Зінов'єва. Звільнені місця посіли члени сталінської команди — М. Калінін, В. Молотов, К. Ворошилов (у 1925 р.), Я. Рудзутак (у 1926 р.). XV з'їзд ВКП(б) ухвалив ці кадрові зміни і зробив членом політбюро ЦК ще одного сталінця — В. Куйбишева, який очолював ВРНГ СРСР після смерті Ф. Держинського. Вперше кандидатами в члени політбюро ЦК стали керівні працівники з України: в 1925 р. — Г. Петровський, у 1926 р. —

²² Сталін Й. Твори. — Т. 10. — С. 297, 324.

Л. Каганович і В. Чубар. Керівники компартійно-радянського апарату з інших національних республік у сталінські часи не включалися до складу вищого керівництва СРСР.

Між Держпланом СРСР і ВРНГ після XV з'їзду партії почалося змагання за прискорення темпів індустріалізації. Голова Держплану Г. Кржижановський скаржився на те, що ВРНГ перехоплює держпланівські функції. Куйбишев проводив сталінську лінію на форсування темпів індустріалізації.

Більш серйозну загрозу авантюризму в плануванні становила опозиція з боку М. Бухаріна. 30 вересня 1928 р. він виступив у газеті «Правда» зі статтею «Замітки економіста». В ній розгорталася нібито критика «надіндустріалізаторських поглядів» Троцького, а насправді — захищалася нова економічна політика, на яку зазіхали Сталін і Куйбишев. Бухарін закликав домагатися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій. Він критикував варіанти п'ятирічки, що розроблялися у ВРНГ, як позбавлені резервів і додавав: не можна будувати сьогоднішні фабрики із завтрашніх цеглин.

Зайнятий придушенням у партії опозиціонерів лівого спрямування, Сталін не наважився дати відкритий бій безпосередньо Бухаріну. Але за його командою ідеологічний апарат розпочав кампанію проти так званого «правого ухилу». В опортунізмі звинувачувалися всі, хто заперечував доцільність затвердження надвисоких темпів індустріалізації на найближчі роки.

XV з'їзд ВКП(б) затвердив наявні на той час варіанти п'ятирічки, які передбачали середньорічний темп зростання промисловості на рівні майже 16 %. А у квітні 1929 р. XVI партконференція затвердила розроблений Держпланом оптимальний варіант п'ятирічки з директивним середньорічним темпом у 23 %. Виступаючи на партконференції, Г. Кржижановський зазначив, що представлений план дуже напружений, а тому подальше форсування темпів індустріалізації неможливе²³. Але в липні—серпні 1929 р. ЦК ВКП(б) схвалив

²³ Шестнадцатая конференция ВКП(б). 23—29 апреля 1929 г. Стеногр. отчёт. — М., 1962. — С. 256.

постанови про прискорення темпів розвитку чорної металургії, окремих галузей машинобудування і хімічної промисловості. На ці новобудови треба було знайти додаткові сотні мільйонів рублів. Нарешті, в листопаді 1929 р. Сталін поставив перед промисловістю вимогу забезпечити приріст продукції у 1929/30 господарському році в розмірі 32 %, в тому числі у важкій індустрії — 46 %²⁴.

Країна вже вступала в реконструктивний період, коли виробництво продукції могло зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов. Затвердження темпів, набагато вищих за досягнуті у світовій практиці показники, свідчило про бажання Кремля вийти за межі економічної реальності.

Новий господарський механізм. Сконструйований Леніним політичний устрій виявився справжнім шедевром державотворення. Він був здатний маніпулювати волею мас, організовуючи мільйонні рухи на підтримку здійснюваної політики, хоч би як вона розходилася зі справжніми народними інтересами.

На відміну від політичного устрою, який зберігався в СРСР без істотних змін аж до конституційної реформи М. Горбачова, вибудований Леніним економічний фундамент виявився нетривким. Пересвідчившись у неможливості його функціонування, Ленін припинив реалізацію комуністичної доктрини, обмежившись націоналізацією «командних висот» економіки. Але в другій половині 1920-х рр. компартійно-радянська номенклатура згуртувалася навколо Сталіна, щоб продовжити створення економічного фундаменту комуністичного ладу під гаслом «розгорнутого будівництва соціалізму».

Сталін, однак, врахував повчальний досвід ленінського комуністичного штурму і нової економічної політики. Його стратегія, як і ленінська, ґрунтувалася на доктрині, викладеній у програмі РКП(б) 1919 р. Проте вона мала відхилення від програми. В організації

²⁴ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 122.

управління державною промисловістю Сталін не повернувся до провальної практики «воєнного комунізму». Як і при непі, робітничий клас зберігав право вільного вибору місця праці.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю». Основною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. На підприємствах організовувалося госпрозрахункове господарювання, якого не існувало за часів непу. Трести перетворювалися з госпрозрахункових об'єднань на органи технічного управління. Того ступеня самостійності, що його мали трести непівської доби, підприємства не здобули. Однак трестівський госпрозрахунок охоплював в основному сферу управління, тоді як госпрозрахунок підприємств — сферу виробництва. Ринкові відносини в промисловості мали вторинний характер й анаіскільки не нагадували вільного ринку.

Вторинність ринкових відносин у командній економіці перетворювала її на штучний організм. Він функціонував згідно з суб'єктивними намірами олігархічної групи, яка під гаслами націоналізації та усупільнення приватизувала засоби виробництва й тим домоглася цілковитого панування над суспільством — як політичного, так і економічного. Механізм функціонування командної економіки, що склалася після відмови від нової економічної політики, був принципово іншим, ніж ринковий.

Промисловість, яка залежала від вільного ринку, розвивалася за законом попиту і пропозиції. Темпи її зростання задавалися ринком, тобто попитом на кінцевий продукт, призначений задовольняти потреби суспільства. Розвиток галузей, які не виробляли кінцевого продукту (видобувна промисловість, шляхи сполучення тощо), визначався попитом виробництв, що працювали на безпосереднього споживача. Виробництво продукції, не призначеної прямо або опосередковано для народного споживання (передусім продукції воєнно-промислового комплексу), фінансувалося з державного бюджету. Масштаби цього виробництва залежали не стільки від волі тих чи інших політичних діячів, скільки від можливостей бюджетного фінансування.

Функціонування командної економіки визначалося характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси цілком підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за потрібне. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах воєнно-промислового комплексу та галузей, що його обслуговували. У плануванні, фінансуванні й постачанні радянську промисловість було поділено на групи «А» (виробництво засобів виробництва) та «Б» (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи «А» виділялися основні фінансові ресурси, зокрема й валютні. Галузі групи «Б» фінансувалися за залишковим принципом.

Група «А» складалася з галузей важкої промисловості, група «Б» — з галузей легкої і харчової промисловості. Цей поділ був досить умовним, тому що важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб та побутову техніку). Натомість легка і харчова галузі промисловості надавали сировину й напівфабрикати у розпорядження підприємств групи «А». Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах промисловості групи «А» виробляла мінімум товарів народного споживання, а у промисловості групи «Б» вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи «А».

Поділ промисловості на дві групи наперед визначав систему пріоритетів в економічній політиці Кремля. З усім тим, держава дбала про матеріальні потреби населення, зайнятого на її підприємствах та установах. Щоб робітники і службовці могли працювати, їх треба було годувати. Коли економічні диспропорції викликали інфляцію, яка призвела до падіння реальної заробітної плати, компартійно-радянський апарат явив неабияку наполегливість і винахідливість у забезпеченні мінімальних потреб робітничого класу, передусім у продовольстві. Байдужість виявлялася тільки до тих верств міського населення, які були позбавлені виборчих прав («позбавленців»), а також до селян, які працювали на землі й самі себе годували.

З ініціативи самих робітників у другому кварталі 1928 р. на підприємствах Одеси, Херсона та Маріуполя було запроваджено так звані «забірні книжки». У другій половині 1928 р. такі книжки видавалися всім робітникам і службовцям в Україні, яка потерпала від істотних продовольчих утруднень внаслідок великого недороду. У 1929 р. хлібні картки з'явилися в усіх містах СРСР.

Услід за хлібом карткове постачання охопило інші продовольчі товари. Було створено централізовану систему реалізації продовольчих товарів із диференціацією споживачів залежно від їх корисності для держави. В Україні, зокрема, до першої групи постачання належали підземні робітники Донбасу і Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці, до другої — всі інші робітники промисловості й будівництва; до третьої групи — робітники всіх інших галузей народного господарства. Четверта, п'ята і шоста групи складалася зі службовців, утриманців робітників і утриманців службовців²⁵. Робітники Донбасу, які були зараховані до першої групи постачання, в 1929/30 р. одержували щодня по 800 г хліба і 200 г м'яса. В розрахунку на місяць вони одержували 3 кг крупи, 800 оселедців, 600 г тваринного масла, 750 г олії, 1,5 кг цукру, 10 яєць²⁶. Якими б жалюгідними не здавалися ці норми, представники четвертої, п'ятої і шостої груп постачання одержували набагато менше. Зовсім трагічним було становище «позбавленців», яких часто-густо просто прирікали на голодну смерть.

4. Курс на колективізацію

Концепція «кооперативного соціалізму». Після громадянської війни РКП(б) відмовилася не від ідеї комунізму, а від політики його прискореної побудови. Розв'язуючи аграрне питання в комуністичному дусі,

²⁵ Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — К., 1975. — С. 165.

²⁶ Осокина Е. А. Цена «большого скачка» // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — Т. 1., — М., 1997. — С. 208.

але іншими шляхами і підходами, В. Ленін звернув увагу на кооперацію. Селяни вже давно, з кінця ХІХ ст., з власної волі організовували різноманітні сільськогосподарські кооперативи — збутові, переробні, постачальницькі, кредитні.

Сільськогосподарська кооперація не вимагала відчуження селянської власності. Ефект колективної праці в кооперативах виникав через взаємопов'язання інтересів селян на ринковій основі. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Кооператив не міг існувати поза сферою товарно-грошових відносин.

Програма РКП(б) 1919 р. диктувала створення зовсім інших колективних господарств, і саме за ними закріпилася назва колгоспів. У колгоспів не було нічого спільного з кооперативами. Вони базувалися на відчуженні засобів виробництва і поділялися на форми, відмінні одна від одної глибиною відчуження: максимальною — в комунах, проміжною — в артілях і мінімальною — в тсозах (товариствах спільного обробітку землі). Економіка колгоспів була натуральною або, в усякому разі, могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи становили елемент ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

Найбільш досконалою формою колгоспів програма РКП(б) називала комуну, в якій селяни позбавлялися власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробничого процесу. Комуністичні перетворення в сільському господарстві називалися колективізацією або усупільненням, причому обидва терміни розглядалися як синонімічні. Вони й справді були синонімами, але з істотною смисловою поправкою: насправді селянські засоби виробництва переходили у фактичну власність держави, а не суспільства. Те, що колективізовані засоби виробництва вважалися спільною власністю конкретного селянського колективу, а не держави, для колгоспників було тільки на гірше. Сільськогосподарські підприємства, що належали державі (радянські господарства — радгоспи), виплачували робітникам заробітну плату. Отже, селяни, які працювали в радгоспах, мали гарантований заробіток. А виробниче життя колгоспів цілком

підпорядковувалося дріб'язковому регламентуванню районного начальства, яке переймалося тільки виконанням зобов'язань перед державою. Розподіл виробленої продукції між «власниками» колгоспного підприємства відбувався за залишковим принципом.

В. Ленін розумів принципову відмінність між кооперативами і колгоспами. У брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), яка присвячувалася обґрунтуванню аграрно-селянської політики, сільські кооперативи розглядалися як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Кооперація дрібних товаровиробників, писав Ленін, «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістичні, їм дає найбільшу вигоду». Інакше й бути не може, підкреслював він тут же, «коли наявні переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну»²⁷. Тобто негативізм вождя щодо кооперації пояснювався не особливостями її будови або діяльності, а більш глибинними причинами: залежністю від товарно-грошових відносин і ринку.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку Леніна-практика. У брошурі «Про продовольчий податок» він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, аби надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було перетворитися на колгоспника, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав він, — у разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на засадах добровільного об'єднання»²⁸. Отже, хід думок Леніна під час вимушеного переходу до ринкової політики у відносинах

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 208.

²⁸ Там само.

із селянством був цілком зрозумілий: про колективізацію мріяти не доводиться, вона відбудеться у невизначені строки, а тепер треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Догми комуністичної теорії в роки непу зайшли в суперечність із практичною політикою. Тому ставлення керівників партії, починаючи з Леніна, до колгоспів, які продовжували існувати або навіть заново виникали (тому що пільги комунарам зберігалися), стало суперечливим.

Піддаючи сумніву доцільність заснування колгоспів з максимальним ступенем відчуження власності, діячі партії вітали утворення інших форм, особливо артіль. Е. Квірінг запевняв: «Щоб господарю зміцнитися, неможливі, крім своєї політичної організації — комнезамів, повинні організуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає — в сільськогосподарські комуни, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т. д., а для польових робіт складається артіль, яка спільними зусиллями здійснить ці роботи». Г. Петровський взагалі висловив думку (на V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р.), що вищою формою землеробства в майбутньому повинен стати не колгосп і особливо не комуна, яка працює тільки на себе, а радянське господарство²⁹.

Якою ж була загальна лінія партії стосовно «капіталістичних» кооперативів і «соціалістичних» колгоспів? У часи, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивності сільського господарства, яким так добре відповідали кооперативи і так фатально не відповідали колгоспи, партія повела себе прагматично. В циркулярі ЦК РКП(б) від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» партійним комітетам рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань³⁰. У цій рекомендації містяться витоки неможливого гібриду: «колгоспно-кооперативна форма власності». Саме з 1922 р. почав формуватися

²⁹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 18—19.

³⁰ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1958. — С. 317.

цей оксиморон, що пізніше став однією з категорій політичної економії соціалізму і найбільш стійким стереотипом у спотвореній свідомості радянських людей. До суцільної колективізації таке парування пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають «на поверхні» організаційно прив'язані до них колгоспи. При цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи — вищими.

На початку 1920-х рр. теоретичні настанови і політичний курс партії щодо виробничих об'єднань на селі визначалися такими параметрами:

створювані селянами-власниками кооперативи розглядалися як елемент капіталістичної економіки;

створювані незаможниками колгоспи розглядалися як елемент соціалістичної економіки;

ставлення партії до комун як вищих за доктриною форм селянських колективів було негативним внаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не знаходила пояснень;

державна відкладала масову колективізацію на невизначене майбутнє, але за допомогою пільг сприяла організації нових колгоспів, вбачаючи в них паросток соціалістичного ладу;

державна так само сприяла розвитку кооперативів, вважаючи їх передумовою майбутньої масової колективізації.

Ці п'ять висновків треба зіставити зі змістом статті В. Леніна «Про кооперацію», що дозволить об'єктивно визначити ступінь її теоретичної новизни. Без такого зіставлення аналіз статті буде непродуктивним, яким він і був упродовж всієї радянської епохи. Це пояснюється двома обставинами. По-перше, Ленін надто обережно формулював думки, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р. По-друге, стаття продиктована наполовину паралізованою людиною, як формулювала положення безсистемно і навіть іноді губилася в думках. Зіставлення положень статті з попереднім теоретико-політичним доробком партії дозволяє виявити в ній концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну комуністичній доктрині.

Ленін збирався виступити на X Всеросійському з'їзді рад, який мав бути скликаний у другій половині грудня 1922 р. Він уже почав збирати матеріали для доповіді про кооперацію, але 16 грудня зазнав нового нападу хвороби, який виключив його з політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, він домігся від лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці. До 6 березня 1923 р., коли черговий напад перетворив його на розумового інваліда, Ленін встиг надиктувати три листи до ЦК РКП(б) і п'ять статей, у тому числі статтю «Про Центроспілку та її значення з точки зору непу». Надиктований у два прийоми текст (4 і 6 січня 1923 р.) Н. Крупська передала до ЦК РКП(б) у травні. 26 і 27 травня статтю було надруковано в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію».

Протягом 1918–1920 рр. зазнали краху спроби налагодити облік суспільної праці безпосередньо у робочому часі, тобто без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Поєднати інтереси індивідуального виробника з суспільними інтересами неринковим механізмом виявилось неможливим. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть ініціювати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За перші два роки непу вдалося досягти вагомих економічних успіхів. Чи варто було за цих умов прогнозувати на майбутнє припинення непу і повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуністична доктрина?

Відповідь, хоч і нечітка, на це запитання у статті Леніна була. Автор ухилявся від зіставлення старої і нової економічної політики. Але він починав з неймовірних для комуністів тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в непі ми зробили поступку принципу приватної торгівлі, але саме з цього випливає (всупереч тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооперативів — це є лад соціалізму³¹.

³¹ Ленін В. І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 30–31, 34–35.

Відчувалося, що Ленін переосмислив нову економічну політику. Кількома тижнями раніше в останньому публічному виступі 20 листопада 1922 р. з трибуни Московської ради він запевняв: «З Росії невідомої буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього несумісними поняттями. А 4 січня 1923 р. Ленін продиктував стенографістці: «Кооперувати достатньою мірою широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів»³².

«Камінь спотикання» пов'язувався з наявністю багатомільйонного селянства. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбавитись селянства, тобто перетворити всіх приватних власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Це було непросте завдання, зважаючи на питому вагу селян у населенні країни.

Свіжий погляд на кооперацію, що можлива тільки в умовах ринку, виводив партію з глухого кута, в який вона загнала себе власною програмою. У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для згадки про колективізацію і колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму», Ленін знімав із порядку денного проблему відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики не твердили раніше, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити у здатність селянина-власника добровільно відмовитися від свого господарства. А в кооперативи селяни йшли охоче з дореволюційних часів. Ленін попросив стенографістку виділити в тексті курсивом найголовнішу думку цієї статті: кооперація робить перехід до нових порядків *«якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»*³³.

³² Там само. — С. 31.

³³ Там само.

У працях Леніна можна знайти багато закликів створювати комуні й радгоспи. Програма РКП(б) 1919 р. була написана ним особисто від першого і до останнього рядка. Кооперацію він трактував як торгашеську, в чому й зізнався в цій статті. Але тут він відповідав на ключове питання, яке сам поставив і постановка якого здалася б еретичною лише кілька тижнів тому: «Якими засобами можна і треба зараз же почати розвивати цей «кооперативний» принцип так, щоб усякому і кожному було зрозуміле його соціалістичне значення?»³⁴

Зміна ставлення Леніна щодо кооперації дала йому змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за виразом про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями розумілася вже не колективізація, якій селяни-власники чинили лютий опір, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, тим більше — без тиску з боку держави, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — диктував Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху за одне два десятиріччя»³⁵. Іншими словами, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

Зміна ставлення до кооперації означала зміну точки зору на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ними, тобто неп. Поставити знак рівності між кооперацією і соціалізмом, між неп і соціалізмом означало відмовитися від традиційного для більшовиків розуміння терміну «соціалізм» як першої фази комунізму. Після цього прояснюється зміст найбільш загадкового уривку статті: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас то-тожне... зі зростанням соціалізму, і разом з тим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм»³⁶.

³⁴ Там само. — С. 32.

³⁵ Там само. — С. 33—34.

³⁶ Там само. — С. 37.

Історики по-різному інтерпретували зміст процитованого уривку. Аналіз тексту самої статті не дає можливості робити однозначні висновки. Тим більше що сам Ленін у наступному реченні щось пояснює, насправді нічого не пояснюючи. Тільки зіставлення змінених підходів до кооперації і непу дозволяє зрозуміти, в якому напрямі мінялися погляди вождя РКП(б) на соціалізм. Якщо запровадження непу в 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини в тому вигляді, як її було сформульовано в програмі РКП(б).

Наскільки соціалізм, здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, що був ідеалом західноєвропейських соціал-демократів із часів Е. Бернштейна? Зміст статті не дає підстав для висновку про те, що думка Леніна еволюціонувала в цьому напрямі. Він вважав, що кооперативні підприємства перебувають у державній власності, оскільки знаходяться на суспільній землі й під контролем влади, яка належить робітничому класу. В ці твердження слід увести істотні поправки: земля перебувала в державній власності, а не в розпорядженні суспільства, а сама держава належала аж ніяк не робітничому класу. Тут же Ленін твердив, що кооперативні підприємства не відрізняються від підприємств соціалістичних (тобто націоналізованих), тому що мають засоби виробництва, які належать державі³⁷. Отже, він закликав до створення кооперативної системи в масштабах всієї країни, яка охоплювала б усе населення («максимальне кооперування населення», «поголовна участь у кооперації» — наполягав він)³⁸.

Така кооперативна система справді повинна була перебувати в державній власності. Разом з тим вона змикалася б із кооперативами на паях, які належали селянам. Іншими словами, ставала можливою змичка націоналізованої промисловості з кооперованим сільським господарством. Концепція «кооперативного соціалізму»

³⁷ Там само. — С. 36.

³⁸ Там само. — С. 30, 33.

залишилася нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій державної партії. Тому про неї важко сказати щось певне. Навіть її існування доводиться доводити зіставленням неоднакових у різні часи підходів вождів партії до непу і кооперації. Але в світлі того, як розгорталися події після смерті Леніна, ця концепція становить особливий інтерес.

Повернення до планів суцільної колективізації села. Висловлену В. Леніним у листах і статтях політичну волю було спотворено, хоч партійне керівництво робило вигляд, нібито воно ретельно виконує конкретні вказівки вождя. Найбільш яскравий приклад спотворення дає концепція «кооперативного соціалізму».

Можливість спотворення його волі полегшив сам Ленін. У статті «Про кооперацію» він не висловив негативного ставлення до колективізації, а партія звикла до чітких ідеологічних настанов, у тому числі головної з них — програми РКП(б). Досвід комуністичного штурму 1918–1920 рр. теж міг би багато сказати про те, як працюють або не працюють у реальному житті програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею «воєнного комунізму», яку теж винайшов Ленін, щоб не заплямувати ідею комунізму, було неможливо скласти уявлення про економічну неефективність комуністичної організації виробництва. Тому для апаратників кооперування залишалося передумовою колективізації, і не більше. Дифірамби Леніна на адресу кооперативів вони розуміли тільки так.

Про це свідчать, зокрема, дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Розглядаючи питання про виробничі об'єднання селян, деякі учасники пленуму ЦК заперечували ідею колективізації. Більшість, однак, вважала за доцільне не знімати цього гасла з порядку денного. В резолюції ЦК процеси колективізації і кооперування проголошувалися рівноцінними³⁹.

Члени політбюро ЦК РКП(б) були зайняті боротьбою за владу і віддали принципові проблеми господарського будівництва діячам

³⁹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 26.

другого ешелону — М. Бухаріну і О. Рикову. Ці люди були найближчими соратниками Леніна. Вони знали і поділяли підходи вождя партії до соціально-економічних проблем, які змінювалися в ході засвоєння уроків непу. Теза про те, що кооперація стає для партії і країни найважливішим економічним завданням на цілий історичний період, уперше побачила світ у квітні 1923 р., тобто до офіційної передачі статті «Про кооперацію» в розпорядження ЦК. Вона з'явилася в резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» як звичайна фраза, без підкреслення принципового значення закладеної в ній думки⁴⁰.

XIII з'їзд РКП(б) у травні 1924 р. поставив питання «Про кооперацію» окремим пунктом порядку денного. З'їзд підкреслив, що далі просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: по-перше, зрушенням у розвитку промисловості й, по-друге, успіхами кооперування населення. Гасло колективізації в рішеннях з'їзду не порушувалося. Вважалося, що кооперування не тільки перетворить дрібні селянські господарства на великі, а й забезпечить їх технічну реконструкцію. Коментуючи одразу після з'їзду його рішення на зборах комуністів Бауманського району Москви, голова Раднаркому СРСР О. Риков заявив, що кооперування по лінії виробництва, збуту і постачання становитиме більше половини соціалістичної роботи з організації селянства, а після цього залишиться тільки боротьба за техніку й підготовку кваліфікованих кадрів⁴¹.

Проте вже 1925 р. у директивних документах партії розпочалася зовні непомітна, але суттєва деформація ідей, закладених у статті «Про кооперацію». Показовими щодо цього є матеріали XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.). Делегати заслухали доповідь О. Рикова «Про кооперацію». Доповідач виклав популярною мовою концепцію «кооперативного соціалізму» й окремо зупинився на питанні, яке Ленін у статті «Про кооперацію» обійшов: про співвідношення кооперативного будівництва і колективізації. Не

⁴⁰ КПСР в резолюціях... — Т. 2. — С. 453.

⁴¹ Риков А. И. Статьи и речи. — Т. 3. — М., Л., 1929. — С. 72—73.

закликаючи до ліквідації колгоспів, голова уряду підкреслив, що він не надає їм самостійного значення. Основна частина селянства, тобто селяни-власники, не збиралися, на його думку, йти в колгоспи. В колгоспи, яким надавалися пільги, йшли тільки незаможники. А просте об'єднання наявних у них жалюгідних засобів виробництва аж ніяк не являло собою, на переконання Рикова, соціалістичного господарства. Соціалістичне майбутнє села він пов'язував тільки з кооперативами⁴².

Проект резолюції партійного з'їзду або конференції завжди виголошував доповідач. Проте від проекту Рикова в резолюції нічого не залишилося. Вправною рукою Сталін вніс до неї положення, які перебували у непримиренному протиріччі з концепцією «кооперативного соціалізму». Проголошувалося, щоправда, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Але слід подивитися, як це положення аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»⁴³. Тут відсутня головна ідея Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядається не як державна форма власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних за соціальною природою господарських устроїв. Кооперативний товаровиробник залишався в уявленні генсека дрібним товаровиробником. Велике виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язувалося не з кооперуванням селянства, а з колективізацією. Проте повернення до вимог програми РКП(б) було сформульовано у вигляді обережної ремарки: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»⁴⁴.

⁴² Четырнадцатая конференция РКП(б). Стеногр. отчёт. — М., Л., 1925. — С. 88—89.

⁴³ КПРС в резолюциях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 180.

⁴⁴ Там само. — С. 185.

Жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже ставив вимогу «всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств маломісного і середнього селянства)»⁴⁵. Гасло колективізації, яке знову з'явилося на поверхні політичного життя, одразу поширилося на середняків, тобто на селян-власників.

М. Бухарін відстоював курс на кооперацію селянства. У березні 1925 р. він заявив: «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях — це організація соціалізму через кооперацію»⁴⁶. Варто процитувати ще одне висловлювання М. Бухаріна, запозичене з його виступу в грудні 1925 р. на Московській губпартконференції. Згадавши твердження Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, він продовжував: «Раніше ми намагалися селян увігнати в комунізм залізною мітлою продрозкладки і воєнно-комуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смісл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина в царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за цю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму»⁴⁷.

Процитовані уривки дають точну характеристику поглядів Бухаріна, якого у партійних колах вважали другим після Леніна теоретиком. Виявляється, що він не побачив у ленінській статті «Про кооперацію» головного — концепції «кооперативного соціалізму», яка не збігалася з комуністичною доктриною. У змісті цієї статті він

⁴⁵ Там само. — С. 221.

⁴⁶ Правда. — 1925. — 6 березня.

⁴⁷ Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской партконференции А. И. Рыкова. Прения по докладу. — М., Л., 1926. — С. 90.

зрозумів тільки те, що було на поверхні: кооперування — це добре, колективізація — це погано. Як і Сталін, він продовжував вважати неп перехідним періодом від капіталізму до комунізму. Бухарін не розглядав кооперацію як адекватний «командним висотам» за своєю соціальною природою сектор народного господарства, що міг би забезпечити економічну змичку між містом і селом без перетворення

Генеральний секретар
ЦК ВКП(б) Йосип Сталін

ся селян на пролетаризовану робочу силу. Він не змінив своєї точки зору на соціалізм, вважаючи його лише першою фазою комунізму. Сталін і Бухарін розходилися тільки в оцінці тривалості перехідного періоду. Перший з них уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму, а другий стояв за поступовий і розтягнутий в часі перехід до комунізму.

У 1926 р. Сталін ініціював серію практичних заходів, безпосередньо спрямованих на відродження уваги громадськості до колгоспів і радгоспів. За його дорученням було створено комісію політбюро ЦК ВКП(б) у складі М. Калініна, В. Молотова, Я. Яковлева та ін., яка підготувала постанову ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» від 30 грудня 1926 р. У постанові рекомендувалося поряд зі зміцненням артіль і комун розвивати тсози, машинні товариства та інші прості форми колективів. Підкреслювалося, що будь-який примус в організації колгоспів завдасть колективному руху величезної шкоди⁴⁸.

Отже, йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи — із урахуванням податкових та

⁴⁸ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 407, 408.

інших пільг, а також прямої державної допомоги — нерідко були прийнятним виходом зі стану злиденності. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою зниження ступеня відчуження майна в діючих колгоспах, сприяли пожвавленню колективістського руху серед незаможників. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 на жовтень 1928 р. Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про середняків, не поспішала ламати свій спосіб життя. До жовтня 1928 р. у республіці колективізовано лише 4 % площі селянського землекористування⁴⁹.

У ретельно зважених заявах Сталіна щодо аграрно-селянської політики партії не було жодного слова про перегляд ленінського кооперативного плану. На зустрічі з іноземними робітничими делегаціями, які прибули до Москви напередодні святкування десятирічного ювілею Жовтневої революції, Сталіна запитали: «Як думаєте Ви здійснювати колективізм у селянському питанні?» Генеральний секретар ЦК відповів: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Тут же він визнав за потрібне заперечити те, про що в нього не питали: «до всеосяжної колективізації діло не дійшло і не скоро дійде»⁵⁰.

Перший практичний крок у тому, що генсек назвав «всеосяжною колективізацією», було здійснено через кілька тижнів. У політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), він зазначив, що темпи економічного розвитку на селі не можна визнати задовільними, після чого поставив перед делегатами питання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку промисловості? Потім було сформульовано «очевидну» відповідь: вихід у переході від дрібних і розпорошених селянських господарств до великих об'єднань на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі

⁴⁹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 34.

⁵⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 10. — С. 219, 233.

нової, вищої техніки. Під безпосереднім тиском генсека в директиві з'їзду з розробки нового перспективного плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства на кінець п'ятирічки з охопленням до 20 % селянських посівів.

Судячи з усього, наступники В. Леніна не зрозуміли його концепції «кооперативного соціалізму». Та якби й зрозуміли, то не побажали б покласти її в основу економічної політики. Перетворення непу з «передешки» на постійну політику означало добровільну відмову від економічної диктатури, а це залишало нерозв'язаним питання й політичної диктатури ВКП(б) в радянському суспільстві. Партапарат об'єднався навколо Сталіна у спробі здійснити «всеосяжну колективізацію» силовими засобами.

Злам непу. У листопаді 1927 р. в Харкові відбувався X з'їзд КП(б)У. Доповідь про політику ЦК ВКП(б) виголошував О. Риков. Відповідаючи на запитання, він запевнив аудиторію: «Ми вважаємо цілком неприпустимим повернення до методів воєнного комунізму у вигляді примусового вилучення хліба. Це завдасть величезної шкоди всьому сільському господарству. Адже примусове вилучення хліба — це частина воєнного комунізму»⁵¹.

Запитання голові Раднаркому СРСР ставилося не наося. Зібравши врожай 1927 р., селяни відмовлялися продавати його державі за не вигідними для них цінами внаслідок інфляції. Запаси хліба на державних складах швидко вичерпувалися. В країні спалахнула хлібозаготівельна криза.

Вихід із кризи полягав у підвищенні закупівельних цін на хліб, а тим самим — платоспроможного попиту селянства. Тоді довелося б більшу частину продукції, що вироблялася на державних підприємствах, спрямовувати на задоволення цього попиту, що обмежило б ресурси індустріалізації. Інший вихід полягав у тому, щоб змусити селян продавати хліб державі за не вигідними для них цінами. Обидва варіанти — і ринковий, і силовий — уже були випробувані.

⁵¹ Див.: Гимпельсон Е. Г. Нэп и советская политическая система. — М., 2000. — С. 225.

Сталін подбав про те, щоб периферійні партійні комітети обрали на черговий з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. тих делегатів, які влаштували його особисто. Робота XV з'їзду відбувалася не так, як попереднього. Цей з'їзд виправдав сподівання сталінської команди і підтримав перетасовки у політбюро ЦК, здійснені генеральним секретарем упродовж двох років. За п'ять днів до закінчення роботи з'їзду, вже маючи певність у тому, що він контролює не тільки апарат, а й вище керівництво партії, генсек надіслав телеграфну директиву партійним організаціям хлібозаготівельних регіонів.

У п'ятитомнику документів «Трагедия советской деревни», що був підготовлений і виданий у Москві в 1999–2006 рр. під керівництвом проф. В. Данилова, цю директиву ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1927 р. названо першою серед тих, в яких пропонувалися силові методи розв'язання економічної проблеми⁵². Певно, вона справді була першою в практиці ЦК ВКП(б), починаючи від 1921 р.

У цьому документі стверджувалося, що хлібозаготівлі в жовтні й листопаді 1927 р. різко скоротилися, і це поставило під загрозу виконання експортного плану, утворення недоторканного хлібного фонду і задоволення потреб столиць і споживаючих регіонів. Ключовим пунктом телеграми був такий: «Вжити організаційних заходів згори донизу, спрямованих на посилення завезення хліба з боку селянства»⁵³.

Другу «хлібозаготівельну» директиву ЦК ВКП(б) від першої відділяв невеликий строк. У документі від 24 грудня 1927 р. політбюро ЦК поставило перед місцевими парторганізаціями вимогу негайно домогтися рішучого перелому на хлібному ринку. Підкреслювалося, що в роботу щодо посилення хлібозаготівель повинен втягнутися весь партійно-радянський апарат.

І справді, на хлібозаготівлі взимку 1927–1928 рр. було мобілізовано значну частину відповідальних працівників. 11 січня 1928 р. С. Єфремов записав у щоденнику: «Цікаві звістки з Харкова. Увесь

⁵² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 т. — Т. I. — М., 1999. — С. 114.

⁵³ Там само. — С. 108.

сановний Харків, бюрократичний і комуністичний, од Чубаря й Петровського до найменшого «відповідального», подався на села. Не на спочинок, а на важку працю — умовляти селян, щоб давали хліб»⁵⁴.

Мобілізація партійних сил на «хлібний фронт» справляла враження подолання несподіваного лиха. Насправді хлібозаготівельна криза не тільки очікувалася, а й була спеціально влаштована командою Сталіна, щоб під її прикриттям кардинально змінити політику Кремля. Партійні працівники їхали в сільські райони не «умовляти», а змушувати селян здавати хліб державі.

Їхали не з порожніми руками. У 1927 р. до Кримінального кодексу РСФРР було внесено статтю 107, за якою передбачалося позбавлення волі через суд у термін до одного року з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злісному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску їх на ринок». Аналогічну за змістом статтю 127 Кримінального кодексу УСРР одночасно було прийнято ВУЦВКом⁵⁵. Конфіскація майна в селян, які не бажали продавати державі вироблену власними руками продукцію за встановленими державою ж цінами, не вкладалася в правові рамки.

Застосовуючи завчасно прийняту статтю Кримінального кодексу або погрожуючи її застосуванням, компартійно-радянський апарат подолав хлібозаготівельну кризу. Але вжиті керівниками партії надзвичайні заходи впали на партійну організацію, як «липневий сніг» — так висловився на червневому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У один з уповноважених із хлібозаготівель. Інший учасник цього пленуму, секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, висловив протилежне судження. На його думку, надзвичайні заходи врятували Радянський Союз від голоду, бунту в промислових центрах, кризи в промисловості⁵⁶.

⁵⁴ Єфремов С. Шоленники 1923—1929 рр. — К., — 1997. — С. 575.

⁵⁵ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 р. — Харків, 1928. — С. 26—27.

⁵⁶ Див.: Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921—1941 рр.) // Український історичний журнал. — 1991. — № 8. — С. 13.

Хто був правий у цій непрямій полеміці? На кого слід покласти вину за всі злигодні, пов'язані зі сталінською «революцією згори», включно з голодом (це слово вперше вжив у червні 1928 р. П. Постишев)?

Тут ми стикаємося з фундаментальною суперечністю інтересів міста й села, яка виникла внаслідок здійснення ще у 1918–1922 рр. комуністичних перетворень у місті та провалу їх на селі. Встановивши контроль над «командними висотами» народного господарства, «держава-комуна» взяла на себе тягар продовольчого та непродовольчого постачання зайнятої в них робочої сили. У продовольчому постачанні міське населення потрапило в залежність від держави, а держава — від селян. Виходило так, що інтереси робітничого класу, хай у спотвореному вигляді, презентувала якраз держава. Кризи в економічних відносинах між містом і селом, у тому числі штучно влаштовані державою, тепер сприймалися робітниками як свідоме небажання селянства рахуватися з їхніми інтересами. Ця об'єктивна обставина допомагала потужному пропагандистському апарату правлячої партії вбивати клин між містом і селом. Керівники партії максимально використовували енергію і ресурси робітничого класу в соціально-економічних перетвореннях на селі.

Подібної політики «поділяй і володарюй» Кремль дотримувався і на селі. Компартійні комітети актуалізували проблему «куркульської небезпеки». Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття «куркуль» перестало вживатися в законодавстві й у пропаганді. Тепер же воно виникло знову. Напередодні масової поїздки керівників партійних комітетів у сільську «глибинку» було розіслано директиву ЦК ВКП(б), в якій ситуація, що склалася, і передусім зростання цін пояснювалися тим, що «приватник і куркуль використали добросердя і забарність наших організацій, прорвали фронт на хлібному ринку і створили у селян вичікувальні настрої». Директива вимагала арештовувати «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями»⁵⁷.

⁵⁷ Документи свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. — М., 1989. — С. 21.

Сталін розумів, що надзвичайні заходи — це не панацея, їх можна використати один раз, максимум — двічі. Варто було селянину зрозуміти, що держава знову, як у 1919—1920 рр., узялася за продрозкладку, як він обмежився б виробленням продукції тільки для власного споживання. Тому генсек поспішив заспокоїти село. В його циркулярі від 13 лютого 1928 р. з притиском підкреслювалося: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. д., є контрреволюційним базіканням»⁵⁸.

Разом з тим Сталін розумів, що настав час розв'язати аграрно-селянську проблему кардинально. Селянина треба було позбавити можливості самотужки вирішувати, скільки йому треба сіяти для власних потреб і на продаж. Коли вождь, як усі інші члени політбюро ЦК ВКП(б), виїхав у січні 1928 р. в сільську глибинку, то не став гаяти час на розв'язування тільки поточних завдань. У виступах перед сільськими партпрацівниками Сибіру генсек виклав таку програму дій:

зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови вжити надзвичайних заходів і конфіскувати надлишки;

у найближчі 3—4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Ніхто з партійців не розумів, що таке «суцільна колективізація». Тому Сталін постарався пояснити завдання, яке перед ними ставилося: «Це значить, по-перше, що треба поступово, але неухильно об'єднувати індивідуальні селянські господарства, які є найменш товарними господарствами, — в колективні господарства, в колгоспи, які є найбільш товарними господарствами. Це значить, по-друге, що треба покрити всі райони нашої країни, без винятку, колгоспами (і радгоспами), здатними замінити, як здатника хліба державі, не тільки куркулів, а й індивідуальних селян»⁵⁹.

⁵⁸ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 15.

⁵⁹ Там само. — С. 5—6.

Тут варто звернути особливу увагу на понятійний ряд, яким користувався Сталін. Селяни не виявляли бажання продавати хліб за заниженими цінами, а він говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. «Продавати» і «здавати» — це терміни різних економічних систем.

Менше трьох місяців минуло з часу зустрічі із закордонними робітничими делегаціями, коли з вуст вождя прозвучало, що до всеосяжної колективізації «діло ще не дійшло і не скоро дійде». Тепер же гасло всеосяжної, тобто суцільної колективізації, яке суперечило самому поняттю добровільності вступу в колгоспи, висувалося як завдання на п'ятирічку.

У сталінській програмі дій, оголошеній у січні 1928 р., зазначалося, що «надлишки» хліба належать куркулям. Попри те, що Сталін знав і навіть у своїх працях наводив розрахунки вже відомого тоді статистика В. Немчинова, з яких випливало, що у 1926/27 р. середняки та бідняки мали у своєму розпорядженні 74 % товарного хліба, куркулі — 20 %, а радгоспи й колгоспи — 6 %, саме «куркуля» генсек звинуватив у хлібозаготівельній кризі⁶⁰.

М. Бухарін використовував кожен можливість для заяв про те, що ЦК ВКП(б) забуває ленінську ідею кооперування, що колгоспи не можна вважати стовпою дорогою до соціалізму. Й. Сталін витримував паузу, аж врешті газета «Правда» 2 червня 1928 р. під заголовком «На хлібному фронті» надрукувала виклад його бесіди зі студентами Інституту червоної професури, Комакадемії і Свердловського університету, яка відбулася 28 травня. Не згадуючи прізвища Бухаріна, він писав: «Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному руху, гадаючи, очевидно, що колгоспи — одне, а кооперация — інше. Це, звичайно, неправильно. Дехто доходить навіть до того, що колгоспи протиставляє кооперативному плану Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді, колгоспи є вид кооперации, най-яскравіший вид виробничої кооперации».

⁶⁰ Сталин И. Сочинения. — Т. 11. — С. 85.

Зрозуміло, кооперацію теж можна було вважати колективним господарством. Однак природа її була протилежною природі господарств, яким прищепили назву «колгосп». Втім, до примусово накинутаго поєднання звикли, у масовій свідомості воно стало стереотипом.

У 1928 р. в основних хлібовиробних регіонах (Україна, Північний Кавказ) стався недорід. Особливо постраждала Україна. Хоч запаси хліба в селян зменшилися до мінімуму, держава збільшила обсяг хлібозаготівель. Тепер їх здійснювали силовими методами, як і взимку 1927–1928 рр. Це призвело до небезпечного загострення продовольчого стану. У деяких районах республіки почався голод.

Неврожай в Україні різко зменшив її частку в загальносоюзних хлібозаготівлях. Хоч заготівлі тривали й узимку 1928/29 рр., на 1 квітня 1929 р. республіка дала державі тільки 27 млн пудів пшениці й жита (з урожаю 1927 р. на 1 квітня 1928 р. її частка становила 200 млн пудів). Заготівлі хліба на Північному Кавказі зменшилися вчетверо. Прагнучи врятувати становище, О. Риков вніс на затвердження політбюро ЦК ВКП(б) план імпорту від 80 до 100 млн пудів хліба з виплатою до 200 млн руб. у валюті, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн пудів, але йому знову відмовили, мотивуючи тим, що валюта потрібна для індустріалізації. На квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін так пояснював позицію більшості членів політбюро ЦК щодо імпорту: «Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля і витиснути в нього хлібні надлишки». Після двох невдач Риков спромігся домовитися з деякими закордонними фірмами про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах. Проте у плани Сталіна не входило поліпшення становища з постачанням хліба, і він заявив на пленумі: «Наразі завдання полягає в тому, щоб проявити нам належну стійкість і витримку, не піддаватися на брехливі обіцянки щодо відпуску хліба в кредит і показати капіталістичному світові, що ми обійдемося без ввозу хліба»⁶¹.

⁶¹ Там само. — Т. 12. — С. 86, 92–94.

Що означав сталінський вираз «натискувати на куркуля» у першій половині 1929 р., тобто напередодні масової колективізації? Хлібозаготівельну кризу 1928–1929 рр. так само долали надзвичайними заходами. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор свідчив, що навесні 1929 р. у двадцяти двох округах УРСР (з чотирьох десятків) було розпродано майно 18 тис. куркульських господарств, які «злісно ухилялися від виконання зобов'язань із хлібозаготівлі, накладених на них сільськими сходами»⁶².

Адміністративна сваволя не вичерпувалася руйнуванням окремих селянських господарств. Підпорядковуючись інструкціям з Кремля, низовий компартійно-радянський апарат пішов в атаку на «куркулів», створюючи на селі неможливо тяжку ситуацію. Тим часом органи державної безпеки вже завершували довготривалу операцію з пошуку зброї, що зберігалася у селян з війни. «Держава-комуна» готувалася зустріти у всеозброєнні подію, яку в 1927 р. названо «всеосязною колективізацією». Селяни ж повинні були залишатися організаційно розпорошеними і беззбройними.

Зимові хлібозаготівлі 1928/29 рр. завершили злам непу. За лічені місяці в цілком благополучній країні запанували насильство і голод. У червні 1929 р. нарком торгівлі СРСР А. Мікоян говорив про штучно створені труднощі хлібозаготівель як про чинник, який «підхльостував» колективізацію: «Я боюсь, що моя заява виглядатиме єретичною, але переконаний, що, якби не було хлібних утруднень, питання про потужні колгоспи, машинно-тракторні станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою. Звичайно, коли-небудь ми прийшли б до цього завдання неминуче, але тут питання часу. Якби хліб був у достатку, ми не ставили б перед собою тепер так широко проблеми колгоспного і радгоспного будівництва»⁶³.

Сформульоване А. Мікояном судження було не єретичним, а відвертим. Сталін готував злам непу послідовно і наполегливо. Штучно

⁶² XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930 р. Стеногр. звіт. — Харків, 1930. — С. 261.

⁶³ Правда. — 1929. — 27 червня.

створюваний завищеними темпами індустріалізації дефіцит продовольства загострював до неможливості проблему хлібозаготівель і штовхав партію на слизький шлях нового комуністичного штурму.

Нова продовольча розкладка. У 1929 р. склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. Щоб розібратися в її суті (а отже, в обставинах — об'єктивних і суб'єктивних, які призвели до голоду 1932–1933 рр. в СРСР), треба її проаналізувати.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». 3 липня її було продубльовано ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання.

Появі цих постанов передував об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. На ньому Сталін виступив з великою промовою, в якій цілий розділ присвятив обґрунтуванню переваг так званого «уральсько-сибірського методу» хлібозаготівель (названого так за досвідом його сибірської поїздки в січні 1928 р.). «Треба організувати хлібозаготівлі, — говорив він. — Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організувати їх громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель. Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, якраз у тому і полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства на предмет посилення хлібозаготівель»⁶⁴.

«Уральсько-сибірський метод» хлібозаготівель був корисним для влади у двох напрямках, і Сталін відверто схаактеризував обидва: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них свою потужну багатомільйонну

⁶⁴ Сталин И. Сочинения. — Т. 12. — С. 88.

політичну армію на селі»⁶⁵. Перший напрям мав технічне значення. Головна вада продрозкладки була вже добре відома: селяни припиняли виробництво товарної продукції. Другий напрям був стратегічним: на селі створювалося соціальне напруження, якого потребувала влада для здійснення суцільної колективізації.

Те, що у 1928 р. здійснювалося як надзвичайний захід, урядовими постановами від 28 червня і 3 липня 1929 р. перетворювалося на звичайну практику. Коли господар ухилявся від поставок зерна за завданням сільських сходин, сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратного розміру вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розкладці або ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР, які передбачали сувору кару: конфіскацію майна та депортацію засуджених у віддалені регіони СРСР. Чверть надходжень від стягнень або продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти⁶⁶. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможних селян у втіленні в життя нових законів.

Злам непу супроводжувався деградацією товарно-грошових відносин. Як і Ленін у 1920 р., Сталін був переконаний, що можна встановити безпосередній (а не опосередкований грошима) виробничий зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів будівництва соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»⁶⁷.

У часи непу діяла розвинута мережа державної торгівлі. З 1929 р. вона почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав

⁶⁵ Там само. — С. 88–89.

⁶⁶ Вісті ВУЦВК, 1929, 14 липня.

⁶⁷ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 41.

хліб та інше продовольство лише тим, кому держава дала картки. Базарну торгівлю хлібом заборонили під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари були передані до фонду «отоварювання» хлібозаготівель на основі контрактації.

Контрактаційний договір укладався між державою та колективами (передусім — торговельною кооперацією) або одноосібними господарствами. Він містив обов'язкові для селян зобов'язання постачати державі певну кількість продовольства або сільськогосподарської сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася державі зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією: товари стали називати продуктами. Контрактаційний договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»⁶⁸.

Уповноважений Наркомземсправ СРСР М. Юхновський так описував процес укладання контрактаційних договорів: «Контрактація й метод доведення (завдань — авт.) до двору в своєму практичному застосуванні в деяких селах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни звуть її розкладкою. Контрактація здійснюється таким чином: округ дає контрольну цифру району, район із деяким додатком (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з додатком (страхує себе), який іноді підвищується на 50 %, розкидає по селянських дворах. Селянину дають розписатися в тому, що він повинен здати зазначену кількість продукції, й контрактація здійснилася. Оскільки неможливі господарства від неї звільнені, а куркульських не контрактують, то весь удар іде по лінії середняка»⁶⁹.

⁶⁸ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927—1935. — М., 1987. — С. 196—197.

⁶⁹ Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 85—86.

До цього опису треба внести кілька уточнень. По-перше, округу теж давали контрольні цифри — з Харкова, а Харкову — з Москви. По-друге, вислів про «деякі села» можна залишити поза увагою, тому що становище було однаковим усюди. По-третє, зовсім не обов'язково селянин мав віддати тільки той обсяг зерна та інших продовольчих продуктів, який був зазначений у зобов'язаннях з контрактації. Якщо виявлялося, що врожай більший від очікуваного, надходили додаткові завдання.

Опис Юхновського дає деяке уявлення про механізм хлібозаготівель, що склався після ліквідації ринкової змички між містом і селом, тільки у поєднанні з іншим документом — листом генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора окружним і районним партійним комітетам від 29 жовтня 1929 р. Український генсек зазначав, що ЦК КП(б)У різко розмежовує методи підходу до середняцьких господарств і «заможного-куркульської верхівки села». Встановлювалася частка «верхівки» — у межах 7–10 % від загальної кількості селянських господарств⁷⁰. Цей відсоток свідчив, що влада вийшла за межі декларованого раніше «класового підходу» (негативне ставлення до «куркулів» «робітничо-селянська» держава офіційно пояснювала тим, що ті були експлуататорами). На цю «верхівку» села припадало від 35 % до 40 % обсягів хлібозаготівельного плану. Як правило, їй давали «тверді завдання» (звідси виникла назва — «твердоздатчики») на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідси виникла назва — «експертники»). Експертизу здійснювала сільрада разом із бідняцько-наймитською частиною села, тобто «громадськість». Держава не вступала в договірні відносини з «куркулями», тому вони й опинилися поза контрактацією.

ЦСУ УСРР у 1927 р. провело динамічне обстеження селянських господарств. Із загальної кількості 5114,7 тис. господарств статистики віднесли до числа куркульських за сукупністю соціально-економічних ознак 204,5 тис., тобто менше 4 %. Після відмови радянської

⁷⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 348.

влади від непу селяни старалися позбутися «ознак», які затилювали їх до «куркульського класу». Використовуючи ту саму методику, статистики ЦСУ зменшили у 1929 р. кількість господарств «експлуаторського типу» до 73 тис., що становило 1,4 % від загальної їх кількості⁷¹. За такої незначної кількості стало важко знаходити в кожному селі «куркулів» або «заможного-куркульську верхівку», на яку лягала майже половина обсягу хлібозаготівельного плану. Проте експертні комісії примудрялися знаходили в селах потрібну кількість «куркулів», на яких покладалася частина хлібозаготівельного плану. В зазначеному інструктивному листі С. Косіор не оминув цього явища, хоч намагався применшити його поширеність: «У ряді місць стали на шлях простої розкладки плану на середняцькі і навіть бідняцькі двори. Це неправильно. В деяких селах на куркульсько-заможну верхівку поклали переважну частину поселеного плану (70–80 відсотків), роблячи його виконання наперед нереальним. В інших місцях окремі куркульські господарства обкладали декілька разів, свідомо доводячи обкладення до нереальних розмірів з метою розпродування майна. Такий підхід послаблює здавання хліба куркульсько-заможною верхівкою, створюючи у всіх враження, що наша основна мета — не одержання товарних надлишків хліба у куркуля, а його розкуркулювання за будь-яку ціну»⁷².

На XI з'їзді КП(б)У С. Косіор поінформував делегатів про кількісні результати «атаки на куркуля» під виглядом хлібозаготівель: восени 1929 р. було «розкуркулено» 15 тис. селянських дворів⁷³. Отже, партійна організація під пильним наглядом Кремля взяла на озброєння «уральсько-сибірський метод» хлібозаготівель. Мова йшла не про викривлення політичної лінії партії, як це намагався подати Косіор у циркулярі від 29 жовтня 1929 р., а якраз про реалізацію політичної лінії, що у виступі Сталіна на об'єднаному пленумі

⁷¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 71–72.

⁷² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 349.

⁷³ XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930 р. Стеногр. звіт. — Харків, 1930. — С. 262.

ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. характеризувалася як мобілізація бідняцько-середняцької маси проти «куркульства» з метою створення «потужної багатомільйонної політичної армії на селі».

І в документі М. Юхновського, і в циркулярі С. Косіора механізм державних заготівель характеризувався як розкладка. Ці заготівлі справді були розкладкою. Контрактаційний договір не встановлював обсягу відчужуваної продукції у відсотку до виробленої, тобто хлібозаготівлі не мали характеру податку.

Поставки сторін у договорі взагалі не мали кількісної основи. Держава постачала село тим, що в неї було, не беручи на себе окреслених зобов'язань, і одночасно привласнювала селянську продукцію в розмірах, визначених урожаєм. У тієї частини селянства, яку не охоплювали контрактації, держава теж забирала вироблену продукцію без ліку, а коли цієї продукції виявлялося менше від свавільно встановленого заготівельниками показника, «боржники» відповідали за невиконання плану своїм майном.

Отже, держава забирала продукцію в тих, хто її мав, із допомогою тих, хто її не мав. Це був той самий механізм реквізиції, до якого вдавалися ще в 1919–1920 рр., але вдосконалений: замість робітничих або чекістських загонів держава тепер використовувала розгалужений компартійно-радянський апарат, що спирався в конкретних умовах України на комнезами — «опору партії на селі», як цю організацію називали майже офіційно. З 1929–1930 рр. комнезами дістали друге дихання.

Продрозкладка 1929 р. мала ще одну істотну відмінність: державні хлібозаготівельні органи тепер працювали не тільки з індивідуальними, а й із колективними господарствами. Останні так само активно чинили опір реквізиціям хліба, як і селяни-одноосібники.

Для компартійно-радянських чиновників ідеальним було таке становище, коли всі селяни «збивалися» в колгоспи і працювали на державу під наглядом районного начальства, залишаючи собі мінімум продовольства для напівголодного існування. Інша поведінка наражала колгоспне начальство на звинувачення в «куркульстві».

Типовий приклад такого підходу міститься у висновках з обслідування хлібозаготівельної роботи, здійснюваного в жовтні 1929 р. у семи південно-західних округах УСРР О. Нуріновим. Він писав: «У вищих формах колективізації, в комунах і артільях зміцнюється споживчий тип господарства. Значна частина молочної і м'ясної продукції, яка може йти на ринок, використовується в колгоспі». З контексту видно, що йшлося про державні заготівельні організації, покликані постачати продовольство міським споживачам за картками. Нурінова хвилювало, що колгоспники багато їдять, замість того щоб віддати державі вироблений продукт для розподілу за картками. Для прикладу він наводив норми щоденних видач продукції по дворах (тобто на сім'ю з 3–5 осіб), які були встановлені комуну «Інтернаціонал» Херсонського округу: по півфунта (200 г) м'яса й капусти, по фунту картоплі, по два фунти хліба. Загальний висновок був такий: «Необхідно, мені здається, провести генеральну чистку колгоспів вищого типу — комун та артілей, вигнати з них куркульство, яке має розкладницький вплив на колгоспи»⁷⁴.

Описана тут конкретна ситуація стосувалася ще доколгоспного в основному села. Але це був зародок проблеми, яка пізніше, у 1930–1932 рр., розрослася до апокаліптичних масштабів.

Суть проблеми полягала в тому, що з ліквідацією об'єктивних, тобто заснованих на законі вартості (нехай навіть з такими викривленнями, як «ножиці цін»), відносин між селом і містом останні стали регулюватися в ручному режимі чиновниками радянського апарату. Сталінська держава просто не знала, скільки продукції можна вилучати з колгоспного села, і тому вилучала по максимуму. Така практика, як буде показано в наступному розділі, спричинила масове голодування радянського селянства і поставила новостворений колгоспний лад на край загибелі.

«Ліквідація куркульства як класу». Розпливчастість критеріїв, за якими окреслювалася «експлуататорська верхівка» села, влаштовувала

⁷⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 350.

конструкторів радянського ладу. Вони могли оголосити «куркулем» кожного більш-менш заможного селянина і розчавити його силовими органами «робітничо-селянської» держави. Навіть цілковита неможливість не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Кмітливе начальство таврувало таких протестуючих політичним неологізмом — «підкуркульники».

Виникла й інша, протилежна за змістом проблема: що робити з явно заможним селянином, якщо він хоче працювати в колгоспі? Цю проблему порушив М. Калінін на XVI Всесоюзній партконференції. З властивою йому обережністю голова ЦВК СРСР не висловив чіткого ставлення до порушеного питання. «Я думаю, — казав він, — що неправильно було б назавжди закривати куркулю двері колгоспу». І додав: «Життя складне, виникають питання організаційного і політичного порядку: чи не буде куркуль розкладати комуну?»⁷⁵ У відповідь на це секретар обкому Центральної Чорноземної області І. Варейкіс заявив, що колгоспи засмічуються куркульськими елементами. «Питання не в тому, — говорив він, — чи можна брати куркуля в колгосп. Це дрібниця. Це не той лозунг, з яким треба вилазити на трибуну» (тут С. Косіор з місця резонно запитав: «А хто вилазить?»)⁷⁶. Комісія, яка складала резолюцію за доповіддю М. Калініна, не дійшла згоди і, на пропозицію С. Косіора, передала питання про долю «куркуля» в колгоспі на розгляд політбюро ЦК ВКП(б). Розглянувши доповідь Північнокавказького крайкому партії, політбюро ЦК ВКП(б) 18 липня 1929 р. прийняло рішення про недоцільність приймання куркулів у колгоспи⁷⁷. Але відповіді на те, що робити з селянами, яких назвали куркулями, не було. Ця непевність разом із туманністю критеріїв, за якими визначали «куркулів», істотно погіршували ситуацію на селі.

Силowe насадження колгоспів держава назвала народним рухом. Таким чином, ініціативу в колгоспному будівництві нібито віддавали

⁷⁵ Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 года. Стеногр. отчёт. — М., 1962. — С. 296.

⁷⁶ Там само. — С. 334.

⁷⁷ Правда. — 1929. — 19 липня.

селянам. Насправді ж будівництво колгоспів, так само як радянське, профспілкове або партійне, було одним з різновидів насадженої згори комуністичної революції.

«Колгоспний рух» дав певні результати ще напередодні кампанії розкуркулення. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягала 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р. Земельні угіддя колгоспів зросли з 1 до 3 млн га. Питома вага колективізованих земель становила на Поліссі 2,8 %, на Лівобережжі — 5,7 %, на Правобережжі — 7,8 %, у зоні Степу — 12,4 %, а в середньому по республіці — 8,8 %⁷⁸. Як і раніше, свої господарства об'єднували переважно бідняцько-наймитські верстви. Примусити селянина-власника вступати до колгоспу вдавалося тільки здійсненням терористичної політики. Методом терору було обране розкуркулення. 7 листопада 1929 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». Головний висновок статті звучав так: у колгосп селяни пішли «цілими селами, волостями, районами»⁷⁹. Стаття відіграла мобілізуючу роль серед компартійно-радянської номенклатури. У місцевих начальників створювалося враження відставання від сусідів: вони мали незначний відсоток колективізації, тоді як в інших районах у колгоспи пішов середняк.

Сталінську статтю було приурочено до пленуму ЦК ВКП(б), присвяченому проблемі форсування темпів колективізації. Відповідно до настанов статті пленум ЦК відзначив зростання колгоспного руху, визнав недостатніми накреслені XV з'їздом ВКП(б) темпи усупільнення селянських господарств (20 % до кінця п'ятирічки) і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації. Окремим пунктом порядку денного на пленумі ЦК було зазначено доповідь С. Косіора про перспективи колективізації в УСРР. У квітні 1929 р. II Всеукраїнська конференція КП(б)У затвердила, виходячи з рішень XV партз'їзду, підвищений показник колективізації — 28 %. А за доповіддю Косіора

⁷⁸ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 659.

⁷⁹ Сталин И. Сочинения. — Т. 12. — С. 130.

листопадовий пленум ЦК ВКП(б) прийняв таку резолюцію: «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи»⁸⁰.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) не розглядав питання про долю найзаможнішого прошарку селянства. Прибічників допуску «куркулів» у колгоспи на ньому вже не було. Зокрема, С. Косіор заявив, що куркуля не можна й на гарматний постріл підпускати до колгоспу. Пленум ЦК солідаризувався з такою думкою, але не роз'яснив, що з ним треба робити. Це питання було розв'язане не політичним, а апаратним шляхом. У Центральному комітеті ВКП(б) створили комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева. Комісія ухвалила перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркуля як класу». У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуаторський клас, яку незабаром почали пропагувати, ігнорувалися наслідки «чорного переділу», здійсненого в Росії у 1918 р., а в Україні — в 1920–1923 рр. На Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. цей висновок комісії уперше був оприлюднений Сталіним.

Розпалювання соціальної напруги несло в собі небезпеку повного підриву відновлених під час непу продуктивних сил сільського господарства. Компартійна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було насадження колгоспів як обов'язкового елементу командної економіки, а не турбота про матеріальний добробут трудящих. Селянин міг змиритися з колективізацією тільки під загрозою втрати все. З точки зору влади, йому був потрібен приклад розкуркуленого сусіда. Сама логіка колективізації приречена на репресії певну частку селян.

Те, що колективізація та розкуркулення були двома сторонами одного процесу, є цілком очевидним з доповідної записки голови

⁸⁰ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 347.

Шевченківського окрвиконкому до ВУЦВК про хід суцільної колективізації від 30 січня 1930 р. Як повідомляв голова окрвиконкому Левкович, у ході виконання настанов сталінської статті «Рік великого перелому» їм вдалося з 7 листопада 1929 р. до 20 січня 1930 р. зареєструвати або перереєструвати статuti 866 колективів — 46 комун, 329 артiлей і 491 тсозу. Робота з колгоспами не припинялася й після реєстрації, внаслідок чого збільшувалася питома вага вищих форм, а самі колгоспи укрупнювалися аж до перетворення села на один колгосп. На 20 січня в окрузі налічувалося 144 повністю усупільнених села, 41 село з рівнем усупільнення 95 %, 32 села було усупільнено наполовину. Деякі села, як підкреслював Левкович, під впливом округу цілком переходили на статут комун. Округ починав роботу з колективізації зі складання списків тих, хто не мав права подавати заяви на вступ до колгоспу. Списки затверджувалися на загальних зборах мешканців села. Таких господарств у селах округу налічувалося від 3 % до 12 % від загальної кількості⁸¹. На очах у

Наслідки розкуркулення в с. Удачне Гришинського р-ну на Донеччині.
Початок 1930-х рр. Фото М. Н. Желізняка

⁸¹ Колективізація і голод на Україні 1929—1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 133, 136.

селян формувалася група «нечистих», після чого їх ставили перед дилемою: чи йти в колгосп, чи приректи свою сім'ю на зарахування до групи тих, кого називали «куркулями» або «підкуркульниками».

Кампанія колективізації у 1919 р. провалилася через те, що на неї як пасивно, так і активно зреагувала селянська за складом Червона армія (масовим дезертирством, повстаннями цілих з'єднань). Враховуючи історичний прецедент, можновладці з Кремля належним чином підготували армію до нової кампанії колективізації. Здебільшого армію не використовували для безпосередніх акцій проти селянства. Тільки у місцевостях, де чисельність військ ОДПУ була недостатньою, допускалося використання «надійних, профільтрованих особорганами ОДПУ частин Червоної Армії» у виняткових випадках: у разі виникнення повстання⁸².

Сім'я розкуркуленого селянина на уламках зруйнованої хати в с. Удачне Гришинського р-ну на Донеччині. Фото М. Н. Желзняка

⁸² Див.: Красная Армия и коллективизация деревни (1928—1933 гг.). — Наполи, 1996. (рос. та італ. мовами). — С. 82.

21 січня 1930 р. Сталін виступив у газеті «Красная звезда» зі статтею «До питання про політику ліквідації куркульства як класу». Він заявив, що схвалена XV з'їздом ВКП(б) політика обмеження і витіснення капіталістичних елементів села вже застаріла, тож слід переходити до нової політики ліквідації куркульства як класу.

Контури нової політики було визначено постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Селян, які мали бути репресовані, поділяли на три категорії. До першої зараховували «контрреволюційний актив», що підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселятися за межами колгоспних масивів. Частка господарств, що підлягали ліквідації, повинна була скласти від 3 % до 5 % від їх загальної кількості. Кампанія ліквідації «куркульських» господарств була розрахована на чотири місяці — з лютого по травень 1930 р. За першою категорією планували репресувати 60 тис. осіб (у тому числі в Україні — 15 тис.), за другою — 150 тис. осіб (у тому числі в Україні — від 30 до 35 тис.)⁸³.

Тим, хто залишався на місці проживання, надавали мінімальну кількість засобів виробництва, необхідних для ведення господарства. В Україні активну участь у розкуркуленні брали комнезами. До початку березня 1930 р. вони створили 7762 групи сприяння колективізації⁸⁴.

На тлі «розкуркулення» розпочалася кампанія колективізації села. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». За цією постановою, в Україні як регіоні другої черги суцільну колективізацію належало завершити восени 1931 або навесні 1932 р.

⁸³ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 126—127.

⁸⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 80.

Знаючи настрої в Кремлі, керівники деяких округів негайно після появи постанови висунули зустрічні плани. Зокрема, Шепетівський окружний комітет КП(б)У запропонував уже під час весняної посівної кампанії 1930 р. колективізувати 75 % селянських господарств, а до жовтня — всі 100 %. Штучне форсування темпів колективізації спостерігалось також у Бердичівському, Криворізькому, Тульчинському та інших округах. 4 лютого 1930 р. на зібранні партійного активу у Харкові С. Косіор заявив, що треба здійснити суцільну колективізацію степових округів за період весняної посівної кампанії, а восени — в решті округів⁸⁵. Отже, не минуло й місяця після появи постанови ЦК ВКП(б), як республіканська партійна організація висунула зустрічний план.

Керівники державної партії прагнули так подати справу «розкуркулення», ніби цей процес нав'язується владі всім ходом масового колгоспного руху, оскільки «куркуль» був зайвим у районах суцільної колективізації й підлягав розкуркуленню. Насправді ж це був терористичний засіб для розгортання колективізації, з якого якраз і треба було починати «соціалістичні перетворення» в сільському господарстві. Розгортаючи операцію розкуркулення, місцева влада повинна була користатися її наслідками, щоб загнати селян у колгоспи. Це не завжди виходило, що призводило до небажаної ситуації: частину селян розкуркулили, але відсоток колективізованих господарств майже не збільшився. У таких випадках компартійно-радянські центри в Москві й Харкові робили вигляд, що вони є захисниками селян і засуджують надмірну ініціативу місцевої влади щодо розкуркулення. Зокрема, після засідання політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 р., на якому було затверджено розкладку по округах на висилку селян із другої категорії репресованих у віддалені місцевості СРСР, в партійні комітети була надіслана телеграма за підписом С. Косіора такого змісту: «У ряді округів директиви про розкуркулення тільки в районах суцільної

⁸⁵ Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 361.

колективізації, а також про серйозну суспільно-політичну підготовку цього заходу грубо порушуються. Через можливі серйозні наслідки порушення директив ЦК і головотесного підходу до розкуркулення ЦК попереджає, що стосовно винних вживатимуться найрішучі засоби впливу»⁸⁶.

Доповідна записка керівників ДПУ УСРР московським начальникам від 25 березня 1930 р. засвідчила, що операція тривала з 18 лютого до 10 березня і охопила 29 округів УСРР, тобто їх переважну більшість. Було виселено 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб (дорослих чоловіків — 32 436, дорослих жінок — 28 480, дітей — 32 054). Принагідно повідомлялося, що чекісти завершили підготовчу роботу з виселення 15 тис. осіб з одинадцяти прикордонних округів УСРР («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»). Завершення цієї операції планувалося на 1 квітня. Додатково було організовано виселення тисячі селянських сімей зі Сталінського, Артемівського та Мелітопольського округів, а також з двох округів, не зачеплених першою депортацією, — Глухівського та Ніжинського. Ця, вже третя числом, операція планувалася на початок квітня 1930 р.⁸⁷

Розпродаж майна розкуркулених селян на аукціоні в с. Удачне Гришинського р-ну на Донеччині. Кінець 1931 — початок 1932 р. Фото М. Н. Желєзняка

⁸⁶ Там само. — С. 361.

⁸⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 336—342.

«Запаморочення від успіхів». Історики сприймають події першого кварталу 1930 р. як епізод в історії колективізації радянського села. Ці події вважають тактичним відступом Кремля, зумовленим зростаючим селянським опором. Але в книзі про Голодомор-33 на сюжет під умовною назвою «Запаморочення від успіхів» потрібно подивитися під ширшим кутом зору.

Створюючи в опанованій країні адекватний політичному режиму соціально-економічний лад, керівники Комуністичної партії довго не могли управитися з селянством. Ми вже бачили, що селянський опір насаджуваній згори комуністичній революції став вирішальним у відступі 1921 р. Прагнучи тоді за всяку ціну втихомирити українське село, Кремль застосував терор голодом у формі відмови від іноземної допомоги для України і організації хлібозаготівель в голодуючих південних губерніях. Навесні 1930 р., як і у 1921 р., керівники партії змушені були відступити. Проаналізувавши в цьому підрозділі причини нового відступу, можна з'ясувати мотиви страхітливих політичних рішень, прийнятих Кремлем стосовно УСРР і Кубані на переламі 1932–1933 рр., коли взаємовідносини з селянством стали катастрофічно небезпечними для Кремля вже втретє.

Поширеною помилкою дослідників колективізації є неухильність до первинних планів керівників «держави-комуни». А проте, їхні плани змінювалися під впливом селянського опору і практики функціонування командної економіки. Сталінський соціалізм народжувався як компроміс між комунізмом бухарінської брошури 1918 р. і програми РКП(б) 1919 р., з одного боку, і поступками сусільству, з іншого.

Як уже зазначалося, поступки щодо робітничого класу були зроблені відразу. Починаючи свою «революцію згори», Сталін визнав за робітниками право працювати там, де вони бажали. Із селянами все пішло не так. Під час «великого перелому» було зроблено замасковану спробу комунізувати село. Кремлівським вершителям селянської долі здавалося, що «державо-комуна» після десятирічної підготовки зможе запровадити колективізацію вповні,

тобто комунізувати село. Враховуючи досвід колективізації 1919 р., «підповзання» до комуні здійснювалося поступово, шляхом залучення селян спочатку до попередніх, тобто нижчих за рівнем відчуження приватної власності, форм колективів. Коли селянину вдавалося нав'язати товариство зі спільного обробітку землі (тсоз), із ним починали працювати в напрямку зміни статуту тсозу на артільний. Селян, уже залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі — в комуну. Кінцевою метою було переведення кожного села на статут комун. Механізм примусової колективізації такого типу добре виписаний у вже згаданій вище доповідній записці Шевченківського окрвиконкому від 30 січня 1930 р.

Прагнення керівників партії і держави комунізувати село можна зрозуміти: колективізація в такій формі сприяла досягненню надвисоких темпів індустріалізації. Позбавлені власного господарства, селяни змушені були б постійно працювати в комуні. Держава мала можливість розподіляти вироблений продукт на свій розсуд, тобто залишати для внутрішнього споживання лише незначну його частку. Однак такий перехід від вільного господарювання на своїй землі до практично рабської праці в комуні був нестерпним для селян. Розуміючи це, генсек обрав тактику поступового «підповзання» до комун.

Рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) було створено новий загальносоюзний управлінський орган — наркомат землеробства СРСР. Наркомом землеробства затвердили людину з близького оточення Сталіна — Я. Яковлева (Епштейна).

В уряді УСРР колективізацією займався наркомзем О. Шліхтер. Пам'ятаючи досвід першого штурму (у 1917–1919 рр. він працював наркомземом і наркомпродом у радянських урядах Росії та України), Шліхтер вважав за потрібне зробити перехід до колективного господарювання якомога менш болісним для селян. У квітні 1929 р. на II конференції КП(б)У він доповів про основні параметри розробленого під його керівництвом плану: у 1933 р. передбачалося об'єднати в колгоспи 28 % сільського населення республіки, причому питома вага тсозів у загальній чисельності колгоспів мала зрос-

ти до 80 %. Таке співвідношення показників колективізації за одночасного насичення сільського господарства машинною технікою забезпечувало, на думку Шліхтера, реальність перетворень у сільському господарстві⁸⁸.

Коли 7 грудня 1929 р. наркомзем УСРР і Укрколгоспцентр опублікували Примірний статут товариства спільного обробку землі, в ньому вже відбивалася позиція не Шліхтера, а Яковлева: пропонувалося усуспільнювати не тільки обробіток землі, а й домашню худобу та птицю⁸⁹. Апарат почав здійснювати колективізацію, керуючись цим документом. Це стривожило С. Косіора, який намагався у межах власної компетенції стримати радикалізм перетворень у сталінському варіанті. У листі до місцевих партійних організацій «Про весняну посівну кампанію і чергові практичні завдання в галузі колективізації» від 27 грудня 1929 р. він попереджав: «Щодо усуспільнення тяглової живої сили та худоби треба додержувати такої лінії: намагатися найскоріше усуспільнити робочу худобу, так само як і засівну площу. Усупільнену робочу худобу й коні треба зводити в кінні й машинні, машинно-кінні колони, щоб найраціональніше використовувати робочу худобу в усуспільненому господарстві. Щодо усуспільнення продуктивної молочної та дрібної худоби, то треба провадити його обережнішим темпом, залежно від місцевих умов: насамперед утворити хоч би яку-небудь кормову базу та організувати на усуспільнених засадах промисловий тип тваринницького господарства, дбаючи про те, щоб під час усуспільнення обов'язково збільшити випуск тваринної продукції»⁹⁰.

Наголошувалося на збільшенні товарної продукції колгоспів, тобто на поставках державі. Але центральним пунктом була замаскована теза про нераціональність безоглядного усуспільнення селянської худоби, крім робочої. Примусове усуспільнення всього,

⁸⁸ Друга конференція КП(б)У. 9—14 квітня 1929 р. Стеногр. звіт. — Харків, 1929. — С. 187.

⁸⁹ Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. — Харків, 1973. — С. 57.

⁹⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 210.

чим володіли селяни, не тільки загострювало політичну ситуацію на селі, а й призводило до значних економічних втрат. Адже новонароджені колгоспи не мали умов для догляду за худобою. Не виступаючи прямо проти комунізації села, Косіор обережно сформульованими порадами прагнув ввести у певні рамки колективізаційний смерч.

Після листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) у Москві почалася робота з визначення конкретних заходів у справі суцільної колективізації. 5 грудня політбюро ЦК створило комісію на чолі з Я. Яковлєвим для розробки питань «про темпи колективізації в різних районах СРСР і про заходи допомоги з боку держави». 22 грудня Яковлєв передав до політбюро ЦК проект постанови, що містив такі рекомендації: «Оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів складатимуть середняцькі прошарки села, які впродовж низки років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями, за основну форму організації на цій стадії повинна бути визнана с/г артіль, в якій колективізовані головні засоби виробництва (земля, реманент, робоча худоба, а також товарна продуктивна худоба) при одночасному збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, який обслуговуватиме споживчі потреби селянської сім'ї. Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуни повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання їхнього переконання у міцності, вигідності й перевагах колективних форм ведення господарства»⁹¹.

Тож у комісії Я. Яковлєва перемогла точка зору більш поміркованих, ніж сам союзний наркомзем, членів: представника Колгоспцентру СРСР (Г. Камінський), партійних керівників України (С. Косіор), Казахстану (Ф. Голошокін), Середньої Волги (М. Хатаєвич). Їхня позиція підбадьорила завжди обережного С. Косіора, після чого він і звернувся до місцевих парторганізацій з директивним листом, про який йшлося вище.

⁹¹ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 63.

Проект комісії Яковлева Сталін передав В. Молотову. Той назвав його невдалим, «подекуди з фальшивими нотами». За фальшиву ноту Молотов вважав процитоване вище обґрунтування причин утворення артіль замість комун⁹². Сталін погодився з ним. З остаточної редакції постанови ЦК ВКП(б), що побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були вилучені. Наркомзем СРСР дістав доручення в найкоротший термін розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі «як перехідної до комуни форми колгоспу»⁹³. Теза про перехідність сильно вплинула на Примірний статут, опублікований Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р. Принципову для селян різницю між артільною і комунною формами колгоспів у ньому було навмисно стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства виявилася порожньою декларацією, оскільки статут не регламентував розмірів присадибної ділянки, не унормовував права колгоспника на утримання корів та дрібної худоби.

Сталін був налаштований на комунізацію селянства, тобто на цілковиту ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Власне, його плани йшли ще далі: він вважав, що та форма власності, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, повинна майже негайно «перерости» в державну. Мова навіть не йшла про радгоспи, щодо яких держава несла тягар виплати заробітної плати всім працівникам. Уже на початку 1930 р. розгорнулися експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. Відповідні заходи здійснювалися у двох напрямках: по-перше, організація «кущів» колгоспів, які іноді охоплювали цілий район; по-друге, виникнення аграрно-індустріальних комбінатів. У січні 1930 р. Колгоспцентр УСРР

⁹² Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 43—44.

⁹³ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. — С. 259.

затвердив проект розбудови агроіндустріального комбінату площею 160 тис. га на Херсонщині. Було затверджено також проект Вовчанського агроіндустріального комбінату на 110 тис. га⁹⁴. Розпочалося втілення в життя цих донкіхотських проектів. Тим часом зі збільшенням питомої ваги колективізованих господарств процес розорення селян набував усе ширшого розмаху.

У лютому 1930 р. (тобто одночасно з розгортанням чекістської операції з розкуркулення) відбувся якісний стрибок у колективізації. По всій Україні (за винятком хіба що Полісся) за цей місяць частка колективізованої землі значно перевищила частку землі одноосібників. Це давало підстави твердити, що в колгоспи пішов середняк.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, хоч і неорганізований, але повсюдний. Селяни в усіх місцевостях однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усупільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів.

Проте більшість невдоволених селян помилково розраховувала на те, що «верхи» допоможуть знайти управу на сваволлю місцевих начальників. М. Івницький повідомляв, що на ім'я Й. Сталіна з осені 1929 р. до весни 1930 р. надійшло щонайменше 50 тис., а на ім'я М. Калініна — приблизно 85 тис. скарг⁹⁵. Найбільшого поширення набули «бабські бунти». Селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали право на власну корову, дрібну худобу і птицю. З лютого 1930 р. різко почастішали випадки громадянської непокори і навіть збройного опору, — аж до організованих повстань проти влади. За розпорядженням Сталіна, члени політбюро ЦК ВКП(б) почали із 7 лютого одержувати оперативні зведення ОДПУ⁹⁶.

11 лютого 1930 р. у ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК союзних республік, а 21 лютого — нарада секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України за участю членів політбюро

⁹⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 411.

⁹⁵ Івницький Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — С. 263.

⁹⁶ Там само. — С. 269.

ЦК. На обох нарадах керівники місцевих парткомів говорили про серйозність становища, але не пропонували дати «задній хід» здійснюваним перетворенням.

Детальніший розгляд календаря подій, що завершилися публікацією 2 березня в газеті «Правда» статті Сталіна «Запаморочення від успіхів», слід розпочати з листа від В. Балицького, одержаного головою ЦКК ВКП(б) і наркомом РСІ Г. Орджонікідзе 25 лютого. Голова ДПУ УСРР ділився враженнями «з питань розкуркулювання, виселення куркульства, практичного здійснення колективізації», наводив факти гострої реакції селян на примусову колективізацію. Але висновок робив досить оптимістичний: «У нас на Україні справи складаються благополучно». Рукою Сталіна на першій сторінці документа зроблено помітку: «Цікавий лист»⁹⁷.

26 лютого в ЦК ВКП(б) прямим проводом із Харкова прийшла панічна телеграма від П. Любченка і Г. Петровського. Українські керівники повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, що спричинили «селянський рух» проти колективізації (значення цього вислову було протилежним усталено-офіційному — «колгоспний рух»). Термінологію телеграми (*перекручення, головотесність місцевих працівників*) Сталін використав у своїй знаменитій статті «Запаморочення від успіхів». У повідомленні описано події, що радикально змінили політику Кремля стосовно селянства, тож варто навести бодай його скорочений варіант:

«Одержаними з Шепетівки 24 лютого відомостями у прикордонному Плужнянському районі виникло масове хвилювання, що охопило 13 сіл. Натовпи, переважно з жінок, під керівництвом куркулів, церковників висувають вимоги: відкриття церкви, ліквідація колективів, повернення громадського реманенту та насіння. В окремих селах натовпи налічували до 400 чоловік, було здійснено побиття активістів... Причина руху — недостатня підготовка в окремих селах колективізації форсованими темпами (усуспільнення

⁹⁷ Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 833.

реманенту, посівматеріалу у дводенний строк при рішенні зборів, що не мали кворуму); головотесність комсомольців, які здійснювали збирання вторинної сировини фактично шляхом масових обшуків дворів; закриття церкви в районному центрі Плужному й опис сільрадою села Переросле церковного майна...»⁹⁸

26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа і Рязані надійшли аналогічні повідомлення. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК від 5 березня 1930 р. було внесене таке рішення: «а) доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Термін роботи — 24 години, з тим щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) доручити т. Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах»⁹⁹.

У новій редакції Примірного статуту було зроблено одну фундаментальну поступку бунтівному селянству: чітко перелічувалося все те, що треба усупільнювати під час утворення колгоспу або під час вступу в діючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й мати присадибну ділянку. Разом з тим у цьому документі нечітко прописувалися або були відсутні положення про права та обов'язки колгоспників, про норми колгоспної демократії, а також про права самого колгоспу як юридичної особи. Тому статут не міг перешкодити зосередженню майже безконтрольної влади в руках правління та його голови. Сам колгосп як виробнича одиниця, а також голова колгоспу як службова особа не мали жодної самостійності у відносинах з компартійно-радянським апаратом.

Номер газети «Правда» від 2 березня, де друкувався Примірний статут, містив справді сенсаційний документ — статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без маневрування і обмовок: «артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само. — С. 270.

найдоцільнішою формою розв'язання зернової проблеми». У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. «Не можна насаджувати колгоспи силою, — писав Сталін. — Це було б нерозумно й реакційно». У першій декаді березня 1930 р. жаклиний колективізаційний смерч, що затуляв уже мало не весь небосхил, застиг на місці.

У світлі наступних подій сталінську статтю вважають грою на публіку. Мовляв, генсек відчув катастрофу, яка загрожувала радянській владі, й терміново відступив, але потім своє надолужив. Із таким судженням важко погодитися. Треба зважити, від чого відмовлялась очолювана Сталіним партія більшовиків. Головною ланкою колгоспного руху ставала артіль. У наступні десятиліття ніхто не згадував про наявність приватної власності в руках колгоспника. Ця власність (присадибна ділянка, корова й телиця, дрібна худоба і птиця), існувала під виглядом особистої, хоч насправді була приватною.

Приватна власність, навіть у таких обмежених масштабах, допомагала колгоспникові виживати. Одночасно «уламки» приватної власності в сільськогосподарському виробництві відігравали роль пом'якшувального чинника у відносинах між містом і селом. Певну частку зарплати, одержуваної працівниками державного сектору, можна було «отоварювати» завдяки продукції з присадибної ділянки колгоспника. Колгоспник одержував за продану на вільному ринку продукцію потрібні йому гроші. Його праця в громадському господарстві колгоспу майже цілком компенсувалася натурою (якщо взагалі компенсувалася).

Замість сільськогосподарської комуні, яка була органічною частиною комуністичного виробництва, в Радянському Союзі утвердилася артіль — «дволиккий Янус». Одним «ликом» вона була обернена до економіки, що функціонувала тільки завдяки директивам. Другим — дивилася на ринкову економіку, тобто на живе виробництво, що функціонувало завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу передбачала наявність товарно-грошових відносин. Причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, а й в усій економіці.

Ринковий «лик» колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, справитися з дефіцитом. Поряд з вільним вибором місця праці, наданим робітничому класу без зусиль з його боку, внаслідок простого розуміння керівниками партії органічних вад мілітаризації трудового процесу, селянин виборів собі присадибну ділянку. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи уможливили її тривале існування. Комуністична економіка завжди лишалася неефективною порівняно з ринковою. Але вона давала можливість Кремлю використовувати колосальний мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Її тривале існування пояснювалося тим, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними сировинними ресурсами.

Ті, хто зробив другий (після 1921 р.) відступ від програми РКП(б) 1919 р., не усвідомлювали його фундаментальності. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» підкреслювалося, що на цій стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення стосовно того, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — *комуни* — відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»¹⁰⁰. Сталін до кінця життя був переконаний, що вимоги програми РКП(б) 1919 р. рано чи пізно увійдуть у життя. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, — писав він у 1952 р., — треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»¹⁰¹.

Стаття «Запаморочення від успіхів» містила в собі дві фундаментальні поступки селянам: артіль ставала основною формою колгоспу,

¹⁰⁰ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 431.

¹⁰¹ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 93.

влада зобов'язувалася відмовитись від насадження колгоспів силою. Розглянемо наслідки відступу Кремля за другим параметром.

Про те, що відмова від силового здійснення суцільної колективізації була директивною, свідчать рішення, прийняті в Харкові уже на другий день після публікації сталінської статті. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило такі заходи: «а) розроблений ДПУ УСРР план проведення в прикордонних округах операції з вилучення куркульських контрреволюціонерів і шпигунських елементів затвердити (*цей пункт фігурував в «особій папці» чекістського діловодства — авт.*); б) терміново відрядити до 13 округів 400 працівників на два місяці на допомогу місцевим парторганізаціям за наступною розкладкою (*у додатку наводилися прізвища і перелік регіонів — авт.*); в) унаслідок масових неподобств, допущених у Шепетівському окрузі під час проведення колективізації, і явно незадовільного керівництва, окружком після заспокоєння в окрузі викликати секретаря ОПК (*окружного партійного комітету — авт.*) т. Пилипенка для повідомлення ЦК; г) доручити т. Косіору скласти проект листа окружкомам і райпарткомам з питання про перегини під час колективізації; г) доручити т. Хвилі терміново розробити питання про поліпшення роботи преси в прикордоноокругах і про збільшення розміру газет; д) визнаючи за потрібне поліпшити матеріальне становище міліціонерів, доручити:

1. НКТоргу збільшити хлібну норму.

2. РНК терміново розглянути питання про збільшення ставок.

Доручити РНК розглянути питання про воєнізацію міліції»¹⁰².

Цей документ засвідчував, що компартійно-радянське керівництво мало намір не тільки заспокоїти селянство, а й викоренити з його середовища всіх, хто міг би чинити організований опір подальшому здійсненню суцільної колективізації. Напередодні нового тиску на селян треба було зміцнювати силові органи — чекістів і міліцію. До того ж у більшості сільських районів міліція була єдиним силовим органом.

¹⁰² Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 374.

10 березня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». Сама її назва містила в собі дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у викривленнях, вони лише ретельно виконували вказівки центру; по-друге, колгоспного руху не було, селян силою заганяли в колгоспи. Перекидаючи провину за примусову колективізацію на місцеві органи влади, Кремль тепер орієнтував їх «на рішучу, нещадну боротьбу з викривленням політики партії в колгоспному русі»¹⁰³.

У межах кампанії з ліквідації «перегинів» було перевірено списки розкуркулених у 309 районах УСРР, де проводилася попередня кампанія розкуркулення. Розглянуто, зокрема, скарги 10 495 селян, яких вислали на Північ СРСР. Спеціальні комісії встановили, що 943 господарства, тобто 9 % від загальної кількості, розкуркулили неправильно. Цим селянам дозволили повернутися на батьківщину. Їм також повертали конфісковане майно або відшкодовували його вартість¹⁰⁴. Так створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення.

У районах, де становище виявилось особливо гострим, були проведені показові покарання представників місцевих органів влади. Разом з тим компартійні комітети зобов'язувалися: з одного боку, не перешкоджати селянам виходити з колгоспів; з другого, утримати максимально можливий рівень колективізації.

Представники місцевої влади бурхливо сприйняли несправедливі звинувачення у «перегинах». Тому Сталін змушений був удатися до невластивого йому рівня відвертості, щоб пояснити ситуацію. Формою спілкування ЦК ВКП(б) обрав закритий лист до низових партійних організацій, що розсилався за списками з вимогою повернути кожний примірник у визначений термін. У листі під назвою «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» (від 2 квітня 1930 р.) говорилося:

¹⁰³ Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 303.

¹⁰⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 94, 96.

«У лютому міс. у Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначили стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан. Цим було викликане втручання ЦК, зміна Статуту с/г артiлі та опублікування за спеціальною постановою ЦК статті т. Сталіна «Запаморочення від успіхів»¹⁰⁵.

Текст листа не потребує особливих коментарів. Можна звернути увагу хіба що на дві деталі. По-перше, працівників «низовки» поінформували, що своєчасним втручанням у розвиток подій ЦК урятував половину з них від наглої смерті. Це твердження знімало всі претензії місцевих працівників апарату до «верхів» партії. По-друге, публікацію статті Сталіна, як підкреслювалося в листі, було санкціоновано ЦК. Ця згадка про ЦК малопомітна, але яскраво засвідчує становище Сталіна в партії і країні у 1930 р. Він підпорядкував собі політбюро ЦК ВКП(б), усе політичне життя в СРСР «крутилося» навколо його фігури. Та слід пам'ятати, що на початку 1930-х рр. він міг втратити своє становище вождя ще за життя. Диктатором у партії і країні Сталін став тільки після двох переможних для нього війн — з власним народом і з Німеччиною.

Наскільки точною була змальована в закритому листі ЦК ВКП(б) апокаліптична картина? У заключному виступі на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б), починаючи черговий етап у війні з власним народом, Сталін згадав події перших місяців 1930 р. і знову підтвердив їх серйозність: «Це був один з найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Документи свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927—1932 гг. — М., 1989. — С. 390.

¹⁰⁶ Правда. — 1937. — 1 квітня.

У радянській історіографії події січня—квітня 1930 р. висвітлювалися розрізненими епізодами. Цілісна картина антиколгоспного руху залишалася невідомою, тому що статистика ОДПУ була недоступною для вчених. Тільки після 1991 р. історики зрозуміли, що Сталін не блефував.

У першій половині 1990-х рр. був реалізований масштабний російсько-французький проект публікації сільських зведень ВЧК/ОДПУ/НКВС. У його рамках провідний французький журнал з історичної русистики в 1994 р. опублікував статтю В. Данилова та А. Береловича. У ній зазначалося, що протягом 1930 р. відбулося 13 754 селянських виступи. По 10 000 виступів є інформація щодо кількості учасників. Усього в цих виступах взяли участь 2 468,5 тис. осіб. Половина виступів припала на березень¹⁰⁷.

Стаття Сталіна в газеті «Правда» від 2 березня і згадана вище постанова ЦК ВКП(б) від 10 березня (опублікована 14 березня) не призвели одразу до припинення хвилювань. Проте хвилювання пішли на спад, а восени 1930 р. майже цілком припинилися. Втім, не важко здогадатися, що продовження кампанії з колективізації попередніми методами підняло б проти радянської влади вже не мільйони, а десятки мільйонів селян. Березневий відступ Кремля справді виявився своєчасним.

Американська дослідниця Лінн Віола присвятила свою монографію аналізу селянського опору насильницькій колективізації в СРСР. В її книзі, що з'явилася друком у 1996 р., міститься регіональна статистика селянських хвилювань по місяцях 1930 р.¹⁰⁸:

¹⁰⁷ Danilov V. P., Berelowitch A. Les documents des VCK — OGPU — NKVD sur la campagne soviétique, 1918—1937 // Cahiers du monde russe, 1994. — Vol. 35. — P. 671—676.

Я не мав можливості скористатися цією публікацією de visu і цитую за: Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917—1933. — М., 2001. — С. 51.

¹⁰⁸ Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. — New York, Oxford, 1996. — P. 138—139.

Регіон	Кількість селянських хвилювань за I квартал 1930 р.			Усього за 1930 р.
	січень	лютий	березень	
УСРР	45	200	2945	4098
ЦЧО	57	130	737	1373
Північний Кавказ	36	56	335	1061
Нижня Волга	27	37	203	1003

Чотири перелічені регіони давали майже весь обсяг товарного хліба. Знищення ринкового господарювання і нав'язуваний радянською владою спосіб життя наражалися на потужний опір саме в цих регіонах: тут сталося 7 535 з 13 754 виступів. Особливо небезпечними для влади були виступи в найбільшій національній республіці Союзу — УСРР, а також на Північному Кавказі. УСРР лідирувала за кількістю виступів, далеко випереджуючи всі інші регіони СРСР. За 1930 р. тут спостерігалось 3 208 хвилювань з відомою кількістю учасників (усього — 956 тис. осіб), а на Північному Кавказі — 926 хвилювань (усього — 227 тис. осіб)¹⁰⁹.

Показово, що 45 % селянських хвилювань у мить їх найвишого піднесення в березні 1930 р. (2 945 із 6 528) припадає на УСРР. Не випадково у Кремлі почали переглядати обраний курс на комунізацію села після спалаху невдоволень у прикордонних із Польщею районах України. Інший американський дослідник, Террі Мартін, відзначав, що у березневих подіях 1930 р. у Правобережній Україні взяло участь до 100 тис. селян¹¹⁰.

Можна собі уявити, з якими почуттями в Кремлі читали зведення ОДПУ, де цитувалися прокламації українських повстанців із

¹⁰⁹ Там само. — С. 140.

¹¹⁰ Terry Martin. The 1932–1933 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin // Famine—Genocide in Ukraine. 1932–1933. Western archives, testimonies and new research. — Toronto, 2003. — P. 104.

закликами до здобуття незалежності й відновлення УНР. Десятки таких прикладів наводить Л. Гриневич у книзі «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки»¹¹¹.

Дозволом на вихід з колгоспів скористалася майже половина селян. На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У була дана чітка відповідь на питання про те, хто залишився в колгоспах: «У колгоспи втягнуто 30–35 відсотків індивідуальних бідняцько-наймитських господарств, які до вступу майже не брали ніякої участі у продуванні товарної продукції, їх господарства мали споживацький характер. Ми втягнули бідняцьку масу в колгоспи»¹¹².

Отже, після повторного відступу радянської влади, яка не змогла впоратися з селянством навіть після десятирічної підготовки, в колгоспах залишилися тільки ті, хто був там до розгортання кампанії суцільної колективізації. Незаможницькі колгоспи не цікавили державу, адже вони не давали товарної продукції.

4. Політика Кремля щодо України

«Подвійна бухгалтерія». Після утворення СРСР розпочався тривалий процес пошуку нових форм у взаємовідносинах центру і національної периферії. Дослідники, які вивчають цей процес, нерідко потрапляють у пастку, не беручи до уваги дуалістичну природу радянської влади. Адже за компартійною лінією СРСР з моменту утворення являв собою централізовану унітарну країну, тоді як за лінією радянського управління це була федерація союзних держав. Партійні комітети здебільшого не втручалися в поточне управління, доручаючи його своїй іншій іпостасі — виконкомам рад. Хоч радянські органи мали реальну владу, федерація союзних республік балансувала на межі буття і небуття. Республіки могли користуватися

¹¹¹ Гриневич Л. В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод в 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 421 — 425.

¹¹² Голод в 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 377.

своїми правами і повноваженнями, але тільки в межах, дозволених Кремлем.

Винайдена В. Леніним політична система здавалася досконалою, оскільки давала можливість сполучати диктатуру з народовладдям як у всій країні, так і в окремо взятій союзній республіці. Мабуть, вона не тільки здавалася, а й насправді була досконалою, тому що дозволяла керівникам державної партії здійснювати революційні соціально-економічні перетворення всупереч інтересам і волі переважної більшості населення. Досконалість радянської влади можна порівняти із досконалістю знаряддя вбивства. Потрапивши в тенета «держави-комуни», український народ уже в 1921 р. зазнав страхітливих наслідків залежності від Кремля — терору голодом. Події 1921 р., коли УСРР формально залишалася самостійною радянською державою, могли повторитися й пізніше, коли вона стала республікою у складі Радянського Союзу. В усякому разі, нам потрібно придивитися до національної політики Кремля у 1920-х рр. Без цього буде важко розплутати клубок соціальних, економічних і національних проблем, який зав'язався в Україні на початку 1930-х рр. і спокусив Кремль розрубати гордіїв вузол суперечностей випробуванням у 1921 р. способом — за допомогою терору голодом.

Сполучення диктатури з народовладдям у рамках радянської державності створювало лише ілюзію розв'язання національного питання. Проте така побудова влади сприяла відродженню волелюбних прагнень українців, що були придушені у 1920 р. мільйонною армією з радянської Росії. Керівники держави це розуміли і тому постійно тримали в полі зору події, що відбувалися у розташованій на кордоні з Європою найбільшій національній республіці.

Усі призначення на посади губернського й окружного рівнів, не кажучи вже про керівників УСРР, були прерогативою Кремля. Однак після тривалого перебування в Україні кремлівські призначенці іноді починали керуватися інтересами республіки. Таке трапилося, зокрема, з Х. Раковським. Документи свідчать, що він не дуже переймався, наштотхуючись на невидиму силу, яка паралізувала його дії в межах наявних повноважень. Зрештою, будучи членом

ЦК РКП(б), він сам являв собою частку цієї невидимої сили. На відміну від Раковського, М. Скрипник широко обурювався обмеженнями та заборонами, які суперечили офіційним деклараціям радянської влади. Він навіть дозволяв собі політичні заяви про «подвійну бухгалтерію» партії в національному питанні...

Як і слід було чекати, найбільш насиченим подіями в національному питанні виявився перший рік після утворення СРСР. У січні 1923 р. ЦВК СРСР створив конституційну комісію на чолі з М. Калініним. Продовжувала діяти комісія ЦК РКП(б), яка підготувала утворення СРСР, а потім переключилася на підготовку питання про національну політику партії на черговий партійний з'їзд.

Лютневий (1923 р.) пленум ЦК РКП(б) обговорив підготовлені Сталіним до з'їзду тези доповіді «Національні моменти в партійному й державному будівництві». У постанові пленуму щодо тез було висловлено довгий ряд принципових зауважень. Доробку тез мала здійснити утворена пленумом ЦК комісія у складі Й. Сталіна, Х. Раковського та Я. Рудзутака¹¹³.

Сталін урахував ті зауваження, які вважав слушними, але до серйозної роботи над документом не допустив ні Раковського, ні Рудзутака. 25 березня 1923 р. тези ЦК РКП(б) з національного питання були опубліковані для широкого обговорення. Цього ж дня газета ЦК КП(б)У «Коммунист» надрукувала як передову статтю Х. Раковського «Національний момент у радянському будівництві». Прямо не полемізуючи зі Сталіним, він наполягав на наданні союзним республікам широких прав, у тому числі й в економічній сфері.

Основні ідеї цієї статті було конкретизовано в зауваженнях уряду УСРР на підготовлений в комісії М. Калініна проект Конституції СРСР. Зокрема, з боку українців до проекту висувалися такі виправлення і доповнення:

союзні республіки повинні здобути гарантоване Конституцією право укладати договори про зовнішні позики та іноземні концесії;

¹¹³ Кульчицький С. В., Волковинський В. М. Християн Раковський. Політичний портрет. — К., 1990. — С. 194.

конституційне положення «республіки об'єднуються в одну союзну державу» треба викласти в такій редакції: «республіки утворюють Союз соціалістичних держав»;

носієм верховної влади в країні у період між сесіями ЦВК СРСР має бути не президія ЦВК СРСР, а президії обох палат ЦВК — Ради Союзу і Ради Національностей;

у союзних республіках повинні функціонувати народні комісаріати закордонних справ і зовнішньої торгівлі¹¹⁴.

У квітні 1923 р. відбулася VII Всеукраїнська конференція КП(б)У, яка передувала XII з'їзду ВКП(б). Як і на попередніх конференціях, Раковський виступав з політичним звітом ЦК КП(б)У. Доповідь з національного питання він доручив заступникові голови РНК УСРР і командувачу Збройних сил України і Криму М. Фрунзе. Основою доповіді Фрунзе стали опубліковані тези ЦК КП(б)У з національного питання.

Порівнюючи тези ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, М. Фрунзе визначив, що Харків має інші погляди на формування складу Ради Національностей. Згідно з тезами ЦК РКП(б), Рада Національностей утворювалася з представників усіх національних республік — як союзних, так і автономних у межах РСФРР. У результаті кількість посланців від РСФРР у палаті, яка мала рівноправний з Радою Союзу статус, набагато перевищувала число делегатів від незалежних республік, об'єднаних у Союз РСР. Тези ЦК КП(б)У більшою мірою враховували інтереси національних республік союзного рівня у формуванні Ради Національностей.

У тезах ЦК КП(б)У, заявив далі Фрунзе, є принциповий пункт, відсутній у тезах ЦК РКП(б): союзні республіки повинні мати широкі фінансово-бюджетні права, які забезпечували б можливість виявлення їх власної господарської ініціативи.

Тези ЦК КП(б)У починалися з положення про те, що всі республіки — члени Союзу — мають повну рівність прав і обов'язків як у

¹¹⁴ Історія держави і права Української РСР (1947—1960). — К., 1961. — С. 249—251.

стосунках між собою, так і стосовно центральної союзної влади. Фрунзе підкреслював необхідність включення цієї тези, тому що в радянському апараті «спостерігався ухил у бік великодержавності й русотяпства». Виявлявся цей ухил, зокрема, в намірі злити керівні органи РСФРР з органами Союзу РСР, у небажанні створювати поряд із ЦВК Союзу ЦВК РСФРР, відокремлені від союзних російські наркомати¹¹⁵.

XII з'їзд РКП(б) розпочав роботу 17 квітня 1923 р. Доповідь Й. Сталіна «Про національні моменти у партійному і державному будівництві» розглядали останньою. Схвалення тез ЦК КП(б)У з національного питання на VII Всеукраїнській партконференції дало Раковському можливість виступити з пропозиціями, які суперечили союзним тезам. До цього він додав: потрібно відняти у союзних комісаріатів «дев'ять десятих» прав і передати їх національним республікам¹¹⁶. Ця ідея фактично збігалася з думкою В. Леніна, висловленою в листі від 30 і 31 грудня 1922 р. «До питання про національності, або Про “автономізацію”» («залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів»)¹¹⁷.

На XII з'їзді РКП(б) М. Скрипник розповідав, як здійснюється українізація культурної і партійної роботи. Він зазначив, що в цій галузі не робиться практично нічого, а тому був надзвичайно різкий у висновках. «То чому ж ми практично в національному питанні топчемося на місці й після правильного принципового розв'язання його на ділі стоїмо на місці? — запитував він і тут же відповідав: — Річ у тім, що ми увесь час балансуємо в царині національного питання. Дехто повсякчас намагається знайти якусь середню лінію. Кожне зауваження на великоросійський шовінізм завжди вважають за потрібне компенсувати зауваженням протилежним — на шовінізм

¹¹⁵ Кульчицький С. В., Волковинський В. М. Християн Раковський. Політичний портрет. — С. 196.

¹¹⁶ Двенадцатый съезд РКП(б). Стеногр. отчет. — М., 1923. — С. 439.

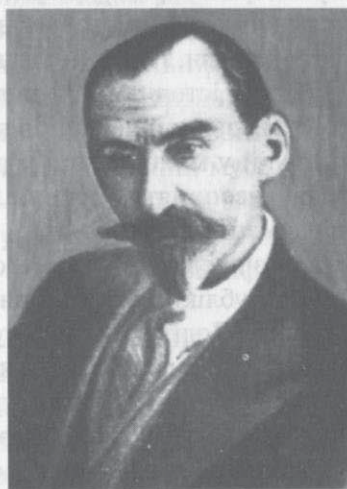
¹¹⁷ Ленін В. І. Останні листи і статті. — С. 22.

народностей недержавних. Отож завжди маємо подвійну бухгалтерію»¹¹⁸.

Сталін побудував свою доповідь на полеміці з Х. Раковським та іншими критиками тез ЦК РКП(б). Визнаючи, що ліквідація наркоматів закордонних справ і зовнішньої торгівлі обмежує незалежність союзних республік, він знайшов цікавий аргумент на користь того, що вони все-таки є суверенними державами: «Основні елементи незалежності залишаються, безумовно, за кожною республікою, хоча б тому, що кожна республіка має право одностороннього виходу зі складу СРСР»¹¹⁹.

Менше ніж за чотири місяці до цього виступу, в листі «До питання про національності або про "автономізацію"», який адресувався Сталіну та іншим членам ЦК РКП(б), В. Ленін так висловився з приводу цієї конституційної норми: «Дуже природно, що "свобода виходу з союзу", якою ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інакодумців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»¹²⁰. А проте, Сталін у полеміці з іншими членами ЦК знаходив можливість використати цю статтю Конституції СРСР як доказ суверенності союзних республік.

Нарком освіти УСРР
Микола Скрипник

¹¹⁸ Скрипник М. Статті й промови. — Т. 2. Національне питання. — Ч. 1. — Харків, 1929. — С. 38.

¹¹⁹ Сталин И. Сочинения. — Т. 5. — С. 243.

¹²⁰ Ленін В. І. Останні листи і статті. — С. 17.

Слід визнати, що конституційне положення про можливість виходу союзних республік з СРСР нікого не заходило в оману ні всередині країни, ні за її межами. Всі розуміли, що воно не підкріплене законодавчими процедурами й цілком нереальне в умовах «диктатури пролетаріату». Перша спроба використати цю конституційну норму в боротьбі з політичним режимом була зроблена майже через чотири десятиріччя після її появи, та й то — тільки з пропагандистською метою.

Проте історики, які звикли вивчати те, що відбулося, не беруть до уваги звички політиків прораховувати можливі варіанти розвитку подій у майбутньому і робити реальні кроки для недопущення появи несприятливих для них ситуацій. Така риса була особливо притаманна Сталіну, який використовував державний терор переважно з превентивною метою.

Республіки могли скористатися правом сецесії тільки у кризовій ситуації. Політична криза у «верхах» спричиняла послаблення або зникнення силового поля компартійної диктатури, яке тримало союзні республіки до купи. Отже, під час кризи Кремль міг застосувати проти них превентивні репресії, аби попередити розпад багатонаціональної держави. Тому слід особливо наголосити: попри свою пустопорожність, конституційна норма про можливість виходу з СРСР була смертельно небезпечною для народів, які прагнули незалежності.

На пленумі ЦК КП(б)У, обраному VII Всеукраїнською партійною конференцією, першим секретарем ЦК став Е. Квірінг. Він не підтримав Раковського в його боротьбі зі Сталіним на XII з'їзді РКП(б). В інспірованій Квірінгом постанові від 20 червня 1923 р. ЦК КП(б)У висловився проти критичних зауважень РНК УСРР до проекту Конституції СРСР. Це дозволило ВЦВК СРСР затвердити проект Конституції СРСР в липні 1923 р. Це ж стало формальною причиною для заяви Х. Раковського про відставку з посади голови уряду УСРР.

Однак вище керівництво радянської України ще відчувало певну незалежність від Кремля. У жовтні 1923 р. воно повернулося до розгляду вже затвердженої Конституції СРСР, яка істотно урізала права і повноваження союзних республік. ВУЦВК створив тоді комісію у складі Г. Петровського, М. Фрунзе і В. Чубаря, яка внесла в

текст багато змін і додатків. Однак панівна «трійка» політбюро ЦК РКП(б) у складі Зінов'єва, Каменєва і Сталіна проігнорувала всі зауваження. 19 січня 1924 р. VII Всеукраїнський з'їзд рад ратифікував Конституцію СРСР в її централістській редакції. 31 січня 1924 р. її було остаточно затверджено II Всесоюзним з'їздом рад.

Політика коренізації. Російське компартійно-радянське керівництво не могло обійтися без урочистих запевнень про необхідність якнайшвидшого розв'язання національного питання. За допомогою мільйонної армії воно завоювало Україну, але утримувати її тільки силою було неможливо. Українці мусили переконатися в тому, що радянська влада — це їхня власна влада. Посадові особи, пропагандисти, чекісти й учителі мусили спілкуватися в установах, закладах освіти і через засоби масової інформації українською мовою.

У квітні 1923 р., виступаючи на VII Всеукраїнській партконференції з доповіддю про діяльність ЦК РКП(б), Л. Троцький вказав, що відчуженість правлячої партії і радянського апарату від основної маси населення є небезпечною. Стократ небезпечнішим він назвав непорозуміння з селянством, якщо воно не належало до національності, яка була панівною у монархічній Росії. Звідси він зробив висновок: потрібна не тільки господарська змичка з селянським ринком, не тільки загальна політична змичка пролетаріату і селянства, а треба подумати й про національну змичку: мову, школу, культуру¹²¹.

Те саме, але з акцентом на користь добрих стосунків, а не на катастрофічний негатив непорозуміння, підкреслював і Й. Сталін на XII з'їзді РКП(б): «Щоб Радянська влада стала і для інонаціонального селянства рідною — необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи й органи влади будувалися з людей місцевих, які знаються на мові, звичаях, побуті неросійських національностей»¹²².

¹²¹ Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. — М., 1923. — С. 37, 38.

¹²² Сталин И. Сочинения. — Т. 5. — С. 240—241.

Кампанію, започатковану XII з'їздом РКП(б), Троцький назвав національною змичкою, оскільки розглядав її в контексті взаємовідносин міста і села. Після цього партійного з'їзду її стали називати коренізацією, хоч на самому з'їзді таке визначення не вживалося. Виходячи з того, що говорив Троцький перед з'їздом, а Сталін — на з'їзді, термін «коренізація» можна тлумачити як укорінення радянської влади в неросійському, переважно селянському середовищі. У республіках, де проводилася кампанія, віддавали перевагу термінам, прив'язаним до національного ґрунту. В Україні, зокрема, кампанію коренізації назвали українізацією.

Німецький фахівець з історії національної політики Кремля Герхард Зімон справедливо вважає, що спрямовувана з Москви коренізація мала запобігти розвитку тих національних сил, які в 1917–1918 рр. зруйнували Російську і Дунайську імперії. Сприяння в сфері мови, культури і кадрової політики було покликане компенсувати автономістські або сепаратистські сподівання¹²³. Однак політика коренізації в усіх її національних формах була корисною для влади лише до певного ступеня. У такій національно потужній республіці з міцними традиціями визвольної боротьби, як Україна, Кремлю не вдалося обмежити кампанію простим укоріненням влади. Українізація майже одразу вийшла за межі бюрократичної кампанії і стала знаряддям національного відродження. А національне відродження в усіх його аспектах було вже небезпечним для укорінення влади, оскільки не вкладалося у вузькі рамки радянської державності.

Більшовицьке керівництво, як підкреслював Г. Зімон, розуміло, що політика коренізації означала ходіння по лезу ножа, і тому постійно знаходило і поборювало різні «національні ухили». Попри декларації про особливу небезпеку великодержавного шовінізму Кремль боровся в Україні не з російським шовінізмом, а тільки з «українським буржуазним націоналізмом» і «націонал-ухильниками».

¹²³ Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Український історичний журнал. — 2005. — № 2. — С. 120.

Політика українізації починалася з проголошення VIII Всеросійською партконференцією тези про те, що члени РКП на території України повинні на практиці реалізовувати право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою. Керівники КП(б)У підкреслювали, що українська мова повинна поширюватися в усіх сферах суспільно-політичного життя, адже вона є транслятором і знаряддям пропаганди.

У реалізації цієї політики функціонери партії одразу натрапили на суто технічні перешкоди. Більшовики українського походження майже повністю склалися з міських жителів, які в Україні були здебільшого неукраїнцями. В історіографії досить поширена помилкова теза про те, що переважно російський національний склад КП(б)У істотно змінився навесні 1920 р., коли партію поповнили близько 4 тис. членів УКП(б). Але більшовики використали боротьбистів, щоб оволодіти Україною зсередини, після чого постаралися різними способами позбутися їх. М. Скрипник знайшов у собі мужність повідомити на XII з'їзді РКП(б) про підсумки проведеного Леніним і Раковським за допомогою самих боротьбистських лідерів розгрому найбільш впливової і масової у 1917–1919 рр. української політичної партії: «Зараз на Україні маємо лише 118 боротьбистів, а решта? Якесь частина переїхала до Росії, інші — почасти самі вийшли, а більшу частину викинули з партії тоді, як чистили, з мотивів, що вони заховали національні забобони»¹²⁴.

Навіть після офіційного проголошення кампанії коренізації керівники КП(б)У довго не виявляли схильності до активних дій у напрямі українізації. Зрештою, їм довелося б починати українізацію з себе, тобто докласти особистих зусиль для оволодіння українською мовою. За даними 1923 р., тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників партійно радянського апарату УСРР підтвердили, що знають її¹²⁵.

¹²⁴ Скрипник М. Статті й промови. Т. 2. — Ч. 1. — С. 36.

¹²⁵ Кульчицкий С. В. Курс — украинизация // Родина (Москва). — 1999. — № 8. — С. 109.

Другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь навіть зробив спробу теоретично обґрунтувати відразу компартійно-радянської номенклатури до української мови та культури. Мовляв, російська мова й культура в Україні пов'язані з містом і найпрогресивнішим у суспільстві робітничим класом, а українська — з селом і відсталим селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебеда, було сприяння «природному процесу» перемоги російської мови й культури.

Теорія Лебеда про «боротьбу двох культур» знайшла таке поширення в партійних колах, що керівники партії змушені були вписати в резолюцію XII з'їзду РКП(б) щодо національного питання наступну тезу: «Розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизською та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії»¹²⁶.

До квітня 1925 р. партійну організацію УСРР очолював Е. Квірінг, який звертав мало уваги на кампанію коренізації, вважаючи її другорядною. У боротьбі за владу, що точилася в Кремлі, він підтримував «трійку» в її протистоянні з Л. Троцьким. Але після розколу «трійки», коли Сталін розпочав боротьбу з колишніми однопумцями, Квірінг не спромігся своєчасно зорієнтуватися і втратив посаду. На його місце Сталін прислав Л. Кагановича. Саме за його керівництва кампанія українізації набула найбільшого розвитку. Каганович по-чиновницькому ретельно втілював у життя офіційний курс. Він навіть трохи вивчив українську мову, якої раніше не знав, хоч народився в Україні.

Здавалося б, Каганович повинен був знайти спільну мову з одним із лідерів колишньої УКП(б) О. Шумським, який з вересня 1924 р. обіймав ключову посаду наркома освіти УСРР. Однак кож-

¹²⁶ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 416.

ний з них розумів українізацію по-своєму. Шумський використовував кампанію коренізації для розгортання національно-культурного будівництва на основі дерусифікації, а Каганович намагався обмежити його дії. Спочатку наркома освіти звинуватили у службових прорахунках, внаслідок чого він змушений був залишити посаду і виїхати за межі України. Потім Шумського звинуватили в націонал-ухильництві, а ухилу присвоїли його ім'я. Після чого у «шумськізмі» почали звинувачувати тих діячів, які надавали українізації не культурницького, а державницького характеру.

Виявити межу між цими різновидами українізації було досить важко. На реалізації політичного курсу часто позначалися персональні якості того чи іншого діяча. Каганович завжди відчував тимчасовість свого перебування в Україні й оцінював ситуацію тільки під кутом зору інтересів Кремля, а точніше — Й. Сталіна. В. Чубар, який змінив Раковського на посаді голови РНК, ретельно ставився до виконання директив Кремля, але виступав перед керівництвом як представник харківського компартійно-радянського субцентру влади і дбав про інтереси очолюваної ним республіки. У січні 1924 р. на VIII Всеукраїнському з'їзді рад він заявив: «Українізація полягає в тому, щоб залучати до державної роботи максимальне число українського елементу, щоб у рамках пролетарського Союзу радянських республік виявити максимум самостійності в роботі кожної союзної республіки»¹²⁷.

Національна інтелігенція поставилася до кампанії українізації спочатку з підозрою. Про це свідчить, наприклад, запис у щоденнику С. Єфремова (від 24 жовтня 1924 р.): «Українізація». От іще, опріч «чистки», справжня злоба дня. Просто стогін і гвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто з росіян і «тоже — малороссов» того всерйоз не брав, то граматики і словники любенько спочивали собі під спудом. Аж тут почали іспити робити і, хто не складе, — виганяти. От тут от

¹²⁷ VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 17—20 січня 1924 р. — Харків, 1924. — С. 12.

і почалося. Достается, звичайно, українцям, хоча в тому, що робиться, вони Богові духа винні. Характерно, що найсерйозніше до українізації поставилися службовці жиди і справді за цих півроку навчилися, тоді як росіяне нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якимось вже раду собі з тим дати»¹²⁸.

Однак якраз із 1924–1925 рр. національна інтелігенція, в тому числі емігранти, які поверталися, а також західноукраїнські фахівці, які тікали від польського гноблення, почали знаходити широке поле для творчої роботи в різних сферах життя. Кращі представники інтелігенції, починаючи від М. Грушевського, які в минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну українську державу, знайшли застосування своїм умінням у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям було одержано вагомі здобутки в розвитку освіти, науки, літератури й мистецтва. Після приходу в 1927 р. у наркомат освіти УСРР М. Скрипника українізація остаточно перетворилася з переважно апаратної кампанії на широкий культурницький рух. Наркомос УСРР був у ті часи потужним відомством, яке контролювало майже всі різновиди освіти, науки і культури, зокрема такі: Головна наука (в тому числі Всеукраїнську академію наук), Головполітосвіту (клуби, сільбуди, бібліотеки), Головліт (видавництва), Державне видавництво України, Книжкову палату. 20-ті рр. XX ст. справедливо вважаються добою національного відродження.

Порівнюючи українізацію в УСРР із подібними процесами коренізації в інших національних республіках, можна побачити цілком окреслену закономірність. Вона полягає в тому, що прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму, яке було суттю офіційної кампанії коренізації, в Україні супроводжувалося національним відродженням. В інших республіках коренізація мала більше ознак кампанії з укорінення радянської влади.

Усе це бачили в Кремлі. Однак «верхи» навіть сприяли діяльності М. Скрипника. Він користувався високим авторитетом і зай-

¹²⁸ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. — С. 155.

мав вагомі партійні посади: з грудня 1925 р. — член політбюро ЦК КП(б)У, з 1927 — член ЦК ВКП(б). Але Скрипник спромігся зробити так багато для стимулювання розвитку національної культури саме завдяки підтримці першої особи в компартійно-радянській номенклатурі — Кагановича. Підтримка пояснювалася політичними розрахунками патрона Кагановича — Сталіна. Тривалий час Сталін погоджувався на поступки в національному питанні. У боротьбі з конкурентами в політбюро ЦК ВКП(б) він гостро потребував підтримки найбільшої національної республіки — УСРР, і найбільшої республіканської партійної організації — КП(б)У.

Апаратна українізація починалася з партії. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, в тому числі 61,1 % росіян, 20,1 % українців, 11,4 % євреїв, 2,6 % поляків. На початку 1924 р., тобто ще до масових наборів у державну партію, кількість членів КП(б)У майже не змінилася (39 884 осіб), але відсоткове співвідношення національностей стало якісно іншим: 47,1 % росіян, 29,8 % українців, 14,7 % євреїв¹²⁹. Безсумнівно, це було пов'язано з демобілізацією Червоної армії, в якій перебувала більша частина комуністів.

Із 1924 р. почалися масові набори в державну партію, які докорінно змінили її обличчя й остаточно поділили партійні лави на «еліту» (апаратних працівників) і рядову «членську масу». «Членська маса» й — незрівнянно меншою мірою — «еліта» поповнювалися за рахунок місцевих національностей, передусім українців. На початок 1926 р. загальна кількість членів і кандидатів КП(б)У сягнула 152 тис. осіб. Серед них було 66,5 тис. українців (43,9 %), 57 тис. росіян (37 %), 17 тис. євреїв (11,4 %)¹³⁰. У 1927 р. питома вага українців серед 268 тис. членів і кандидатів КП(б)У сягнула 52 % (йдеться про тих, хто заповнив анкети під час партійного перепису)¹³¹.

¹²⁹ Кульчицкий С. В. Курс — украинизация... — С. 109.

¹³⁰ Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. — 1927. — № 6. — С. 14.

¹³¹ «Українізація» 1920—1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — С. 64.

Однак у ЦК КП(б)У представництво українців не перевищувало чверті. Першими (у 1925–1934 рр. — генеральними) секретарями ЦК КП(б)У центральне партійне керівництво рекомендувало тільки неукраїнців — німця Е. Квірінга, єврея Л. Кагановича, поляка С. Косіора.

Богдан Кравченко слушно пов'язує успіхи українізації з появою націонал-комуністичної течії в державній партії¹³². Справді, ця течія сформувалася вже не на основі колишньої партії М. Грушевського, а з управлінської молоді, яка прийшла в партію під час масових наборів і свято вірила тому, про що писали радянські газети. Це було молоде покоління комуністів, про яке згадував Сталін у листі до Леніна від 22 вересня 1922 р., коли обстоював ідею «автономізації» незалежних республік у складі РСФРР: «Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас втілення в життя букви конституції незалежних республік»¹³³.

Для партії, побудованої на засадах «демократичного централізму», націонал-комунізм був небезпечним. Він організаційно послаблював компартійно-радянський центр, одночасно посилюючи й без того грізний для Кремля за своїми масштабами харківський субцентр влади. Рано чи пізно націонал-комуністам на чолі з М. Скрипником, які «приймали за чисту монету» норми радянських конституцій, судилося зазнати превентивних репресій з боку Кремля. Статус членів партії і навіть приналежність до вищих партійних ешелонів не могли їх захистити. Кремль повинен був знищити у полум'ї державного терору небажані наслідки українізації.

¹³² Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. — К., 1997. — С. 136.

¹³³ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 199.

Проблема українсько-російського кордону. Центральна Рада визначала кордони України, керуючись етнографічним принципом. До УНР вона включила територію дев'яти дореволюційних губерній (Таврійської губернії — без Криму), в яких за переписом 1897 р. українці складали більшість населення. Радянська Україна успадкувала кордони УНР.

У 1923 р. в Україні та Росії розпочався перехід від дореволюційного адміністративно-територіального поділу (губернії, повіти й волості) на новий (округи й райони). Український уряд скористався реформою, щоб порушити перед ЦВК СРСР питання про приєднання до республіки повітів і волостей у прикордонних із УСРР Курській і Воронежській губерніях, в яких переважало українське населення. У відповідному документі «Про зовнішні кордони УСРР» йшлося про приєднання повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис. осіб (у тому числі українців — 484,8 тис., тобто 60 %), а також Воронежської губернії з чисельністю населення 1243,8 тис. осіб (у тому числі українців — 930,9 тис., тобто 74,9 %) ¹³⁴.

Майже одночасно виконком Південно-Східного (з кінця 1924 р. — Північнокавказького) краю і Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) звернулися в політбюро ЦК РКП(б) із проханням вилучити з підпорядкування Україні Таганрозький і Шахтинський округи. Керівники Північного Кавказу посилювалися на те, що до 1917 р. Таганрог із околицями входив до складу Області війська Донського ¹³⁵.

Для розгляду подання уряду УСРР ЦВК СРСР створив Союзню комісію під керівництвом голови ЦВК БСРР О. Черв'якова. Після численних обговорень комісія дійшла висновку про доцільність приєднання до УСРР Путивльського, Гайворонського і Белгородського повітів Курської губернії, а також Валуйського повіту Воронежської губернії. Всього пропонувалося приєднати території з кількістю населення 1018,6 тис. осіб, у тому числі 591,7 тис. українців. Території

¹³⁴ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 54.

¹³⁵ Там само. — С. 56.

з кількістю населення 1031,2 тис. осіб (у тому числі — 724 тис. українців) залишалися за Курською і Воронежською губерніями¹³⁶. Однак російські члени Союзнаї комісії заблокували рішення, і питання були винесені на розгляд останньої інстанції — політбюро ЦК РКП(б).

11 липня 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло і схвалило подання керівників Північнокавказького краю. Політбюро ЦК КП(б)У не погодилося з цим рішенням і попросило винести питання на розгляд членів ЦК РКП(б) у повному складі.

У практиці внутріпартійних відносин такого ще не траплялося. Від початку утворення в 1919 р. ще ніхто не насмільювався піддавати сумніву авторитет політбюро ЦК РКП(б), який від імені ЦК втілював волю державної партії. Виходило так, що політбюро ЦК КП(б)У поставило на перший план національні інтереси своєї республіки, а не партійну дисципліну.

Напередодні пленуму ЦК РКП(б), який повинен був розглянути конфліктну ситуацію, Сталін надіслав для ознайомлення Е. Квірінгу доповідну записку членів бюро Південно-Східного краю А. Мікояна, М. Ейсмонта та Колотілова членам і кандидатам ЦК і ЦКК РКП(б). У ній нечувана поведінка компартійного керівництва України (яке за статутом РКП(б) мало не більше прав, ніж звичайне бюро губкому) живописалася у таких виразах: «За директивою Українського ЦК члени ЦК КПУ і місцеві організації Донбасу підняли великий галас навколо постанови політбюро ЦК і поставили це питання на обговорення всіх місцевих організацій, починаючи від Бахмута, Луганська і т. д. і вносячи резолюції протесту проти рішення Політбюро і навіть публікуючи ці резолюції на сторінках преси, створюючи тим самим громадську думку проти постанови ЦК РКП»¹³⁷.

Політбюро ЦК (щоправда, розколоте персональним суперництвом) і пленум ЦК РКП(б) не відразу зреагували на спробу українських цекістів «підняти маси» проти рішення вищої партійної

¹³⁶ Там само. — С. 54—55.

¹³⁷ Там само. — С. 148.

інстанції. Сталін зробив простіше: загальмував розв'язання українсько-російської тяжби з територіального питання більш ніж на рік, аж поки на чолі ЦК КП(б)У став Л. Каганович. А тим часом компартійно-радянське керівництво УСРР використовувало будь-який привід для того, щоб домогтися потрібного рішення від Кремля. У резолюцію президії виконкому Комінтерну про розпуск Української комуністичної партії від 24 грудня 1924 р., текст якої складався не без втручання, як це зрозуміло, представників ЦК КП(б)У, було вписано знаменну фразу: «Тепер відбувається робота з об'єднання у складі УСРР всіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять у Радянський Союз»¹³⁸.

Після того як генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович, ВУЦВК дисципліновано вніс узгоджені з Росією і Білоруссю пропозиції про зміну кордонів. 16 жовтня 1925 р. президія ЦВК РСФСР прийняла постанову про врегулювання кордонів УСРР з РСФСР і БСРР. Росії Україна передавала основні частини Таганрозького і Шахтинського округів. На північному сході до УСРР переходив майже весь колишній Путивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської і Воронежської губерній. На україно-білоруському кордоні до складу України було включено одну сільраду в південній частині Мозирського округу. Натомість до складу Білорусі Україна передавала частину території Олевського і Словечанського районів, а також північну частину Овруцького району. *Загалом до УРСР приєднувалася територія, на якій мешкало 278,1 тис. осіб, натомість до Росії та Білорусі відходила територія з населенням 478,9 тис. осіб*¹³⁹.

Як видно з наведених даних, загальний баланс надбань і втрат складався не на користь України: щодо населення — мінус 200,8 тис. осіб. Порівняємо цей результат із первинною заявкою українського

¹³⁸ Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — С. 120.

¹³⁹ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С. 58, 156—157.

уряду на перегляд кордонів: у ній йшлося про приєднання до УСРР суміжних територій з населенням 2 млн 51 тис. осіб.

Після прийняття постанови президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. українська громадськість не заспокоїлася. Питання про перегляд кордонів порушувалося й на офіційному рівні. Голова Центральної адміністративно-територіальної комісії ВУЦВК О. Буценко підготував до друку в центральному органі ЦК КП(б)У газеті «Коммунист» статтю про те, як реалізується постанова ЦВК СРСР. Буценко назвав передбачене цією постановою регулювання кордонів «частковим» і висловив сподівання, що внесені до союзних органів пропозиції України все-таки розглядатимуться. Секретар ЦК КП(б)У і голова редколегії газети «Коммунист» В. Затонський наклали на рукопис статті резолюцію: «Вважаю, що настав час припинити галас». Після цього рукопис статті загубився в архівах¹⁴⁰. Водночас тези червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого змісту: «Проводити далі роботу в справі об'єднання в складі УСРР всіх межуючих з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу». Це доручення можна побачити тільки в офіційному тексті, надрукованому газетою «Коммунист» 15 червня 1926 р., а також у брошурі, виданій услід за газетою того ж року в Мінську¹⁴¹. Пізніші публікації матеріалів червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У друкувалися без процитованого абзацу.

У грудні 1926 р. в країні відбувся другий після 1897 р. перепис населення. Опитувані відповідали на запитання про народність. Тобто мова йшла не стільки про національне самовизначення, скільки про походження. Українці, які тривалий час проживали в інших регіонах СРСР, або ті з них, хто народився в цих регіонах, відповідаючи на сформульоване таким чином запитання в анкеті, обов'язково підтверджували свою національність. Перепис переконливо зафіксував

¹⁴⁰ Національні відносини в Україні в XX ст. Збірник документів і матеріалів. — С. 144—148.

¹⁴¹ Тезиси пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации. — Минск, 1926. — С. 14.

кордони етнографічної України всередині СРСР. Тепер представники російських регіонів за співчутливої уваги комуністичних вождів уже не могли стверджувати без наведення конкретних цифр, що в Олександрo-Грушевському районі мешкає не більше чверті українців, а в Таганрозькому окрузі вони становлять тільки третину населення¹⁴².

За Всесоюзним переписом 1926 р. кількість українців за межами УСРР та їх питома вага серед населення регіонів проживання розподілялися таким чином¹⁴³:

Регіон проживання	Кількість українців, тис. осіб	Питома вага, %
Воронезька губернія	1009,2	33,2 %
Курська губернія	513,5	19,4 %
Північнокавказький край	3106,8	37,1 %
в т. ч.		
Краснодарський район	103,2	83,9 %
Таганрозький округ	191,8	71,5 %
Кубанський округ	915,4	61,5 %
Донський округ	498,3	44,0 %

Усього за межами УСРР проживало 7 млн 975 тис. українців. У Воронезькій і Курській губерніях, у Таганрозькому і Кубанському округах і в Краснодарському районі, тобто на територіях, які межували з УСРР, проживало 2 млн 733 тис. українців.

Не чекаючи опублікування остаточних даних про національний склад населення, політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи М. Скрипника вирішило повернутися до проблеми українсько-російського кордону. 21 травня 1927 р. на ньому було розглянуто досить кострубато

¹⁴² Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С. 57.

¹⁴³ Садовський В. Українці поза межами УСРР на основі перепису 1926 р. // Українська людинність в СРСР. — Варшава, 1931. — С. 138—139.

сформульоване питання: «Про приєднання до України земель». В архівній справі зберігся короткий протокольний запис за підписом Л. Кагановича такого змісту: «У зв'язку з тим, що Всесоюзний перепис, що пройшов, дасть вичерпні дані, визнати за необхідне поставити питання в ЦК ВКП про приєднання до України районів з більшістю українського населення, що з нею межують. Просити ЦК ВКП(б) утворити спеціальну комісію»¹⁴⁴.

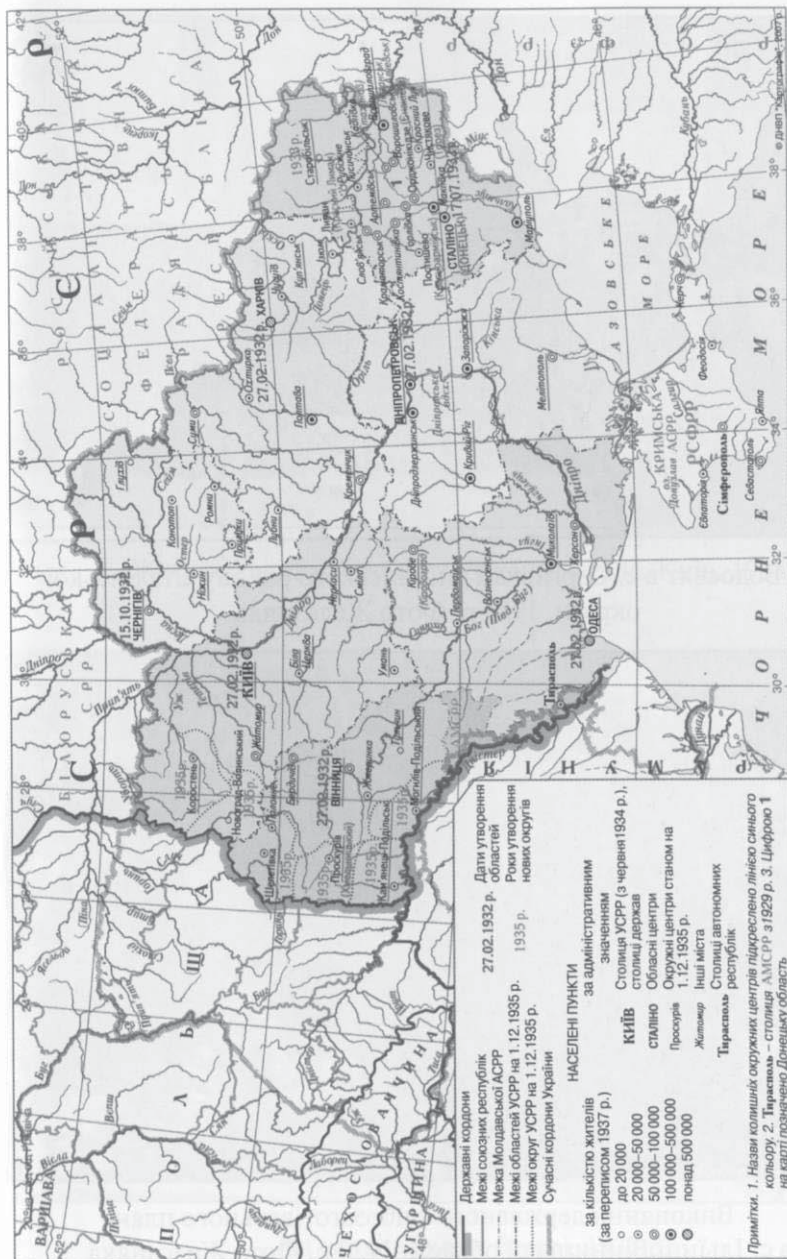
У Кремлі, однак, вважали справу з кордонами між Україною і Росією цілком розв'язаною і закритою. Та М. Скрипник заспокоїтися не міг. На його переконання, суть справи полягала не у збільшенні території України за рахунок сусідів, а в тому, щоб дати можливість українському населенню не розчинитися в інонаціональному середовищі, зберегти мову, культуру і традиції предків.

Вивчаючи матеріали перепису 1926 р., М. Скрипник бачив, що українське населення Північного Кавказу поступово втрачає мову і культуру, переслідувані впродовж десяти років усіма властями. Це можна було встановити простим зіставленням даних¹⁴⁵:

Округи Північного Кавказу	Чисельність українців, тис. осіб	
	за народністю	за мовою
Кубанський	915	729
Донський	498	255
Армавірський	305	75
Ставропольський	246	85
Сальський	207	168
Донецький	207	193
Терський	194	95
Таганрозький	192	68
Чорноморський	104	52
Майкопський	94	35
Шахтинсько-Донецький	71	41

¹⁴⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2673. — Протокол № 93 засідання політбюро ЦК КП(б)У від 21 травня 1927 р.

¹⁴⁵ Скрипник М. Статті й промови. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 322.

Карта України. Адміністративно-територіальний поділ УСРР станом на 1935 р. (карту надано ДНВП «Картографія»)

Водосвят в с. Сергіївка Гришинського району Сталінської округи. 1925 р. Фото Желєзняка

Виконання державного хлібозаготівельного плану в с. Ільїнці Вінницької області. 1929 р. Фото Желєзняка

Жінка-селянка з дітьми — біженці з села. Київ. 1933 р.

На харківському базарі. 1932 р.

Селянський двір напередодні колективізації. Село Удачне
Гришинського району на Донеччині. Фото Железняка

Черги за хлібом до магазинів систем торгзіну в Харкові.
1933 р. Фото інж. А. Вінербергера

Активісти Удачнянської сільради Гришинського району.
1930 р. Фото Желєзняка

Обкладинка журналу «Колгоспниця України». 1932 р., № 12

Пам'ятник жертвам голодомору в місті Едмонтон

Пам'ятник жертвам голодомору в місті Вінніпег

З кінця XVIII ст. на просторах Північного Кавказу формувалася друга Україна. Українські хлібороби освоювали ці родючі землі разом із російськими селянами, і в різних регіонах краю співвідношення між представниками обох націй складалося по-різному. Там, де українців було менше, вони потрапляли у вир природної асиміляції. Там, де їх було більше, вони зберігали свою мову і культуру. Та місцева влада в усіх випадках ігнорувала чинні закони про коренізацію, намагаючись штучними засобами прискорити асиміляційні процеси, особливо там, де вони вже далеко зайшли. У місцевостях же, де українці зберегли свою мову, влада заганяла її в сімейно-побутову сферу, знаходячи в цьому підтримку з боку багатьох функціонерів центрального апарату.

У травні 1928 р. М. Скрипник знову звернувся в політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням. Він писав, що українське населення територій, які межують з УСРР, цілком позбавлене можливості користуватися рідною мовою і приречене на обрусіння. Цілеспрямована русифікація мільйонів українців за межами УСРР, вів він далі, не відповідає «здійснюваній нами правильній ленінській національній політиці і послаблює її революційний вплив на пригноблені маси Західної України, Буковини, Бессарабії. В самій УСРР підіймають голову ворожі сили, які використовують ці факти курської, кубанської, таганрозької дійсності, що не залишаються невідомими. У роботі на Україні відчувається вплив тих помилок, тої неприпустимої лінії, яка проводиться на місцях, в Курській губернії, на Таганрожчині і т. п.»¹⁴⁶

18 травня 1928 р. записку Скрипника розглянули на політбюро ЦК КП(б)У. Кагановичу, Чубарю і Скрипнику було доручено остаточно її відредагувати й адресувати ЦК ВКП(б)¹⁴⁷. Редагування звелося, головним чином, до відмови від згадок про українські претензії на Північний Кавказ. Сталін реагував на рядок із національного гімну, в якому окреслювалися кордони України («від Сяну до Дону»), як бик на червоне.

¹⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2673. — Арк. 94.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 32.

У листі генсекові від 25 травня Каганович просив поставити на закриті засідання секретаріату ЦК ВКП(б) питання «Про передачу УСРР повітів з більшістю українського населення Курської і Воронезької губерній у зв'язку з районуванням Центрально-Чорноземної області»¹⁴⁸.

У ході районування з чотирьох губерній, включаючи Орловську і Тамбовську, було утворено нову адміністративно-територіальну одиницю — ЦЧО, але кордони України і Росії залишилися незмінними.

Дослідник Террі Мартін знайшов в архіві цікавий документ, який пояснював, чим керувався Кремль, коли поставив остаточну крапку в питанні про кордони. У лютому 1929 р. керівник делегації українських письменників А. Хвиля на зустрічі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) наважився прямо спитати вождя про кордони. Сталін дав відверту відповідь: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережні, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян»¹⁴⁹.

Проте виявлена українцями наполегливість у цьому питанні тимчасово пом'якшила ставлення Кремля до проблеми українізації етнографічних регіонів за межами УСРР. За цих умов пом'якшилося й ставлення до українізації з боку місцевої адміністрації.

Компартійно-радянське керівництво Північнокавказького краю ставилося до українізації вкрай негативно, оскільки небезпідставно боялося посилення автономістських настроїв серед місцевих українців¹⁵⁰. Під тиском московської бюрократії, яка відповідала за роботу серед нацменшин, і за показної відстороненості Кремля українізація українських етнографічних масивів у Росії поступово зрушила з місця. У травні 1928 р. Рада Національностей

¹⁴⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 120. Арк. 57.

¹⁴⁹ Terry Martin. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. — Cornell University Press, Ithaca and London, 2001. — P. 280—281.

¹⁵⁰ Там само. — С. 286.

з ініціативи М. Скрипника почала розслідування стану українізації в РСФРР, зосереджуючи увагу, головним чином, на Північному Кавказі. У липні того ж року в Краснодарі відбулася нарада представників ЦВК СРСР і працівників культосвітніх установ та громадських організацій краю. На адресу місцевої влади пролунала гостра критика за хаотичне здійснення кампанії та обмеження її тільки шкільною освітою. Було зроблено висновок про те, що кампанія радше сприяє радянізації краю, і тому потрібно перейти до українізації тих частин партійно-радянського апарату, які обслуговують українське населення Кубані¹⁵¹.

Нарешті, в грудні 1928 р. керівники Північнокавказького краю схвалили трирічний план українізації всіх 37 районів із переважно українським населенням. Цей прецедент одразу змінив ситуацію в усіх українських територіях поза УСРР. У 1929 р. керівники ЦЧО ухвалили план українізації 27 районів і 780 окремих сільських рад¹⁵².

¹⁵¹ «Українізація» 1920—1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки. — С. 260—261.

¹⁵² Terry Martin. The Affirmative Action Empire. — Р. 289.

Розділ III

Голод 1932 р. У ТІНІ ГОЛОДОМОРУ

Одну з перших своїх праць В. Ленін назвав образно: «Крок уперед, два кроки назад». У політиці радянського уряду щодо селян він нерідко користувався протилежною, тобто наступальною тактикою: крок назад, два кроки вперед. Це дало підстави публіцистам назвати тактику, що досить часто була в обігу в політиків різних епох, «ленінським танго». Однак селянський опір змусив Леніна після невдалої спроби комунізувати село зробити «два кроки назад» від власної доктрини: у 1921 і в 1923 рр. Ще невідомо, як склалася б доля народів Радянського Союзу, якби другий крок у 1923 р. Ленін зробив, перебуваючи при владі.

Й. Сталін продовжив наступальну тактику «ленінського танго» у відносинах із селянами. Протягом десяти років після першої спроби колективізації села «держава-комуна» нарощувала мускулатуру. Силові, пропагандистські й виховні можливості державних інститутів спрямовувалися до однієї мети — побудови комунізму. Мета була не досяжною без докорінних соціально-економічних перетворень у сільському господарстві, тож із 1929 р. селянство знову відчувало тиск «держави-комуні». Опір виявився адекватним тиску, і силові засоби впливу на село перетворилися на терористичні.

У тій політичній системі, яку створив Ленін, концентрація влади в руках невеликої групи людей виявилася максимальною. Своєю чверть-віковою діяльністю на найвищій у СРСР політичній посаді Сталін

переконливо довів власну неперебірливість у засобах досягнення мети. Опанований Сталіним та його оточенням Кремль був здатний у своїх репресіях вийти на рівень геноциду.

У цьому розділі аналізуються події від осені 1930 р. до літа 1932 р. Ці два роки були вирішальними у становленні колгоспного ладу. Насадження колгоспів терористичними засобами і прагнення Кремля негайно використати колгоспний лад для вилучення максимуму виробленої в сільському господарстві продукції призвели у першій половині 1932 р. до голоду.

Цей голод істориографи ніколи не аналізували окремо — він завжди перебував у тіні голоду другої половини 1932 — першої половини 1933 рр. Але спільною в них є тільки першопричина — хлібозаготівлі. Стосовно голоду першої половини 1932 р. ідеться про хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., щодо голоду останніх місяців 1932 р. — про хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. Обидва явища є штучними, але різними за наслідками. У першому випадку йдеться про десятки тисяч, у другому — про сотні тисяч жертв. В Україні та на Кубані загальносоюзний голод другої половини 1932 р. почав переростати в інше, зовсім страхотливе явище — Голодомор. Причиною Голодомору були не хлібозаготівлі, а «заготівлі» всього наявного в селянських господарствах продовольства. Унаслідок цього кількість жертв у сільській місцевості стала вимірюватися мільйонами.

Аналізувати події другої половини 1930 — першої половини 1932 рр. треба окремо. Тільки такий підхід забезпечить виявлення ретельно приховуваних сталінським урядом заходів, які з лютого 1933 р. викликали в українському селі потворну смертність.

1. Завершення колективізації сільського господарства

Відновлення кампанії суцільної колективізації. 2 вересня 1930 р. Сталін написав з кавказького курорту В. Молотову: «Треба було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам... зосереди-

ти всю свою увагу на організації припливу в колгоспи... одне слово, відкрити відповідну систематичну і наполегливу кампанію в пресі за колгоспний рух як головний і всевирішальний нині чинник сільгоспбудівництва»¹.

Молотов вставив у протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 25 вересня 1930 р. пункт № 17/25 «Про директиву по колективізації» (схвалений опитуванням членів політбюро ЦК 20 вересня). Секретарю ЦК ВКП(б) К. Бауману, наркомун землеробства СРСР Я. Яковлеву і голові Колгоспцентру Т. Юркіну доручалося у дводенний термін опрацювати проект директиви щодо розгортання колективізації. Вказувалася й причина уваги політбюро ЦК ВКП(б) до цього питання: «у зв'язку з новим потужним піднесенням колгоспного будівництва, що наростає»². Так Кремль розпочав третю спробу колективізації сільського господарства.

Третя спроба починалася з директивного листа ЦК ВКП(б) «Про колективізацію», розісланого 24 вересня 1930 р. обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. У листі ставилося завдання «добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху». Підкреслювалося, що колгоспне будівництво повинне йти шляхом створення сільськогосподарської артілі «як основної форми колгоспного руху на цьому етапі». Засуджувалися «як правоопортуністичні настрої, що ігнорували необхідність наполегливої праці з подальшого розгортання колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (мова йшла про 1929/30 госп. р. — авт.) лівих закрутів і помилок»³.

На пленумі ЦК КП(б)У та об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбулися в грудні 1930 р., перед партійною організацією

¹ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925—1936 гг. Сб. документов. — М., 1995. — С. 212—213.

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 3. — М., 2001. — С. 54.

³ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4, кн. 2. — М., 1971. — С. 158.

України було поставлено завдання в 1931 р. цілком колективізувати Степ і втягнути в колгоспи не менше половини селянських господарств лісостепової зони⁴. Один з пунктів резолюції грудневого пленуму ЦК КП(б)У визначав головний засіб тиску на селян-власників: «Боротьба за колективізацію є насамперед боротьбою проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації... Нещадний наступ на глителя по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації»⁵.

Якраз у цей час ЦВК СРСР затверджував закон про єдиний сільгоспподаток на 1931 рік, у якому зробив спробу по-новому визначити ознаки «куркульських» господарств. За свідченням М. Калініна, спроби не увінчалися успіхом, тому що «старі ознаки куркульства майже відпали, а нові не з'явилися, щоб їх можна було зафіксувати»⁶. Та в ході організації «колгоспного руху» партія повинна була обов'язково відшукати «куркуля», щоб загрозою розкуркулення загнати селян у колгоспи. «Наступ на глителя» в резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У не обов'язково передбачав розкуркулення. Рекомендувалося наступати хлібозаготівлями і «фінансовими заходами», тобто посиленням оподаткуванням.

Тих, хто не давав згоди на вступ до колгоспів, оголошували «куркулями». Прихований зміст партійних директив розкривався у документах чекістів, які фіксували дійсність без маскування. У записці інформвідділу ОДПУ про розгортання колективізації від 25 листопада 1930 р. серед різних фактів наводився й такий:

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 427.

⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. I. — К., 1976. — С. 709.

⁶ Див.: Кондрашин В. В. Голод 1932—1933 годов в российской деревне. — Пенза, 2003. — С. 65—66.

«У Бобринецькому районі голова колгоспу «Нове життя» з приводу залучення одноосібників у колгоспи заявив: «На індусів (*індивідуальних господарів — авт.*) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися в колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м'ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть — тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати»⁷.

Після гіркого досвіду перших місяців 1930 р. керівники партії виступали «як проти ставки на самоплив у колективізації, так і проти всіх адміністративних перегинів та заскоків» (з резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У). Організаторам «колгоспного руху» ставилося в обов'язок створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними «до двору» завданнями на здавання продукції і податками, а потім чекати від «індусів» цілком добровільно написаних заяв про вступ до колгоспу. Проте завдання і податки набували ефективності тільки у сполученні із загрозой негайного розкуркулення.

Учасники грудневого пленуму ЦК КП(б)У були геть розгубленими. Директива впоратися з колективізацією за один рік здавалася їм абсолютно нездійсненною. Зі скрути врятував секретар ЦК КП(б)У, колишній боротьбист П. Любченко. Суть його промови-інструкції була такою: «Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль, і це передусім стосується районів Степу, де ми маємо високий відсоток колективізації. Деяким товаришам здається, що куркулі — це ті, кого було включено до реєстру навесні 1930 р. Їм здається, що коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення — що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів нема. Дехто з наших комуністів нажахані у зв'язку

⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 2. — М., 2000. — С. 713.

з таким величезним завданням — колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступ на куркуля, а отже, й успішну колективізацію, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк, не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є»⁸.

Нова кампанія проти «куркулів». Повторна кампанія розкуркулювання готувалася з урахуванням досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечив XII Всеукраїнський з'їзд рад (лютий—березень 1931 р.). У резолюції «Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва» він поставив перед органами радянської влади вимогу «рішуче провести ліквідацію куркуля як класу»⁹.

Комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком, яка розробляла план кампанії розкуркулення, поставила перед ЦК ВКП(б) питання про вислання за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль знизив ліміт до 30 тис. господарств. 29 травня 1931 р. секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев розіслав у республіки, краї та області виконані на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення (в них вписувалися чорнилом прізвище секретаря партійного комітету, регіон вселення і кількість селянських сімей, що підлягали виселенню). Депортація здійснювалася блискавичними темпами. 12 червня особливий відділ ОДПУ повідомляв, що чотири ешелони з України вже вивантажені на місці призначення (всіх українських «куркулів» вивозили в Уральську область), а сім ешелонів знаходилися в дорозі. Разом у цих ешелонах перебувало 4853 сім'ї загальною чисельністю 18279 осіб. Планувалося вивезти ще 25 тис. сімей орієнтовною чисельністю 100 тис. осіб¹⁰.

⁸ Див.: Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003. — С. 379–380.

⁹ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків, 1932. — С. 352.

¹⁰ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — М., 2001. — С. 143.

Однак з другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. В ньому більше не було потреби. Загальні результати двох чекістських операцій з «розкуркулення» мали такий вигляд¹¹:

Регіон	Виселено господарств, тис.		
	1930 р.	1931 р.	Усього
Українська СРР	31 593	32 127	63 720
Північний Кавказ	10 595	27 809	38 404

Завершення суцільної колективізації. Значно більшу роль, ніж «розкуркулення», в колективізації 1931 р. відіграв податково-пільговий перепад: колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали, незважаючи на будь-які норми. Податковий тягар мало хто міг витримати, тому одноосібники нерідко припиняли господарювання, перебиваючись випадковими заробітками. Але це їм не допомогло.

28 травня 1931 р. ЦК КП(б)У звернувся до районних партійних комітетів та райвиконкомів із директивним листом такого змісту: «Роз'яснити одноосібникам, що відповідно до постанови ЦВК СРСР від 12 квітня 1931 р. і закону про продподаток податок на одноосібників, а також розрахунок із хлібозаготівель визначатимуться в розмірах відповідно до минулорічної площі їх засіву. Всю землю, не засіяну в строк, у господарств, які ухиляються від сівби, відібрати і передати колгоспам. Щодо тих одноосібників, які злісно ухиляються від сівби, райвиконкоми мають у примусовому порядку залучати їх коней та інший необхідний реманент для засіву відібраної землі за встановленими райвиконкомами твердими розцінками. Встановити колгоспам додаткові завдання з сівби пізніх культур, маючи на увазі перекриття можливого недосіву індивідуальних господарств»¹².

У грудні 1930 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Україні дали завдання колективізувати не менше 80 % селянських господарств у степовій зоні й не менше 50 % — у лісостепових зонах.

¹¹ Davies R. W., Wheatcroft S. The years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931—1933. — Palgrave, 2004. — P. 490.

¹² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 143.

Стан колективізації за регіонами в 1931 р. характеризувався такими даними:¹³

Регіон	Кількість колгоспів	Кількість господарств	
		у тис.	у %
Полісся			
березень	2438	118	19,3
жовтень	3850	239	39,0
Правобережний Лісостеп			
березень	6595	791	43,6
жовтень	7342	1167	65,1
Лівобережний Лісостеп			
березень	6623	458	44,8
жовтень	7817	703	70,1
Степ			
березень	13 956	936	72,1
жовтень	12 409	1088	86,6
Молдавська АСРР			
березень	670	56	47,3
жовтень	732	78	68,4
УСРР			
березень	30 282	2359	48,5
жовтень	32 150	3275	68,0

Як видно з таблиці, поставлене завдання ЦК КП(б)У виконав із значним перевищенням.

Питома вага усуспільненої орної землі завжди переважала (внаслідок депортації «куркулів» або втечі селян у міста та на новобудови) частку колективізованих господарств. На березень 1931 р. в

¹³ Історія колективізації сільського господарства УСРР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 554—555.

Україні було усупільнено 14 127 тис. га орної землі (52,7 %), а на жовтень цього ж року — 18 702 тис. га (72,0 %) ¹⁴.

2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) у постанові «Про темпи подальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів» роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68–70 % селянських господарств з охопленням близько 75–80 % посівних площ. Виходячи з цього, пленум ЦК ВКП(б) ухвалив вважати колективізованими Степ і Лівобережжя України ¹⁵. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств з охопленням понад 80 % посівних площ. Лише в поліських та прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть в перші роки другої п'ятирічки.

2. Криза колгоспного ладу

Колгоспи як складова частина «держави-комуни». Усі дослідники вважають голод 1932–1933 рр. рукотворним і пов'язують його з суцільною колективізацією сільського господарства. Вони не помиляються, хоч у причинно-наслідковій зв'язки треба внести одне суттєве уточнення: голод спалахнув в уже колективізованому селі. Точніше було б пов'язувати його з економічною кризою, спричиненою форсованими темпами індустріалізації СРСР і здійсненими за 1930–1931 рр. примусовими соціально-економічними перетвореннями на селі. Ці перетворення, по-перше, істотно підірвали продуктивні сили сільського господарства. По-друге, що більш важливо, створений лише за два роки колгоспний лад ураз опинився в стані кризи з декількох причин.

Діючи методом проб і помилок, Кремль не відразу вийшов на такі параметри перетворень, які забезпечували хоча б мінімальне

¹⁴ Там само.

¹⁵ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1955. — М., 1957. — С. 399.

врахування інтересів безпосередніх виробників у сільському господарстві. Типовим прикладом є намір комунізувати селянство, який мало не розв'язав нову громадянську війну. Головними, однак, були інші причини. Їх лише дві: по-перше, невміння «держави-комуні» своєчасно абсорбувати новий сегмент радянської економіки з десятками мільйонів виробників; по-друге, прагнення Кремля негайно і в максимально великих обсягах вилучити і використати за межами сільського господарства вироблений у ньому продукт. Розглянемо обидві причини в зазначеній послідовності.

Уже вказувалося на те, що націоналізовані в 1918–1920 рр. галузі виробництва поклали початок існуванню планової економіки, яка була мертвою від народження. Коли сталінська держава загнала в колгоспну клітку десятки мільйонів селян, на селі виник лад, адекватний наявній на той час плановій економіці. Цей лад міг функціонувати, як і «командні висоти» економіки, тільки за директивами ззовні. Коли директиви не доходили до села або виявлялися неякісними, колгоспний лад потрапляв у стан кризи.

Якщо Сталін не розумів цієї закономірності раніше, то зрозумів її на початку 1933 р. Коли голод у СРСР став фактом, генсек виступив на січевому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) із доповіддю «Про роботу на селі». Партійні керівники вищого рангу почули від нього слово «голод», але у специфічному контексті: «Поки на селі переважав одноосібний господар, партія могла обмежувати своє втручання в справу розвитку сільського господарства окремими актами допомоги, поради або попередження. Тоді одноосібник повинен був сам дбати про сівбу, про збирання і взагалі про всі процеси сільськогосподарської праці, якщо він не хотів залишитися без хліба і стати жертвою *голоду* (курсив авт.). З переходом на колективне господарство справа істотно змінилася»¹⁶.

Справді, суцільна колективізація вилучила селян з економіки, що розвивалася природним шляхом, на основі ринкових регуляторів.

¹⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 221.

Колгоспний лад був складовою частиною ізольованої від ринку командної економіки. У такому вигляді він не міг обійтися без керівництва «згори». Проблема управління сільським господарством набула першорядного значення. Якщо якість управлінських рішень була низькою, якщо ці рішення з різних причин не доходили до кожного окремо взятого колгоспу, то в «судинах» колгоспного ладу, побудованого на відчуженні виробників від засобів виробництва, негайно виникали «тромби».

Держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася з перших же років існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що держава не компенсує їхню працю на колгоспних полях. Тому трудові зусилля селян зосереджувалися навколо того, що вони встигли відвоювати в держави в 1930 р., — присадибної ділянки. Тут вони працювали з ентузіазмом. Присадибна ділянка хоч якоюсь мірою рятувала їх від голоду.

Адміністративно-територіальні реформи. Комуністичне будівництво здійснювалося терористичними засобами, які пробуджували в людській натурі найтемніші інстинкти. Але навіть сталінська «держава-комуна», яка управляла за допомогою протиставлення людей на основі соціальних та національних ознак і задавала тон своїм неправовим і несправедливим законодавством, мусила виконувати свої основоположні функції із забезпечення громадського порядку. Та саме в 1930–1931 рр., коли в СРСР здійснювалася суцільна колективізація, сільська місцевість в Україні виявилася майже цілком відірваною від управлінських центрів. Ця обставина відіграла вагомий роль у тому, що становище в сільському господарстві УСРР у 1931–1932 рр. виявилось гіршим, ніж у будь-якому іншому регіоні.

Перша пореволюційна адміністративно-територіальна реформа відбулася у 1923 р. Тоді волості було укрупнено в райони, а повіти — в округи. У підготовці реформи панувала тенденція остаточно покінчити з дореволюційним поділом, тобто ліквідувати губернії. Цьому перешкодив Х. Раковський, який справедливо вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округів надто

ускладнить роботу центральних партійних і радянських органів. Згодом наступники Раковського погодилися на ліквідацію губерній, і з 1925 р. у республіці встановилася триступінчаста структура управління (центр—округ—район).

Здійснення суцільної колективізації перетворювало сільський район у найбільш відповідальну ланку адміністративного управління. Ця ланка потребувала зміцнення, передусім щодо кадрів. Улітку 1930 р., коли відбувався XVI з'їзд ВКП(б), Сталін у політичному звіті ЦК торкнувся проблеми, що стала болючою. Як завжди, він сформулював питання і негайно відповів: «Що треба зробити..., аби забезпечити районні організації з усіх галузей нашої роботи достатньою кількістю потрібних працівників? Для цього треба зробити, принаймні, дві речі:

1. Скасувати округи, які перетворюються на непотрібне середостіння між областю і районами, і за рахунок окружних працівників, що звільняються, посилити районні організації;

2. Зв'язати районні організації безпосередньо з областю (крайкомом, нац. ЦК)»¹⁷.

У Російській Федерації, де поряд із округами були області, перехід на триступінчасту структуру справді сприяв зміцненню районних кадрів, наближенню партійного і радянського апаратів до колгоспів. У національних республіках, де не відбулося поділу на області, прийняте за доповіддю Сталіна рішення XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округів означало перехід на двоступінчасту структуру управління (центр—район). Це рішення було прийнятним для невеликих за територією й населенням республік, але не для України. Однак компартійно-радянське керівництво УСРР мусило виконувати рішення з'їзду. Починаючи з вересня 1930 р., територію республіки було поділено на 503 адміністративні одиниці, керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільських райони.

¹⁷ Там само. — Т. 12. — С. 332.

Районна ланка управління від реформи справді виграла. Проте керувати сільськими районами зі столиці республіки виявилось неможливим. Сяк-так справляючись із чотирма десятками округів, Харків не міг дати лад півтисячі об'єктів управління. У ЦК КП(б)У, Раднаркомі, Укрпрофраді та інших центральних відомствах стали виникати специфічні управлінські структури за групами районів, які здебільшого відповідали ліквідованим округам. Штати центральних установ стрімко збільшувалися. Це не зарядило справи, а тільки призвело до ще більшої дезорганізації. В. Чубар мусив визнати, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: «Коли ми отримали сигнали про велике простоювання тракторів, то провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Туди не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району — що там робиться»¹⁸.

У лютому 1932 р. керівники України дістали згоду Кремля на утворення п'яти областей, за територією майже вдвічі більших від колишніх губерній — Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. У районах Донбасу Харків вважав за потрібне зберегти безпосереднє керівництво центральних установ. 22 червня С. Косіор зустрівся в Москві з Л. Кагановичем і у відповідь на звинувачення останнього у незадовільному керівництві сільським господарством визнав, що центр був відірваним від районів. Принагідно він попросив згоди ЦК ВКП(б) на утворення Донецької і Чернігівської областей. Сталін дозволив негайно створити тільки першу з них¹⁹. 2 липня 1932 р. була утворена Донецька область у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей. 15 жовтня цього ж року 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей були об'єднані в Чернігівську область.

¹⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 388.

¹⁹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 188, 197.

Навіть після того як центральні органи скинули з себе тягар сільських районів, безладдя в управлінні тривало, тому що обласній ланці потрібний був певний час для налагодження роботи. На лютому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У, характеризуючи стан справ, голова ВУЦВК Г. Петровський розповідав: «Про елементарні речі, які треба було повідомити в ЦК або в інший радянський орган, тижнями й цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. Минулого року в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район стосовно керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчуло керівну роль партії»²⁰.

Керівні кадри колгоспного села. Разом із колгоспним ладом народилося й директивне управління колгоспами, за якого той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. «Керівна роль партії» насправді трансформувалася у дріб'язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарська діяльність регламентувалася численними постановами, планами і нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату — від районного до загальносоюзного. Підтвердженням такого висновку можуть бути слова С. Косіора: «Методи планування сільського господарства за площами і культурами — проста механічна й бюрократична вправа, внаслідок чого наші працівники нерідко скочуються на позиції командування, нав'язування іноді безглуздих, а іноді навіть шкідливих планів. Мало накреслити загальний план, треба його пристосувати до землі, до господарства, до сівозміни, зважити якість землі... Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже зовсім безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу»²¹.

Отже, нерідко плутанина в адміністративно-територіальному поділі ставала не вадою, а перевагою, тому що перешкоджала

²⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 389.

²¹ Там само.

тиражуванню «безглузких вказівок». Самі колгоспи не могли ігнорувати вказівки, не наражаючись на політизовані звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності.

Чи не найважливішу роль у наслідках колективного господарювання відігравав адміністративно-управлінський апарат колгоспів. За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління. Проте остаточне слово у виборах належало районним організаціям. Незалежно від того, чи були директиви з району обґрунтованими, їх невиконання для колгоспних керівників завжди закінчувалося усуненням з посади.

У формуванні керівних кадрів колгоспного виробництва істотну роль відігравали робітники. Все почалося з рішення листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) відрядити на село 25 тис. робітників, здатних очолити створювані сільськогосподарські колективи. За рознарядкою, Україна повинна була надати 7500 робітників. У лютому 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про додатковий набір 2 тис. робітників. У грудні 1930 р. на керівну роботу в колгоспи вирушили 2 тис. членів партії, переважно з промислових підприємств. Нарешті, в січні 1932 р. профспілкам було доручено здійснити вербування 1500 робітників для керівної роботи на селі. Щоправда, надалі адміністративно-управлінський апарат колгоспного села став комплектуватися здебільшого селянами²².

Поряд зі зразками талановитого господарювання двадцятих тисячників та висуванців із селян історія колективізації містить безліч прикладів протилежного характеру. Нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату.

Якщо не враховувати силових органів, котрі не могли внаслідок самої своєї природи здійснювати управлінські функції, диктатура Кремля спиралася на компартійні комітети різного рівня і на

²² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 163–164.

первинні осередки державної партії. У селі, особливо українському, мережа компартійних осередків на зламі 1920–30-х рр. залишалася малорозвинутою. У резолюції «Про сільське господарство України та про роботу на селі» листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на важливості забезпечення практичного керівництва колгоспами з боку місцевих осередків і райкомів, але підкреслив неймовірну складність цього завдання через нестачу партійних сил: на 25 млн осіб сільського населення припадало 3 тис. осередків і райкомів, а в них — близько 25 тис. комуністів, зайнятих безпосередньо в сільському господарстві²³.

Нечисленність сільських організацій КП(б)У накладалася на специфіку їх персонального складу. Переважали ті, хто займав керівні посади, а також фахівці — вчителі, лікарі, агрономи та ін. Водночас формування колгоспного ладу ставило на порядок денний питання про організацію компартійного осередку безпосередньо в артільях.

У лютому 1930 р. Старобільський окружком КП(б)У висловився за перехід зі старого, територіального, принципу побудови місцевих партійних осередків на новий — виробничий принцип. Незабаром перебудову сільських парторганізацій за виробничим принципом було здійснено у багатьох районах Маріупольського, Одеського, Херсонського та деяких інших округів. Цей принцип став обов'язковим після прийняття ЦК ВКП(б) у лютому 1931 р. «Положення про осередок ВКП(б) у колгоспах». Якщо в січні 1930 р. в селах України працювало 2910 територіальних партосередків, що налічували 40 тис. членів і кандидатів КП(б)У, то в кінці 1931 р. кількість осередків зросла до 7017, а членів і кандидатів партії в них — до 112 тис. Серед цих осередків до виробничих належало 5965, з них у колгоспах — 4767, у радгоспах — 911²⁴.

Порівнявши кількість колгоспних партосередків (4767) і колгоспів (32 150), можна зробити висновок: вищі органи партії ще не

²³ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 349.

²⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. — С. 412–413.

могли дотягнутися до села, використовуючи власний апарат. На початку 1930-х рр. найбільш поширеними були міжколгоспні осередки, які об'єднували по 5–6, а інколи понад 10 артіль у кількох селах. Такі партосередки не мали прямого зв'язку з колгоспною економікою, тобто не відрізнялися від територіальних. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: пересічно — до 15 членів і кандидатів партії. До того ж у кожному з них безпосередньо у виробництві працювало лише кілька членів партії. Більшість же обіймала керівні посади в різних сферах громадсько-політичного і культурного життя.

Прийом селян у партію з початком суцільної колективізації було лібералізовано. Якщо в 1929 р. членами КП(б)У стали 4 тис. селян, то в 1932 р. — 39,6 тис. Проте гострота становища у сільській місцевості позначилася на настроях членів партії. Багато з них щиро співчували «правим опортуністам» на чолі з М. Бухаріним. Після оголошення генеральної «чистки» партійних лав усі вони позбулися партквитка. Частка «вичищених» на селі в 1929–1930 рр. удвічі перевищувала міську: 16,2 % проти 8,8 %²⁵. Масовий прийом з одночасною інтенсивною «чисткою» створили у сільських парторганізаціях КП(б)У парадоксальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини склалися з кандидатів у члени партії. Маючи обмежену підтримку з боку колгоспних парторганізацій, сільські райкоми могли діяти лише з допомогою прибулих на певний час кадрів уповноважених.

Машинно-тракторні станції. Щоб колгоспи давали державі максимум товарної продукції, працю колгоспників треба було механізувати. Проблема механізації розв'язували машинно-тракторні станції (МТС), які мали перетворитися на інтегральний елемент колгоспного ладу.

5 червня 1929 р. Рада Праці та Оборони прийняла постанову «Про організацію машинно-тракторних станцій». Розгортання станційної мережі відбувалося швидко. Від жовтня 1930 р. і до кінця першої

²⁵ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 153–154.

п'ятирічки у середньому кожні два дні в колгоспах УСРР з'являлася нова МТС. Наприкінці 1932 р. працювали 594 МТС, які налічували 25,6 тис. тракторів; в зону їх діяльності потрапила майже половина колгоспів (48,2 %). Проте на початку 1930-х рр. МТС ще не могли достатньою мірою допомогти колгоспам у налагодженні громадського господарства. Їм доводилося розв'язувати внутрішні виробничі питання, з-поміж яких найскладнішим виявилось освоєння техніки.

Проте й більш-менш підготовлений механізатор часто не міг працювати на машинах, які надходили до МТС із вітчизняних заводів. Як підкреслював Г. Петровський після поїздки по кількох районах Дніпропетровщини в липні 1932 р., комбайни запорізького заводу «Комунар» через конструктивні недоліки залишали в полі щонайменше 15 % врожаю²⁶.

Організаційно-господарський стан колгоспів. Зародження колгоспного ладу одразу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. Мабуть, уперше її сформулювала компартійна фракція Миколаївського окрвиконкому 2 квітня 1930 р. Розглядаючи питання про завдання господарської роботи в колективізованому селі, фракція рекомендувала зосередити зусилля на вдосконаленні організації праці, виробленні принципів розподілу прибутків і утворенні неподільного фонду²⁷.

Розподіл доходів у колгоспах 1920-х рр. найчастіше відбувався по їдцях або за кількістю виходів на роботу. Іноді враховували й розмір майна, переданого колгоспу. Суцільна колективізація внесла в це питання істотні корективи. У ході дискусії, що розгорнулася влітку 1930 р. в Аграрному інституті Комакадемії, представник України С. Ужанський заявив, що вирішальним випробуванням для колгоспної системи стане осінь, коли відбудеться «дільба продуктів»²⁸.

²⁶ Там само. — С. 176.

²⁷ Социалистическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы. 1921—1941. — Одесса, 1984. — С. 121—122.

²⁸ Основные вопросы сплошной коллективизации. Дискуссия в Аграрном институте Комакадемии. — М., 1930. — С. 53.

Випереджаючи події, Колгоспцентр СРСР у директиві від 6 червня 1930 р. «Про оцінку і облік праці в колгоспах» висловився за впровадження нової економічної категорії — трудовень. Однак ця ідея тоді не набула поширення²⁹.

У січні 1931 р. у Москві було скликано Всесоюзну нараду з організації праці в колгоспах. Підсумком її діяльності стали рекомендації правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудовнях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР «Про колгоспне будівництво» (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудовень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи в громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюціях з'їзду, слід здійснювати за принципом «хто більше і краще працює, той більше одержує; хто не працює, той нічого не одержує»³⁰.

На папері вимальовувалася досить логічна система оплати праці, але в реальних умовах вона не спрацьовувала. Передусім з'явилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно — витрат на їх утримання за рахунок невеликого доходу від громадського господарства. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: «Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудовнів, ніж обслуговуючий персонал»³¹.

По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у

²⁹ Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — К., 1957. — С. 152.

³⁰ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.

³¹ Історія колективізації сільського господарства УСРР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 37.

більшості колгоспів панували знеосіблення і «зрівнялівка». ДПУ УСРР вивчило діяльність 200 колгоспів за 1931 рік. Виявилося, що 48 % колгоспів відрядну оплату праці взагалі не застосовували³².

По-третє, і це найголовніше, за свідченням С. Косіора, половина колективних господарств України у 1931 р. не видала за трудовні зовсім нічого³³. Тобто у половині артіль колгоспники цілий рік працювали задарма, здобуваючи собі та своїй сім'ї жалюгідні засоби для існування тільки з невеликих присадибних ділянок. На цих ділянках можна було посіяти тільки картоплю і городину. У сільській місцевості основний продукт харчування — хліб — ставав величезним дефіцитом.

«Перша заповідь». Колишній семінарист Й. Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим пропагандистським апаратом виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працівниками залишок виробленої на трудовні продукції. Дефіцит хліба в сільській місцевості був спричинений, як це зрозуміло, державними заготівлями.

На папері все виглядало цілком добре. У роз'ясненні за підписами безпосередніх зачинателів третьої хвилі «колгоспного руху» Я. Яковлева і Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі було визначено норми здавання (у формі продажу за гранично низькими цінами) зернової продукції заготівельним органам. У хлібовиробних регіонах СРСР, у тому числі в Україні, треба було здавати від чверті до третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю, а в хлібоспоживаючих регіонах — не більше однієї восьмої частини збору. «Решта маси валового збору, — вказувалося у роз'ясненні, — як у зернових, так і в незернових районах, залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»³⁴.

³² Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 393.

³³ Більшовик України. — 1931. — № 11—12. — С. 25.

³⁴ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 383—384.

Роз'яснення Яковлева та Юркіна було схвалено політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня 1930 р., коли починалася посівна кампанія. Наступного дня воно з'явилося друком у офіційному виданні «Сборник законов СССР» і було розтиражовано всіма газетами. Виходячи з цього, Укрзерноцентр у червні 1930 р. зробив такий розрахунок хлібного балансу на основі очікувань на врожай (у млн пудів)³⁵:

- валовий збір зернових культур — 1355;
- споживання сільського населення (з розрахунку 16 пудів на їдця, за наявності 23,5 млн споживачів) — 376;
- посівний, фуражний і страховий фонди, разом — 515;
- резервний фонд — 35;
- хлібозаготівельний план — від 425 до 430.

Укрзерноцентр добре прорахував види на врожай — вище від середніх показників. Однак він не міг передбачити перипетій сталінської «революції згори». Продуктивні сили сільського господарства були підірвані новою кампанією розкуркулювання. Багато селян не витримували податкового тиску і відмовлялися господарювати, залишаючи «хлібозаготівельний фронт». План мусив виконуватися, тож влада обтяжувала додатковими завданнями тих, хто залишався на селі. Колгоспи не могли розраховуватися за трудовні, а селяни не бажали сумлінно працювати без оплати. Втрати зерна в полі набагато збільшувались, а різниця між перспективами на врожай і реальним врожаєм зробилася разючою. Колгоспи мусили виконувати план, подекуди здаючи все, що мали.

Сам хлібозаготівельний план виявився «гумовим». Для України його встановили в розмірі 440 млн пудів, аж у вересні збільшили до 490 млн пудів. Керівники республіки не знали, як виконати основний план, а після збільшення геть розгубилися. На півдні врожай ще не був зібраний повністю, і вони відбили телеграфну директиву

³⁵ Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 281–282.

всім райпарткомам від Одеси до Маріуполя: «Хліб, що лежить на полях, треба врятувати за будь-яку ціну, скориставшись кількома днями гарної погоди. Оголосіть на 2–3 дні постановою РВК обов'язкову громадську кампанію завою хліба всім селом, усіма без винятку засобами, закріпіть цю кампанію рішеннями сілрад, сходів і т. ін. Норми оплати за звіз установіть самі на місці»³⁶.

У жовтні 1930 р. ЦК КП(б)У домігся від Кремля зменшення плану до 472 млн пудів. Однак темп заготівель стрімко падав, бо в селі вже не лишалися резервів хліба. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло ситуацію в УСРР і констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів, переважно з твердих завдань для заможних господарств. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн пудів і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних хлібозаготівель, щоб цілком виконати план³⁷.

Уже почалася весняна сівба, а з селян усе ще вибивали минулорічну заборгованість. На початку травня 1931 р. Молотов викликав Косіора до Москви і повідомив, що план щодо урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри — 490 млн пудів. Це була звичайна для Сталіна тактика «підхльостування» (за його власним виразом): коли завдання здавалося недосяжним, його збільшували, щоб мобілізувати виконавців на виконання попереднього, менш напруженого.

ЦК КП(б)У змушений був оголосити нову кампанію із заготівлі минулорічного хліба з 20 травня по 15 червня 1931 р. С. Косіор і В. Чубар відправили в райони директиву такого змісту: «Добрий урожай минулого року дав можливість партії намітити хлібозаготівельний план України в розмірі 490 млн пудів... Країна в липні може залишитися без хліба, якщо не буде забезпечено завершення виконання хлібозаготівель. Партійні організації України повинні зрозуміти всю грізність цієї перестороги і стати як один до роботи, у найкоротший час забезпечити виконання хлібозаготівель. Виходячи

³⁶ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 394.

³⁷ Там само. — С. 395.

з цього, ЦК встановив найостаточніші плани для кожного району, в тому числі додаткові плани для районів, які свої попередні завдання виконали, але мають усі можливості заготовити додатково»³⁸.

«Найостаточніші» плани виконані не були, проте після вивезення всіх запасів республіка виконала попередній варіант плану, який у лютому 1931 р. здавався недосяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі було зібрано 393 млн пудів, а загалом по УСРР — 477 млн пудів з урожаю 1930 р. Це становило на 167 млн пудів більше від кількості хліба, викачаного з України в 1929 р. Державні заготівельні пункти одержали по 4,7 ц зерна з кожного гектара посівних площ — рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки³⁹.

Коли врожай 1930 р. ще не був зібраний, Сталін заявив на XVI з'їзді ВКП(б), що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема⁴⁰. Він мав рацію тільки в тому, що держава тепер могла брати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Тепер це було лише справою техніки: машини МТС забирали зерно прямо з колгоспних ланів і відвозили на елеватори.

Однак у Кремлі не враховували людського чинника у виробництві. Селян можна було об'єднати в колгоспи і змусити працювати на державу. Але їх не можна було змусити працювати ефективно. Історія людства свідчить, що рабська праця ніколи не була ефективною.

Хлібозаготівельна кампанія з урожаю 1930 р. тривала до червня 1931 р., доки не почалися жнива. Вже 5 червня 1931 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підготував для керівників партії доповідну записку «Про підготовку до збирання урожаю хлібів». Вона була триковою з перших же рядків. Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії і загрозу втрати значної частини врожаю. «Негласною

³⁸ Там само.

³⁹ Слинько І. І. Соціалістична перебудова... — С. 282.

⁴⁰ Сталин И. В. Вопросы ленинизма. — М., 1952. — С. 511.

перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, — зазначалося в розділі про готовність МТС до жнив, — що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарського його зберігання здебільшого став непридатним або потребує капітального ремонту». Стосовно підготовки приміщень для приймання врожаю говорилося, що багато районів України ще не почали підготовку складів у колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах доповідної записки факти справді підтверджували висновок, зроблений на її початку — про зрив збиральної кампанії. Україна не була винятком, критичне становище спостерігалось в усіх регіонах.

Проте «держава-комуна» всупереч похмурих прогнозів чекістів довела, що може дати раду з браком ентузіазму в керівного персоналу окремих своїх ланок — МТС, радгоспів і колгоспів. У 1931 р. вона теж спромоглася організувати збирання врожаю і вивезення хліба з України — мало не до останньої зернини.

Навесні 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Однак несприятливі перспективи не вплинули на вимоги, які ставилися перед Україною. Селянському сектору (колгоспи та одноосібники) встановили план у 434 млн пудів, тобто на 41 млн пудів більше від фактичних заготівель попереднього року. Загальний план заготівель визначався в 510 млн пудів⁴¹.

На червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У центральне місце посіла доповідь М. Майорова «Про хлібозаготівельну кампанію». Майоров вказав, що треба дати чітку і ясну відповідь колгоспам і радгоспам щодо зобов'язань перед державою. Розвиваючи цю думку, член ЦК Масленко зауважив: «У минулому році жодної основи не було. Просто рахували, що такий-то район повинен здати стільки-то. А на питання “чому?” ніхто розбірливої відповіді не давав». Тут його перервав Косіор, зауваживши: «І в округах на око рахували»⁴².

⁴¹ Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.

⁴² Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 227–228.

У прийнятому рішенні ЦК зобов'язував наркомат постачання УСРР зібрати порайонні дані про фактичні посіви по культурах і секторах, наявність поголів'я худоби, кількість населення. Ці відомості разом із цифрами контрольних обмолотів повинні були допомогти у розкладці хлібозаготівельного плану. Передбачалося в кінці липня, коли повністю визначаться види на врожай, провести Всеукраїнську нараду з розкладки плану між районами і закінчити хлібоздачу до 15 листопада. Пленум ЦК вказав, що райкоми партії повинні, складаючи плани, дотримуватися індивідуального підходу, тобто враховувати дійсну врожайність у кожному колгоспі, його господарську спеціалізацію тощо. Вважалося, що це допоможе уникнути минулорічних помилок: необґрунтованого заниження планів для одних артілей і несправедливого завищення — для інших. Фактично ж такий підхід стриг під один гребінець усі господарства, позбавляючи кращі з них стимулів для сумлінного господарювання. Пізніше П. Любченко зізнався, що ЦК КП(б)У міняв плани по 91 району, двічі — по 61 району⁴³.

Червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У визначився ще з одним, так званим «технологічним» питанням: як організувати косовицю, обмолот і вивіз зерна з поля. Щоб зрозуміти суть питання, треба розглянути деякі аспекти посівної кампанії.

Заступник наркома землеробства УСРР О. Триліський у доповіді на цьому пленумі ЦК зауважив: «Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше (*причини запізнення зрозумілі з наведеного вище документу секретно-політичного відділу ОДПУ від 5 червня 1931 р. — авт.*). Сівба ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (*так у стенограмі — авт.*). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде це 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Порівняно зі станом засіву

⁴³ Там само. — С. 230–231.

1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25 %. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік — 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати всі толоки, а й провести розкорчовування»⁴⁴.

Розширення посівних площ пояснювалося низькою врожайністю. Чому ж благодатні українські чорноземи стали неродючими? Пояснення знаходимо в тезах доповіді фахівця з визначення врожайності А. Сліпанського «План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 рік». У цьому документі зазначалося, що в УСРР через забур'яненість полів у 1930–1931 рр. пропало до 40 % врожаю⁴⁵.

Весну 1930 р. називали першою колгоспною весною, весну 1931 р. — другою колгоспною. Чому ж колгоспи не могли управитися з бур'янами так, як це робили селяни — кожний на своєму невеликому клаптику землі? Способи боротьби з бур'янами були традиційними: проведення весняної сівби у найкоротші терміни, боронування озимини та ярини, механічне та ручне прополювання, своєчасний обробіток просапних культур, застосування чистих ранніх парів, зяблева оранка. Однак ці агротехнічні заходи для колгоспів виявилися непосильними. Сільське господарство потрапило в зачароване коло: щоб мати більше хліба за низької врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні плану засівів не вистачало сил для ведення польових робіт згідно з правилами агротехніки. МТС ще не встигли розгорнути свою роботу, а матеріально-технічна база самих колгоспів була зовсім убогою. Головне ж, знову-таки, інше: небажання колгоспників працювати на державу безоплатно.

Не можна стверджувати, що партійні організації на селі та в районі, а також партійні органи вищих ланок не бачили небажання колгоспників та одноосібників турбуватися про стан посівів після

⁴⁴ Там само. — С. 190–191.

⁴⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 398.

проведення сівки. І бачили, і намагалися вплинути на «несвідомих» селян різноманітними каральними заходами. Прикладом є питання «Про хід оранки на зяб», яке розглядалося на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1930 р. Мабуть, прийнята тоді постанова була однією з перших «технологічних» постанов. Орган, який претендував на розгляд політичних рішень, змушений був зайнятися зяблевою оранкою. Політбюро ЦК КП(б)У поставило вимогу, щоб в усіх селах та колгоспах обговорили на сходах і загальних зборах колгоспників хід зяблевої оранки та прийняли самозобов'язання щодо використання з цією метою всього тяглогового складу села. Одноосібникам ЦК КП(б)У загрожував репресіями «аж до позбавлення земельного наділу та передачі землі колгоспам»⁴⁶.

Парадокс цього документа полягав у тому, що державна партія взялася навчити хліборобів того, що вони чудово знали: як боротися із забур'яненістю полів. Замість того щоб регулювати відносини між державою та селянством у напрямі стимулювання матеріальної зацікавленості колгоспних працівників, держава почала втручатися в технологію виробництва.

Сільськогосподарське виробництво складалося з певних етапів — від сівки та обробітку посівів до збирання врожаю. Тож повернімося до рішень червневого (1931 р.) пленуму ЦК КП(б)У щодо жнив. Ішлося про те, як організувати жнива — поетапно чи «конвеєром»? Якщо спочатку налягали тільки на косовицю, то не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшені обсяги засіву відсували завершення посівної кампанії до кінця червня, відповідно зсуваючи на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот, то не встигали з косовицею на всій площі засіву. Нескошене, але вистигле зерно осипалося.

Нарком постачання УСРР М. Майоров визнав за потрібне підкреслити на пленумі ЦК: «Успіх хлібозаготівель будуть ще вирішувати збирання та здавання врожаю державі. Ми пропонуємо встановити

⁴⁶ Там само.

конвеєрну систему збирання й здавання хліба. Особливо потрібно налягти на обмолот. Ви знаєте, що з обмолотом у минулому році вийшла найпотворніша картина. Досі можна побачити, як у Степу в ряді районів лежить необмолочений хліб. Він, звичайно, тепер уже пропав і ні до чого не придатний. Нам потрібно цю справу так ув'язати, щоб тут же були збирання, обмолот і здавання хліба державі»⁴⁷.

Виступ Майорова доцільно зіставити з виступом Т. Юркіна на червневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Голова Колгоспцентру СРСР так визначив суть проблеми: «Я думаю, що в цьому році “конвеєр” може застосовуватися, але з розумом і головою... У минулому році ми кинулися на цей “конвеєр” без розуму і без голови. Якщо конвеєр, так конвеєр, аж поки хліб не пропаде, зрізай хліб, викошуй, обмолочуй, вези хліб на зсипний пункт, а якщо інший хліб ще не обмолочений, так потім будемо молотити, коли черга дійде на конвеєрі. Ясно, що погода нас не чекала. Дощі нас не чекали. Особливо це помітно позначилося на Україні»⁴⁸.

Юркін і Майоров, не змовляючись, дійшли — один у Москві, а інший у Харкові — однакового висновку: попри втрати треба зберегти конвеєрну систему жнив, за якої хліб, навіть не потрапляючи в колгоспні комори, транспортувався просто з поля на елеватори та державні зсипні пункти. Полемізуючи з Майоровим, І. Мусульбас на пленумі ЦК порушив проблему осипання зерна, яку вважав надзвичайно серйозною. Його свідченню можна довіряти: «Минулого року від чого ми мали найбільші втрати врожаю? Від осипання насамперед. Безвідповідальне ставлення до останніх днів перед жнивами до стану вистигання хліба на окремих ділянках призводить до того, що хліб осипається. В деяких місцях втрати озимини від цього досягали 35 %. Досить поїхати по районах і побачити, які восени сходи були від цього осипання»⁴⁹.

⁴⁷ Там само. — С. 399.

⁴⁸ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 142.

⁴⁹ Кульчицкий С. В. Ціна «великого перелому». — С. 194.

Здавалося, що ЦК КП(б)У спромігся узгодити протилежні позиції тих, хто висував на перший план або втрати зерна від осипання («в деяких місцях», — за обережним висловом Мусульбаса), або від дощу в скошених валках («у ряді районів», за не менш обережним формулюванням Майорова). 8 червня 1931 р. місцеві органи влади одержали таку директиву за підписами С. Косіора і В. Чубаря: «Щоб перешкодити повторенню втрат урожаю під час жнив, які мали місце минулого року, через те що частина скошеного хліба довгий час лежала в полі, і з метою попередити перебої в обмолоті через несприятливу погоду — організувати в радгоспах і колгоспах скиртування хліба за обов'язкової умови одночасного обмолоту та відвантаження хліба»⁵⁰.

Рекомендований порядок жнив було узаконено в масштабах усієї країни постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. «Про збиральну кампанію 1932 р.» Вирішальними заходами у боротьбі з втратами, проголошувалося в цьому документі, є проведення збирання в якнайкоротший термін шляхом використання не тільки складних, а й простіших машин і знарядь при негайному та обов'язковому повсюдному скиртуванні. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. Вимагалось встановити найсуворіший облік урожаю, організувати згрібання колосків тощо. Отже, рутинні технологічні операції, аж до згрібання колосків, стали темою державного законодавства. Місцевій владі ставилося в обов'язок контролювати відповідність трудових процесів у колгоспах цій постанові⁵¹. Навряд чи Сталін передбачав, починаючи суспільну колективізацію, що йому доведеться як секретарю ЦК ВКП(б) підписувати постанови про згрібання колосків.

Вплив постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. на збиральну кампанію потрібно вивчати окремо. Це буде зроблено в наступному розділі. Там само в контексті цієї постанови доведеться

⁵⁰ Там само. — С. 195.

⁵¹ Там само.

аналізувати сталінський закон, в якому теж фігурували хлібні колоски (щоправда, тільки у народній назві — «про п'ять колосків»). А тепер повернімося до подій літа й осені 1931 р.

Документ про посівні площі та врожайність у районі, на основі якого складався хлібозаготівельний план, підписували тільки перші особи керівної ланки — секретар райпарткому, голова райвиконкому, голова районної контрольної комісії, начальник райземвідділу і начальник райвідділу ДПУ. Щоб применшити планові показники й відповідно полегшити тягар продрозкладки, чимало районних працівників мали мужність колективно йти на фальсифікацію. Слід особливо відзначити солідарність із компартійними і радянськими працівниками, яку виявляли районні керівники ДПУ — організації, використовуваної Кремлем для контролю над апаратом.

23 грудня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло в присутності Г. Петровського, В. Затонського й А. Мікояна стан хлібозаготівель і визнало його незадовільним: на 1 грудня УСРР виконала тільки 74 % встановленого плану. В. Молотову доручалося виїхати до Харкова «на допомогу ЦК КП(б)У для посилення хлібозаготівель»⁵².

29 грудня у присутності Молотова політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан хлібозаготівель і прийняло відповідну постанову. На той момент встановлений план хлібозаготівель (510 млн пудів) було виконано на 79 %. Членам політбюро ЦК приписувалося негайно виїхати в райони республіки й організувати виконання плану впродовж січня 1932 р.⁵³

Молотов залишався у Харкові до початку 1932 р., очолюючи акції на «хлібному фронті». Він керував, по суті, надзвичайною хлібозаготівельною комісією, до неформального складу якої увійшли майже всі члени і кандидати політбюро ЦК КП(б)У, керівники центральних відомств. Щоправда, в архівах немає документів за його підписом, в яких регламентувалися б методи вилучення хліба.

⁵² Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 217, 218.

⁵³ Там само. — Т. 3. — С. 227.

Проте є звіти про дії місцевих керівників, які за його інструкціями «перетворювали» січень 1932 р. на «ударний» місяць хлібозаготівель. Зупинімося на телеграмі секретаря Зінов'євського (тепер — м. Кіровоград) міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка, доставленій Молотову в Харків 1 січня 1932 р.

Міхеєнко доповідав, що заплановані до здійснення в «ударному» місяці заходи ґрунтуються на постанові ЦК КП(б)У від 29 грудня і директивах тов. Молотова, поданих на зборах районного активу. У згаданій постанові ЦК детально розписувалися організація роботи, завдання щодо стягнення хліба за декадами (на першу декаду) і п'ятиденками (на дві наступні декади), а також форми заохочення хлібоздавальників промтоварами на суму до 70 млн руб.⁵⁴ Зазначимо, що методи, за допомогою яких вилучали зерно, в постанові прописані не були. Те, про що йшлося в телеграмі Міхеєнка, очевидно, належить до усних вказівок голови РНК СРСР.

У телеграмі вказувалося, що кожна сільрада в сфері дій Зінов'євського комітету КП(б)У не пізніше 1 січня одержить одноразове завдання в культурах за п'ятиденками, виходячи із завдань, встановлених ЦК КП(б)У, а кожний уповноважений міськпарткому впродовж трьох годин після одержання такого завдання розподілить зазначений обсяг продукції між колгоспами. Всі уповноважені мали залишатися на селі до повного виконання річного плану. З колгоспів, які не виконали план, упродовж трьох днів вилучався посівний фонд. Уповноважені міськпарткому і секретарі партосередків повинні були очолити роботу з мобілізації «розбазареного, розкраденого в колгоспах хліба, враховуючи, що це необхідно як для виконання річного плану хлібозаготівель, так і для забезпечення посівматом весняної сівби». Уповноважені зобов'язувалися відібрати місцевий актив для здійснення такої мобілізації, тобто для обшуків. Само собою зрозуміло, що будь-який хліб, що його бригади активістів могли знайти в селянській садибі, зараховувався до «розбазареного, розкраденого», адже на трудовні

⁵⁴ Там само. — С. 228–230.

хліба не видавали, допоки не виконано «першу заповідь». «Розбазарений» хліб колгоспники одержували за нелегітимними рішеннями правління, а «розкрадений» присвоювали з власної ініціативи: колгоспники — в артілі, одноосібники — у своєму господарстві.

У заходах Міхеєнка передбачався показовий розпуск двох артілей — в Аджамці та Лозоватці «у зв'язку з виявом куркульсько-горлохватських тенденцій і ворожого спротиву хлібозаготівлям». Розпуск мав супроводжуватися доведенням твердих завдань із хлібозаготівель і посиленням податковим обкладанням «куркульсько-заможних» господарств. Уповноважені міськпарткому, секретарі колгоспних осередків і редакція газети «Соцнаступ» зобов'язувалися «організувати широку роз'яснювальну роботу навколо розпуску цих артілей»⁵⁵.

За даними Комітету заготівель СРСР, на 25 червня 1932 р. показники заготівлі хліба в основних хлібовиробних регіонах з урожаю 1931 р. порівняно з планом були такі:

Регіон	План, тис. пудів	Виконано	
		у тис. пудів	у %
УСРР	510 000	440 371	86,3
Північний Кавказ	200 000	197 308	98,7
Нижня Волга	88 000	84 721	96,3
ЦЧО	150 000	144 507	96,4
Середня Волга	78 000	75 533	96,8

З таблиці видно, що незважаючи на тиск, рівень виконання плану в Україні був найнижчим. Тобто рекомендації Молотова реалізовувались не в усіх районах.

Цю таблицю слід порівняти з наступною, де зіставлено фактичні заготівлі станом на 20 червня 1932 р. (тобто з урожаю 1931 р.) і на 20 червня 1931р. (тобто з урожаю 1930 р.)⁵⁶:

⁵⁵ Там само. — С. 239–240.

⁵⁶ Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2000. — С. 222–223.

Регіон	Заготовлено на 20 червня, тис. пудів		у %
	1932 р.	1931 р.	
УСРР	440 371	463 823	94,9
Північний Кавказ	197 308	137 880	143,1
Нижня Волга	84 721	97 499	86,9
ЦЧО	144 507	121 274	119,2
Середня Волга	75 533	85 582	88,2

УСРР істотно випереджала інші регіони за обсягом заготівель хліба з урожаїв 1930 і 1931 рр. Але рівень заготівель 1930 р. владі не вдалося перевершити, попри сприятливі погодні умови 1931 р. Не вдалося цього зробити й у Поволжі, але там погодні умови виявилися гіршими (що було враховано у хлібозаготівельних планах). Так чи інакше, а рівень виконання хлібозаготівельного плану з урожаю 1931 р. виявився в УСРР найнижчим, хоч тиск держави на колгоспи й селян-одноосібників у республіці був незрівнянно сильнішим. Свідченням цього стало голодування в сільській місцевості України у першій половині 1932 р. У багатьох районах воно переросло у масовий голод.

Можна сказати, що Україні ще пощастило. На роль «головного заготівельника» в республіці Сталін призначив надзвичайно винахідливого в цій справі Молотова. Короткочасність його перебування в Україні й, що важливіше, втрата управління периферією внаслідок скасування округів призвели до того, що руйнівний результат реалізації його директив проявився далеко не всюди. Це був якраз той випадок, коли державна воля Кремля стала для периферії менш небезпечною, ніж сваволя місцевого начальства.

За одним документальним свідченням ми маємо змогу перевірити, як реалізовувалися директиви Молотова. У довідці Наркомзему СРСР, підготовленій в лютому 1932 р. для ЦК ВКП(б), зазначено: за невиконання хлібозаготівельного плану в УСРР розпущено до 80 колгоспів. Встановлювався такий порядок розпуску, що бідняцькі господарства могли без проблем вступати до найближчої

артілі, а середняцькі — тільки за умови виконання ними твердих завдань по хлібу і виплати всіх обов'язкових платежів (одноосібники від такої виплати звільнялися після вступу до колгоспу). «В результаті, — вказувалося в довідці, — всі середняки невідомо куди поділися». Ліквідацію колгоспів Наркомзем СРСР назвав найтяжчим перекрученням лінії партії та уряду⁵⁷.

Восени 1932 р., коли Молотов знову приїхав в Україну з надзвичайними повноваженнями, розпуск колгоспів більше не фігурував серед показово каральних заходів. Виявилося, що цей захід не мав показового характеру, бо не лякав селян інших колгоспів, яких загнали туди силоміць.

Молотов вибивав весь наявний хліб, незалежно від того, чи виконали колгоспи свої зобов'язання перед державою, чи заборгували. Під час встановлення зобов'язань колгоспів, «державо-комуна» виходила з власних потреб, а тому не вбачала в цих зобов'язаннях об'єктивної основи. Однак, руйнуючи колгоспну економіку, продрозкладка водночас руйнувала економіку всієї країни. У Харкові це добре розуміли. У постанові ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. «Про наслідки роботи колгоспів у 1931 р. та про дальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів» вказувалося: «У ряді районів у зв'язку з хлібозаготівлями були допущені перегини щодо найсумлінніших господарств, коли вони фактично перекривали наслідки безгосподарності погано організованих артільей»⁵⁸. Усе правильно, крім виразу «в ряді районів». Така картина спостерігалася всюди.

Проте Кремль дотримувався інших пріоритетів. Сталін ставився до колгоспного ладу лише як до засобу викачування хліба. Хліб був потрібний для форсування темпів індустріалізації. Як наслідок цих дій у першій половині 1932 р. в містах і селах Радянського Союзу почали проявлятися ознаки справжнього голоду. Епіцентром голоду, який поглинув життя десятків тисяч людей, стала Україна.

⁵⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 279.

⁵⁸ Партактивіст (Харків). — 1932, № 9. — С. 2.

3. Голод в Україні

Поширення голоду. Хлібозаготівлі з нового врожаю почалися у серпні—вересні 1931 р. Практично одночасно з сільської місцевості пішли сигнали про те, що селяни голодують. Збираючи врожай, колгоспи мусили виконувати «першу заповідь», після чого часто виявлялося, що немає хліба для покриття трудоднів.

Вилучення хліба заготівельниками в с. Удачному Гришинського р-ну (Донбас). 1932 р. Фото М. Н. Желєзняка

В анонімному листі від 16 вересня 1931 р. хлібороби Одеського району ставили вождю гірке запитання: «Чому ми, селяни-хлібороби, працюючи біля хліба, бачачи, скільки ми зібрали зерна пшениці і всіх культур, ми на сьогоднішній день не маємо що їсти? Нам в селі говорять, що цей хліб, точніше сказати, хлібна криза — через те, що весь хліб йде у робітничі райони. Але багато селян, які пішли в місто, пересвідчилися, що й робітники також голодують»⁵⁹.

25 листопада 1931 р. правління артіль «Незаможник» із села Тишківка Гайсинського району повідомляло Г. Петровському, що артіль першою, ще у вересні, виконала план хлібозаготівель, й

⁵⁹ Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. — К., 1992. — С. 349.

одночасно запитувало: як жити далі, невже артіль, у якій 700 душ їдців, мусить гинути голодною смертю⁶⁰?

У цих листах бриніла розгубленість: що з нами буде завтра? Відповіді ніхто не давав, тож селяни залишалися наодинці зі своєю бідою. Ближче до кінця року пішли вже листи від людей, які стояли на порозі голодної смерті. Більшість таких листів адресувалася не харківським, а московським властям — селяни відчували, що столиця України їм не допоможе. І справді, документи свідчать, що у розпорядженні харківського компартійно-радянського центру не було власних продовольчих ресурсів. Якщо навіть продовольство зберігалося у складах на території України, ним розпоряджалися московські відомства. Український уряд мусив звернутися до Комітету заготівель при РПО з проханням розбронювати 178 тис. т хліба з недоторканного фонду для задоволення поточних потреб республіки у продовольстві на квітень—травень 1932 р.⁶¹ Однак це відомство провадило розбронювання незначними порціями і з великим затягуванням, створюючи тим самим критично небезпечну ситуацію. 23 квітня політбюро ЦК КП(б)У звернулося безпосередньо до Сталіна з телеграмою, в якій просило прискорити справу: «План постачання Донбасу, металургії, військових будов проводиться лише за рахунок розбронювання недфонду, бо ніяких інших ресурсів у нас нема»⁶².

Є можливість розглянути детальніше конкретні результати втілення в життя директив В. Молотова щодо хлібозаготівель, які згадувалися у попередньому підрозділі (в телеграмі секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка). У квітні 1932 р. до Зінов'євського району було відряджено заступника наркома землеробства СРСР А. Гриневича з метою ознайомитися на місці з ходом сівби. У доповідній записці Я. Яковлеву заступник наркома повідомляв, що район колективізований на 98 %, з 1 січня його покинуло

⁶⁰ Там само. — С. 366.

⁶¹ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 361.

⁶² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С.

28,3 тис. селян, в тому числі всі кваліфіковані трактористи (всього в районі проживало до 100 тис. осіб). Ті, хто залишився, здебільшого голодують, хліб у колгоспників вичерпався уже в березні, є випадки опухання від голоду. В районі організовано кілька десятків харчувальних пунктів для дітей колгоспників. Ті, хто працює в полі, мають державну допомогу у вигляді 200 г хліба щоденно, трактористи — 400 г. Запас продовольства для надання харчової допомоги населенню в районних організаціях вичерпується 5 травня. Кінське поголів'я за рік зменшилося наполовину, наявні коні вкрай виснажені, їх подальша експлуатація неможлива. Матеріал для сівби ввезений, на харчування його не розтягують, оскільки в кожній колгоспній бригаді є представник міської організації (всього їх прибуло на сівбу до тисячі).

Змальована Гриневичем картина була безрадісною, а його висновки — ще гірші. Заступник наркомзема СРСР запевняв: продуктивні сили району підірвані настільки, що він не впорається зі жнивами без допомоги фуражем для худоби і продовольством для колгоспників, без закупівлі додаткової тягової сили, без поставки тракторів і вантажних автомашин⁶³.

А. Гриневич не згадував про голодні страждання людей, його цікавили виключно економічні показники. Але з його доповідної записки випливало, що здійснена державою взимку 1931–1932 рр. конфіскація всього вирощеного в районі хліба мала довготривалі економічні наслідки, які були вкрай несприятливі для самої держави. Економічна політика Кремля, яка підривала продуктивні сили села, була явно недалекоглядною.

Цю недалекоглядність бачили змушені голодувати колгоспники. В ті дні, коли А. Гриневич обстежував Зінов'євський район, колгоспник Давиденко (Знам'янський район) розмірковував у листі, адресованому Сталіну: «Сказати б — недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику... У зв'язку з чим це хліба нема, чи може, цей

⁶³ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 363–365.

хліб відправили у посушливі райони, чи може, для робочих нашого Союзу, чи роблять запас для війни, чи може, одвезли за кордон та набрали тракторів, а тепер з тракторами голодними сидить»⁶⁴.

Відмінність між міркуваннями українського колгоспника і заступника союзного наркома землеробства полягала тільки в одному: перший думав про людей, а другий — про виробництво. Але за будь-якої організації виробництва людський чинник залишався вирішальним.

Через півтора місяці після доповідної записки Гриневича Я. Яковлев одержав подібний за змістом документ від кореспондента газети «За пищевую индустрию» Ковальова. Записка Ковальова стосувалася двох районів Вінницької області — Уманського і Бабанського.

Ковальов писав, що станом на середину червня в Уманському районі голодує 36 сіл із 39, а в Бабанському — всі села. Під час заготівель, які тривали до кінця березня, було вилучено весь хліб, у тому числі насіннєвий фонд, а також концентровані корми й сіно. Уже в квітні в райони довелося завозити насіння для посівної кампанії і продовольчу допомогу для тих, хто працював у полі. В районах втрачено половину тяглової сили, населення поїло майже всю худобу, тому що її не було чим годувати, а потім — усіх собак. Виявлено випадки канібалізму. На вулицях Умані щоденно знаходили трупи селян, які приходили в місто, сподіваючись знайти допомогу. Опухло від голоду близько третини сільського населення. Невелику кількість картоплі, посадженої в квітні, викопано і з'їдено в травні. Уманському району потрібна, вказував Ковальов, продовольча допомога хоча б для того, щоб зберегти 25 тис. га озимини. Інакше голодуюче населення, не чекаючи жнив, знищить більшу частину посівів, тільки-но колос почне наливатися. Журналіст додавав, що в 1932 р. обидва райони потрібно звільнити від хлібозаготівель, бо в іншому випадку «багатючі райони стануть убогими»⁶⁵.

⁶⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 153.

⁶⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 389–390.

Як бачимо, цей опис підтверджує довготривалі наслідки здійснюваних за директивами Молотова хлібозаготівель. Через півтора місяці голод розвинувся вже настільки, що ігнорувати його ознаки стало неможливим.

Рукотворний голод почав перевертати світогляд вихованого вже радянською владою молодого покоління. В адресованому С. Косіору листі (від 18 червня 1932 р.) 20-річного студента, комсомольця Г. Ткаченка говорилося: «Ви не уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині й т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30 % відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50 та й ті такі, що падають. Люди страшенно голодують. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь у 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»⁶⁶.

Бездумно виконуючи вказівки Кремля щодо хлібозаготівель, обидва апарати диктатури — компартійно-радянський і чекістський — були зненацька застукані потворними наслідками своїх дій. Змушені реагувати на явище, зіставне за масштабами з голодом 1921 р., але спричинене не посухою й господарською розрухою, а економічною політикою держави, яку вони втілювали в життя, ці люди розгубилися. Їхньою першою реакцією було применшення масштабів голоду і перекладання відповідальності за нього на «лівих закрутників» з низового управлінського апарату. 26 квітня 1932 р. Косіор писав Сталіну: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села, що голодують, однак це тільки результат місцевого головоцтва, перекручень, особливо щодо колгоспів. Усілякі розмови про “голод” на Україні слід категорично відкинути»⁶⁷.

⁶⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 184.

⁶⁷ Там само. — С. 148.

У довідках секретно-політичного відділу ОДПУ, які склалися для ЦК ВКП(б), щодо голоду вживали словосполучення «продовольчі утруднення». Про стан в Україні в довідці за січень — березень 1932 р. було сказано таке: «В ряді населених пунктів (після чого в дужках подавалися всі утворені на цей час області — авт.) УСРР спостерігаються продутруднення і випадки голодування колгоспних сімей». Посилаючись на неповноту даних, чекісти наводили кількісні параметри «продутруднень» — 83 випадки опухання від голоду, 6 смертей. Відносно втрат робочої худоби наводилися реальні дані — до 50 %⁶⁸.

Голодувала вся Україна. Проте під час розподілу продовольчої допомоги, нагально необхідної для врятування людей від смерті, ЦК КП(б)У виділив чотири області, а в них — 33 райони (в додатку до постанови політбюро ЦК від 21 червня 1932 р.)⁶⁹. У свою чергу, в апараті ЦК кількість районів з масовою смертністю, які потребували особливої уваги, скоротили до одинадцяти (у наведеній таблиці їх назви виділено курсивом)⁷⁰:

	Київська обл.	Вінницька обл.	Дніпропетровська обл.	Харківська обл.
1	<i>Бузький</i>	<i>Уманський</i>	Олександрійський	Семенівський
2	<i>Тетіївський</i>	<i>Плисківський</i>	<i>Долинський</i>	<i>Глобинський</i>
3	<i>Жашківський</i>	<i>Іллінецький</i>	<i>Новопразький</i>	Оболонський
4	<i>Ставищанський</i>	<i>Бабанський</i>	Межівський	Кобеляцький
5	<i>Володарський</i>	<i>Погребищенський</i>	Каранський	Нехворощанський
6	<i>Богуславський</i>	<i>Тростянецький</i>		Чутовський
7	<i>Лисянський</i>	<i>Оратівський</i>		Оржицький
8	<i>Звенигородський</i>	<i>Липовецький</i>		
9	<i>Тальнівський</i>	<i>Томашпільський</i>		
10	<i>Білоцерківський</i>			
11	<i>Рокитнянський</i>			
12	<i>Сквирський</i>			

⁶⁸ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 318.

⁶⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 187–188.

⁷⁰ Командири великого голоду. — С. 226–227.

Втечі від голоду. У доповідних записках на ім'я наркому землеробства СРСР Я. Яковлева наводилися потворно високі оцінки кількості селян, які в пошуках продовольства покинули домівку. Бідлахи, які добиралися тільки до найближчих міст у межах України, найчастіше помирали просто на вулицях — в українських містах хліб могли дістати тільки власники карток. Ті з селян, кому пощастило виїхати за межі республіки, могли придбати (купити чи обміняти) хліб і привезти його додому.

18 червня 1932 р. у листуванні з Кагановичем Сталін роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»⁷¹.

Станом на середину липня 1932 р., як зазначалося в довідці секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів України виїхало у пошуках продовольства до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинуло 116 тис. біженців⁷². Ця орієнтовна цифра в перерахунку на всю кількість сільських районів (484) дає майже 3 млн біженців. Отже, далеко не кілька десятків тисяч...

У цій же довідці повідомлялося, що біженці з України у великих кількостях осіли в ЦЧО, Ленінградській і Західній областях, Білорусі, Північнокавказькому краї та інших регіонах. «Вони, — підкреслювали чекісти, — діяли деморалізуючим чином на місцевих колгоспників розмовами: «Ми поїли коней і собак, вам те саме доведеться витримати. У нас був урожай непоганий, але ми раніше вас колективізувалися, і нас взяли в оборот»⁷³.

Сталін не даремно побоювався впливу біженців на населення суміжних з голодуючою Україною регіонів. У вихованій радянською школою і пропагандою молоді виникали «незручні» запитання, з

71 Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. — М., 2001. — С. 179.

72 Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 420.

73 Там само. — С. 427.

якими вона зверталася до партійних комітетів і редакцій популярних газет. Наприклад, житель села Лобовка Новооскольського району (ЦЧО) Іван Литвинов звернувся до газети «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» з листом такого змісту:

«По всьому нашому району кожний день цілими обозами їздять українські голодуючі селяни, колгоспники та одноосібники, за який-небудь кусень хліба вони віддають весь свій мотлох, як-то: взуття, одяг і все, що є. Коли їх запитують, чому ви голодуєте, — вони відповідають: “Урожай у нас був добрий, але Радянська влада до тих пір «заготовляла» наш хліб, до тих пір доводила свої плани і завдання до нас, поки не залишилися без фунту хліба”. Коли їх

З далекої мандрівки у пошуках хліба. Жителі с. Удачне Гришинського р-ну (Донбас). Фото М. Н. Желзняка

запитуємо, а хто винний у цьому, вони відповідають: “Радянська влада, яка у нас забрала хліб до зернини, прирікаючи на голод і злидні — гірше, ніж за кріпосного права”. Я сам робітник, комсомолец із 1928 р. і дивуюсь, чи може це бути, щоб Україна голодувала за доброго врожаю? Я звертаю увагу “Известий” на таке явище, тому що “голодні обози” всюди, куди приїждять, наводять паніку і поширюють ворожі настрої щодо Радянської влади».

Звичайно, лист Литвинова не був опублікований, але редакція «Известий» включила його як важливе свідчення про настрої населення у політзведення, що адресувалося вищим партійним інстанціям (у квітні 1932 р.)⁷⁴.

Під час хлібозаготівель 1931 р. було запроваджено заборону на перевезення приватних хлібних вантажів залізницею і водним транспортом. На ґрунтових шляхах місцеві органи влади встановлювали загородзагони з метою «попередження спекуляції хлібом». Проте, не маючи змоги підтримати голодуюче населення, ЦК КП(б)У не став заважати людям займатися самозабезпеченням. 22 березня 1932 р. обкомам партії було відправлено телеграму з повідомленням щодо прийнятої того дня постанови ЦК про усунення обмежень щодо перевозу окремими особами незначної кількості хліба. В областях мали бути відкликані всі загороджувальні загони⁷⁵.

Однак у середині травня нарком шляхів СРСР видав наказ про категоричну заборону перевезення ручним багажем продовольчих продуктів вагою понад 10 кг (25 фунтів). На підставі наказу органи залізничного ДПУ вже почали в деяких місцях провадити масові обшуки поїздів і конфісковувати надлишки хліба, що перевищували зазначену норму. С. Косіор негайно звернувся до Сталіна з опротестуванням наказу НКШ СРСР. «За теперішнього важкого становища з продовольством у ряді районів України вважаю, що такий

⁷⁴ Там само. — С. 312.

⁷⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 135.

наказ є неправильним», — писав він⁷⁶. Сталін не заперечував, але через два місяці, коли почалася заготівля хліба з нового урожаю, перебуваючи на чорноморському курорті, він звернувся до Кагановича і запропонував відновити минулорічну заборону на перевезення приватних хлібних вантажів. Наступного дня Каганович доповів вождю, що Рада Праці та Оборони прийняла постанову про обмеження особистого провезення хліба 16 кілограмами⁷⁷.

Проаналізовані документи дають підстави твердити, що в першій половині 1932 р. Кремль не перешкоджав масовим виїздам українських селян до інших регіонів країни з метою самостійного придбання продовольства. Про допомогу біженцям, як це було в 1921–1922 рр., не йшлося, але їх і не переслідували, хоч поява голодуючих селян в доволі благополучних щодо забезпечення продовольством регіонах була неприємною для влади.

«Гострі настрої». Прогноз на 1919–1920 рр. не було виконано в повному обсязі, через те що селяни не віддавали продовольчого, фуражного і насінневого зерна. Будь-які погрози з боку влади на них не діяли, адже йшлося про їх фізичне існування в найближчому майбутньому. Вивезти зернові фонди з колгоспів у 1930–1931 рр. для місцевої влади було значно простіше, ніж забрати останній хліб у кожного окремо взятого селянина, який господарював самостійно. Притиснуте вищими партійними інстанціями районне начальство тиснуло, у свою чергу, на колгоспні правління, обіцяючи їм, що влада село в біді не залишить. Ці обіцянки виявилися порожніми, що викликало в сільського населення гостру реакцію.

Описуючи становище, що склалося в тогочасній Україні, у листі Сталіну від 26 квітня 1932 р., Косіор старався висловлюватись оптимістично, але все таки згадав комуністичною новомовою про головну загрозу для влади: «відсутність хліба, голод є темою, стосовно якої куркуль і його агентура розвивають бурхливу кампанію,

⁷⁶ Там само. — С. 167.

⁷⁷ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936 гг. — С. 239.

вдаючись до всіх можливих провокацій». Применшивши руйнівні наслідки хлібозаготівель, він звів їх до неочікуваного (sic!) прориву в Київській області, зокрема в районах колишніх Білоцерківського і Уманського округів, а потім обережно зауважив: «за розповідями товаришів, які там побували, в цих районах пригнічений, а місцями дуже гострий настрої»⁷⁸.

Повідомлення про «гострі настрої» стікалися до Кремля звідусіль. У листах, одержаних між 17 і 23 квітня 1932 р. ЦК КП(б)У (агітмасовий відділ ЦК надіслав відповідну добірку Сталіну), поряд зі скаргами лунали й погрози.

«У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван — учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по виявленню антирадянських подій»⁷⁹.

«Дорогий товариш Сталін, — писали студенти Дніпропетровського хіміко-технологічного технікуму, — на це треба звернути особливу увагу, бо люд у селі підніме прямо страйк, піде проти Радянської влади і ще трохи так побуде без хліба, голодні, то будуть просто йти і руйнувати колгоспи, розбирати своє власне добро і робити індивідуально, як і раніше робили. Все це примушує робити злидні, убожество, голод, від якого вони тепер пухнуть»⁸⁰.

Згаданий раніше студент Київського рибоводного технікуму Г. Ткаченко у листі до С. Косіора від 18 червня 1932 р. закінчував свої роздуми таким висновком: «Мені здається, що наскільки партія була авторитетна все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди»⁸¹.

Великий матеріал про настрої бійців Червоної армії давала перлюстрація листів, здійснювана політуправлінням Українського

⁷⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 149–150.

⁷⁹ Там само. — С. 152.

⁸⁰ Там само. — С. 158.

⁸¹ Там само. — С. 185.

військового округу. Настрої людей зі зброєю особливо турбували владу. Армійські особисти з ніг збилися, виявляючи авторів прокламацій і листів до військових багатотиражок. Так, у скриньку для кореспонденції багатотиражки 153-го стрілецького полку в березні 1932 р. підкинули лист такого змісту: «Горе соціалізму, якщо буде війна в 1932 р. Всього одна іскра — і спалахне нечувана пожежа, а тоді — або Москва пан, а Київ хам, а може, і навпаки»⁸². Начальник полкового штабу Придніпровської дивізії в червні того ж року отримав анонімного листа подібного змісту: «З'явився ворог всередині країни, що набагато небезпечніший за зовнішнього. З особливою силою він починає працювати на Україні. Ворог цей — голод. Цього ворога породила насильницька колективізація і виростили хлібозаготівлі минулого року, коли примусово у населення вилучили весь хліб майже до фунта, не кажучи вже про останнє порося, вівцю, корову...»⁸³.

Ще одним потужним джерелом інформації про настрої в суспільстві були «політичні зведення» з неопублікованих листів до центральних газет. У газети зверталися переважно представники інтелігенції, їхні дописи нерідко мали аналітичний характер. Надзвичайно інформативною виявилася добірка листів у газету «Известия», датована 6 липня 1932 р.

Жахає апокаліптичним передчуттям Голодомору кореспонденція без підпису з Москви: «Голод на Україні — це результат невмілої нашої політики. Щоденно ми кричимо про наші успіхи, тоді як вокзали переповнюються біженцями з голодуючих республік. Цілими сім'ями жебрачать по містах. І цей жах за всього бажання не приховаєш. За чутками, на Україні засіяно менше ніж на 50 %, а це значить, що знову доведеться голодувати. Я вже пережив один раз весь жах голоду, не можу обійти це питання мовчанкою»⁸⁴.

⁸² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 641.

⁸³ Там само. — С. 642.

⁸⁴ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 407.

Ця добірка свідчить, що радянські люди були позбавлені об'єктивної інформації. У двох регіонах СРСР лютував страхітливий голод, який забирив життя десятків (в Україні) і сотень (у Казахстані) тисяч людей. Але дописувачі «Известий» знали тільки про те, що бачили на власні очі. Казах Косунбек писав: «Прошу пояснити, чому в нас такий голод? Люди один одного різати почали і людським м'ясом торгувати стали»⁸⁵. Дописувач з Москви нічого не знав про Казахстан і питав редакцію: «Чому УСРР так голодує? Чому інші республіки не знають такого жахливого голоду? Чим пояснити, що хліба немає в хлібородній країні, а в Москві на ринку хліба скільки хочеш? Чому партія не веде рішучої боротьби з голодом? На Україні багато людей вмирає з голоду, але партія не хоче бачити того, що відбувається з населенням України»⁸⁶.

Українським колгоспникам причини виникнення голоду в їхній місцевості були добре відомі, і вони ставили інші питання, не сподіваючись на відповідь: «Якщо далі триватиме така політика, як у 1931—1932 рр., то вийде, що в одному кінці будете будувати, а в іншому буде розвалюватися. Хіба можна було забрати весь хліб і фураж аж до насіння, щоб потім люди пухли з голоду? Не тільки люди, а й худоба здихає без кормів, поля лишилися незасіяними»⁸⁷.

Робітник із Конотопу обурювався тим, що центральна газета показує життя в СРСР цілком благополучним: «Я ж проїхав від Одеси до Москви і бачив на всіх станціях України тисячі дітей, опухлих від голоду, які хмарою обступали пасажирів. І у вас вистачає нахабства в центральному органі запевняти когось, що в нас все благополучно!»⁸⁸.

З 1 січня по 15 липня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ нарахував в Україні всього 923 масових виступи проти влади, але зробив висновок, що республіка посідає перше місце серед регіонів СРСР за антирадянськими проявами⁸⁹. Чим пояснити, що селянство,

⁸⁵ Там само. — С. 408.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. — С. 410.

⁸⁸ Там само. — С. 409.

⁸⁹ Там само. — С. 421.

в тому числі українське, так слабо реагувало тепер на ту неймовірно тяжку ситуацію, в яку воно потрапило завдяки діям влади? Масштаби антирадянської активності були незмірно меншими, ніж у першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, котра організувала масовий голод — незмірно тяжкими для селян.

Причина лежить на поверхні: розкуркуленням Кремль за два роки вилучив із села людей, які могли організувати боротьбу з державою. Протестний потенціал села наростав, але не знаходив виходу.

Аграрно-селянська політика 1930–1931 рр.: приховані аспекти. Хлібозаготівлями 1930–1931 рр. у сільській місцевості СРСР було фізично знищено ринок. У 1919–1920 рр. радянська влада робила спроби знищити ринок законодавчим шляхом. Але тоді залишився нелегальний, так званий «чорний» ринок, який задовольняв половину (за свідченням В. Леніна) потреб громадян радянських республік у продовольстві. У 1930–1931 рр. влада теж активно боролася з ринком за допомогою законодавства, але ця боротьба мала другорядний характер. Ринок було знищено внаслідок вилучення державою з сільської місцевості всіх запасів хліба. Селянство тепер нічого не могло виставити на продаж.

Взаємовідносини робітників і селян з «державою-комуною» кардинально різнилися. Робітники одержували заробітну плату, частину якої було натуралізовано за допомогою карткової системи. Таким чином забезпечувалося виживання людей в умовах зростання цін на вільному ринку (обсяги якого скорочувалися під впливом заборонного законодавства і конфіскації селянської продукції під виглядом заготівель).

Колгоспники, на відміну від робітників і працівників радгоспів, не одержували заробітної плати від держави. Держава зовсім не прагнула перетворити колгоспи на радгоспи, щоб не збільшувати фонду заробітної плати. Вона створила умови, за яких колгоспи здавали їй переважну частку виробленої продукції, одержуючи натомість лише ту кількість промтоварів, яку відповідні державні організації мали намір і бажання виділити для сільської місцевості.

Ми розглядали історію колективізації в СРСР, відштовхуючись від подій, що відбулися. Однак треба пам'ятати, що комуністична революція не мала будь-якого стосунку до нормального історичного процесу, підвладного об'єктивним закономірностям. Вона являла собою спробу силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, які склалися в головах вождів комуністичної партії. Щось вдавалося нав'язати народу, щось — ні. Полем експерименту була величезна країна, і невдачі експериментаторів позначалися на долі мільйонних мас.

Це означає, що історію колективізації, як і всього «соціалістичного будівництва», треба вивчати з урахуванням первинних конструкцій у головах вождів. Тобто дослідники радянської доби повинні звертати увагу й на те, що не здійснилося в ході комуністичної революції. Такий підхід до історичного процесу є незвичним, але необхідним для розуміння того, що сталося.

27 червня 1930 р. у політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) Сталін оголосив тезу, на яку історики досі не звертали уваги: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються»⁹⁰. Сам вождь звернув увагу на процитований уривок в 1949 р., готуючи «Твори» до друку, і відредагував його. Змінено тезу було так: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, "вільний" товарообіг ще залишається»⁹¹. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства в 1930–1931 рр. Позиція була, як це зрозуміло, негативістська. Сталін вважав тоді, що побудований соціалізм відрізняється від непу перетворенням товарообігу на продуктообмін і відсутністю грошового господарства. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (у лапках) прикметником «вільний», тобто

⁹⁰ XVI съезд ВКП(б). Стеногр. отчет. — М., Л., — 1930. — С. 37.

⁹¹ Сталин И. Сочинения. — Т. 12. — С. 307.

такий, що не контролюється державою і розвивається за законом попиту і пропозиції.

У 1930 р. з непманським капіталом було покінчено, і кінець непу Сталін пов'язував тільки з перетворенням соціально-економічної природи селянства. Як далеко йшли сталінські плани щодо цього?

Присадибна ділянка і корова визнавалися державою як власність членів артіль. З ідеологічних причин «державо-комуна» не могла співіснувати з приватною власністю, і тому цю власність було проголошено особистою. Проте від перейменування присадибна ділянка не перестала бути тим, чим вона була насправді. Функціонування колгоспів у формі артілей, по-перше, породжувало вільний (без усяких лапок) ринок, по-друге, утверджувало товарно-грошові відносини між містом і селом, по-третє, зберігало грошове господарство і на селі, і в місті.

Цілком очевидно, що Сталін вважав свій відступ у березні 1930 р. тимчасовим. Він не відмовився від втягнення в колгоспи всього селянства, про що й заявив на XVI з'їзді ВКП(б)⁹². Він не відмовився й від політики цілковитого позбавлення селян приватної власності, хоча на цьому з'їзді визнав артільну форму колгоспів основною ланкою колгоспної системи на той момент⁹³. Зрештою, суцільна колективізація починалася під гаслом побудови сільськогосподарської артілі, тоді як насправді Кремль прагнув цілком позбавити селян приватної власності. Після чого, як Сталін сподівався, автоматично зникли б вільний товарообіг і грошове господарство.

Такими були тоді загальні уявлення про комунізм, перейменований у 1921 р. на соціалізм. Перехід до «наступу по всьому фронту» мав гарантувати, як сподівався вже не тільки Сталін, утвердження комунізму в місті й селі, тобто створення цілісної комуністичної економіки, цілком незалежної від товарно-грошових відносин і ринку. Підтвердженням цього є думки 28-річного економіста

⁹² Там само. — С. 285–290.

⁹³ Там само. — С. 286.

Миколи Вознесенського, який робив тоді стрімку кар'єру в галузі економічного управління. У 1931 р. вийшла друком його книга «Хозрасчет и планирование на современном этапе», в якій автор пропонував широко застосовувати трудові одиниці (троди), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудовими». Прямий соціалістичний облік і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав нагальною справою⁹⁴.

Важко визначити з точністю до тижня, коли саме сталася принципова корекція аграрно-селянської політики Кремля. Однак можна сказати, що вона відбулася під впливом боротьби селянства з владою. Боротьба відбувалась не стільки в активних формах, скільки в пасивних, які не потребували ні організації, ні координації. Відмова працювати в громадському господарстві колгоспів була стихійною відповіддю селян на конфіскацію їхньої продукції у формі державних хлібозаготівель.

Можна припустити, що корекція політики щодо селянства відбулася під час XVII конференції ВКП(б), що тривала з 30 січня до 4 лютого 1932 р. У виступах на конференції завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) О. Стецький і секретар Північнокавказького крайкому партії Б. Шеболдаєв називали гроші й торгівлю «пережитками старого суспільства». Однак у доповіді В. Куйбишева і, відповідно, в резолюції конференції висловлювалося переконання в тому, що на сучасному етапі неможливо замінити торгівлю прямим продуктообміном⁹⁵.

Аналізуючи наведені у попередньому підрозділі «технологічні» постанови ЦК ВКП(б), ми помічаємо одну сенсаційно важливу деталь: у справі організації посівної та збиральної компаній, у заходах із догляду за посівами Кремль аж ніяк не розрізняв колгоспи й радгоспи. Крім того, що більш важливо, вироблена в колгоспах продукція фактично вважалася такою самою власністю держави, що й

⁹⁴ Вознесенский Н. А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. — Детское Село, 1931. — С. 12, 16.

⁹⁵ XVII конференция ВКП(б). Стеногр. отчет. — М., 1932. — С. 180, 193, 211.

продукція радгоспів. Радгоспи так само, як і колгоспи, потерпали від прагнення держави заготовити максимальну кількість хліба, не зважаючи на інтереси виробництва в новому сільськогосподарському циклі.

Але між робітниками радгоспів і колгоспниками була одна істотна відмінність: перші одержували заробітну плату, а другі — ні. Виходить, що Сталін вважав ту продукцію, яку селяни одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на державну. Проте ця держава не платила колгоспникам заробітну плату. Мовляв, вистачить вам присадибної ділянки!

Отже, держава не мала наміру брати селян на утримання. Таку «філософію» Кремля селяни відчули на власному досвіді. Члени артілі «Незаможник» села Тишківка Гайсинського району на Уманщині розповідали Г. Петровському (в листі від 25 листопада 1931 р.), що уповноважений з району розпорядився замість хліба, якого вже не було, забирати картоплю, залишаючи на сім'ю для прогонування не більше 2 пудів. «Він заявив, — скаржилися вони, — що мужикові дай 5 пуд. картоплі і 5 пуд. хліба, то він обснується, як павук, і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що застерігають за собою право шукати вихід, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину»⁹⁶.

Голод, однак, мав одну підступну властивість: він знесилював людину фізично і морально, позбавляв її волі до боротьби. За відсутності своїх розкуркулених лідерів селяни віддавали перевагу пристосуванню до наявних обставин. Одні з них покидали рідні оселі в пошуках хліба, інші залишалися в селі, сподіваючись на державну допомогу. 3 квітня 1932 р., турбуючись про долю майбутнього

⁹⁶ Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. — С. 366.

врожаю, держава почала надавати голодуючому з її вини селу певну допомогу насіннєвим, фуражним і продовольчим зерном.

Відступ від теми: геноцид. Перед тим як вивчати характер і масштаби допомоги українському селянству з боку Кремля в першій половині 1932 р., потрібно відійти на певну відстань від сюжету, що розглядається в цьому розділі, і сформулювати кілька попередніх зауважень стосовно основної теми наступного розділу — геноциду. В книзі, присвяченій голоду 1932–1933 рр. під кутом зору геноциду, такий відступ від теми можливий і потрібний.

У надзвичайно інформативному збірнику документів, який побачив світ завдяки спеціальній постанові ЦК Компартії України, «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р., голоду першої половини 1932 р. присвячено 69 документів. Зміст близько половини з них (32) стосувався організації продовольчої і насіннєвої допомоги сільському населенню України з боку ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Значна кількість документів пояснювалася тим, що допомогу надавали поетапно і невеликими обсягами, а постанови приймалися окремо по кожній області. Цей факт створював враження активної боротьби партійних комітетів з голодом, що з «невдомих причин» вразив сільську місцевість республіки. Разом з тим друга половина вміщених у збірнику документів про голод у січні—червні 1932 р. давала цілком переконливу відповідь про причину голоду: вилучення по лінії державних заготівель майже всіх хлібних ресурсів.

Усі наведені у збірнику документи адекватно відбивали реальність. Навіщо ж тоді Сталін забирав усе, щоб потім повернути дещицю?

Є тільки одна відповідь на це запитання, і вона цілком вкладається в загальну практику комуністичного будівництва в СРСР. Ставлячи завдання перед промисловістю і сільським господарством, хазяїн Кремля керувався одним і тим самим методом — «підхльостуванням». Щодо промисловості він схвалював неможливо високі контрольні цифри приросту промислової продукції, змушуючи керівників галузей, директорів підприємств і робітничі колективи тягтися до них з останніх сил. Щодо сільського господарства

він затверджував заготівельні плани, які іноді перевищували зібраний урожай, щоб узяти максимум можливого. Загибель десятків тисяч селян від голоду була для Сталіна єдиним переконливим свідченням сумлінної роботи заготівельників.

Та й тоді Сталін підозрював заготівельників у некваліфікованому, за принципом зрівнялівки, без урахування становища в кожному випадку розкладанні плану по районах і колгоспах. «У результаті цього механічно-зрівнялівського ставлення до справи, — писав він Кагановичу в Кремль 18 червня 1932 р., — вийшла кричуща неадаптивність, через що на Україні, незважаючи на непоганий урожай, ряд *урожайних* районів опинився в стані *розорення і голоду*»⁹⁷. Тобто навіть у середині червня він був переконаний у тому, що невідомій кількості районів вдалося приховати від держави певну частину своїх хлібних ресурсів.

Цей факт жахає, але, на жаль, не вписується в надто вузькі рамки злочинних дій, передбачених «Конвенцією про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.

У наступному розділі буде проаналізовано перебіг хлібозаготівель з урожаю 1932 р. Ми побачимо, що заготівлі теж здійснювалися методом «підхльостування». Так само їх не можна вважати геноцидом у рамках ООНівської конвенції, хоч вони спричинилися до голодної смерті сотень тисяч людей. Проте в ході хлібозаготівель і під їх прикриттям Сталін зважився через певні, для нього особисто надто серйозні, обставини на дії, справді передбачені Конвенцією ООН про геноцид. Ці дії тягнули за собою смерть уже мільйонів людей.

Відомо близько десятка досить давно опублікованих документів, які пояснюють, чому заготівлі з урожаю 1932 р. в УСРР і на Кубані стали причиною на порядок більших жертв, ніж в інших хлібовиробних регіонах СРСР. Кожний з цих документів, якщо його аналізувати окремо, не може бути достатньою підставою для висновку про геноцид. Їх треба вивчати, по-перше, тільки в сукупності і по-друге, на тлі комуністичного будівництва в цілому. Картина

⁹⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 179.

геноциду постане тільки тоді, коли громадськість зрозуміє загальноісторичний контекст кожного з «геноцидних» документів. Ось чому події жовтня 1932 — лютого 1933 рр., коли організаційно готувався і здійснювався геноцид, не можна відривати від подій, які аналізуються в цьому і попередньому розділах.

Державна допомога голодуючим селянам. Повертаючись до подій першої половини 1932 р., слід зазначити, що 16 лютого В. Молотов і Й. Сталін підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), в якій зобов'язали всі партійні, радянські й колгоспні організації «негайно взятися за справу утворення колгоспних насінневих фондів». Ці фонди мали бути утворені безпосередньо в регіонах, зокрема в УСРР — 60 млн пудів. Східним регіонам, які в 1931 р. постраждали від посухи, держава надавала насіннєву і продовольчу позики в розмірі 53,5 млн пудів. Україна того року збрала добрий врожай, і насіннєвий фонд мусила поповнити з власних ресурсів⁹⁸.

Одночасно Сталін через ЦК КП(б)У звернувся з телеграмою до всіх райпарткомів. Він рекомендував для утворення колгоспних насінневих фондів використати «практику громадських самозобов'язань, яка себе добре зарекомендувала на досвіді Середньої і Нижньої Волги». Мова йшла про утворення бригад зі збирання насіння в розмірах, які забезпечували цілковите виконання посівного плану. Завданням бригад було виявляти колгоспи, які мали запас зерна, щоб спрямувати його на допомогу сусідам, а також окремих колгоспників та одноосібників, у яких можна було б узяти зерно на позиковій основі для поповнення колгоспних фондів⁹⁹.

Наступного дня С. Косіор і В. Чубар у директивному листі звернулися до партійних комітетів і виконкомів рад із роз'ясненням основних вимог сталінської телеграми. Вони підтвердили, що не може бути й мови про відпуск насіння для України з централізованих

⁹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 115–116.

⁹⁹ Там само. — С. 118.

фондів, оскільки в республіці є всі можливості мобілізувати насінневі фонди за рахунок місцевих ресурсів. Вони визнали також, що в розпорядженні ЦК КП(б)У і РНК УРСР немає власних зернових ресурсів, а тому запропонували «припинити які б то не було розмови про насінневу допомогу з центру, і всю увагу партійних організацій колгоспів і радгоспів спрямувати на те, щоб здобути насіння на місці, на організацію взаємодопомоги окремим колгоспам, у яких справді бракує насіння»¹⁰⁰.

Можливо, на Волзі рекомендована Сталіним «практика громадських самозобов'язань» і спрацьовувала. Але в Україні заготівельники під керівництвом В. Молотова так «добре» попрацювали, що місцевих ресурсів хліба не залишилося. Однак на початку третьої декади лютого тиск на українських селян подвоївся: до заготівель у рахунок державного плану, які не припинялися з літа 1931 р., долучилася кампанія з утворення колгоспних насінневих фондів.

Слід віддати належне позиції Г. Петровського, який після 23 лютого (лист не датовано) офіційно звернувся до С. Косіора з пропозицією підготувати записку для ЦК ВКП(б). У ній голова ВУЦВК пропонував використати наявні в політбюро ЦК КП(б)У матеріали щодо продовольчого становища в сільській місцевості усіх п'яти утворених на той час областей України. Петровський вважав, що треба просити ЦК ВКП(б) схвалити постанову про припинення хлібозаготівель і відновлення вільної торгівлі хлібом. Голова ВУЦВК просив також звернути особливу увагу на голодуючих дітей і вжити заходів щодо надання їм продовольчої допомоги з централізованих ресурсів. Нарешті, пропонувалося дозволити заготівельникам здійснювати децентралізовані заготівлі хліба за підвищеними цінами в більш благополучних районах з метою надання допомоги важким щодо продовольчого стану районам¹⁰¹.

¹⁰⁰ Там само. — С. 119.

¹⁰¹ Там само. — С. 121.

Невідомо, в якій формі Косіор сповістив Сталіну ті пропозиції Петровського. Але 6 березня генсек ЦК КП(б)У дістав можливість звернутися до партійних комітетів республіки з повідомленням про припинення хлібозаготівельної кампанії. Усі зусилля партійних організацій потрібно було зосередити на збиранні посівматеріалу, уповноважених із хлібозаготівель — повернути на постійне місце роботи¹⁰².

18 березня політбюро ЦК КП(б)У з власної ініціатииви передало на харчування колгоспників: Зінов'євська — 1000 пудів хліба; Молдавської автономії — 1000 т кукурудзи. Обсяги допомоги були мізерні, хоча запевнення Косіора про відсутність у керівників республіки власних продовольчих ресурсів не розходилися з правдою. У постанові щодо Зінов'євська містилася знаменна фраза: «запропонувати обкому відрядити спеціальних товаришів для організації цієї допомоги, не надаючи їй широкого розголосу»¹⁰³. Усунуті від реальної влади союзними відомствами українські керівники боялися, що інші голодуючі райони скористаються прецедентом і кинуться до них по допомогу.

Кремль долучився до заходів тільки з 21 березня, надавши спочатку виробничу допомогу: трактори для МТС, насіння для радгоспів. Тим часом керівники областей бомбардували Харків вимогами про надання продовольчої допомоги. У листі від 3 квітня секретар Одеського обкому КП(б)У М. Майоров запевняв Косіора, що становище в Новомиргородському районі аналогічне до Зінов'євського, і просив для області щомісячної допомоги у розмірі 2 тис. пудів хліба. Повідомляючи про голодуюче село Мартоноша, він виявив нову форму контрреволюційної діяльності «куркульства»: трупи померлих по декілька днів залишалися непохованими¹⁰⁴. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло цей лист і обмежилося одноразовою допомогою в 1000 пудів хліба¹⁰⁵.

¹⁰² Там само. — С. 123.

¹⁰³ Там само. — С. 134.

¹⁰⁴ Там само. — С. 144.

¹⁰⁵ Там само. — С. 145.

19 квітня союзні відомства вперше погодилися виділити зі своїх резервів на території України 3 тис. т проса на харчування колгоспників¹⁰⁶. Витрачати недоторканий фонд на поточні потреби, хай навіть це порятунок селян від голодної смерті, Сталін не бажав. Тим часом виявилось, що інших резервів немає і в союзному центрі.

У кінці квітня та на початку травня 1932 р. Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. т кукурудзи і 2 тис. т пшениці. Зняті з експорту кукурудза і пшениця передавалися Україні. В Китаї, Персії і Канаді для потреб Комітету заготівель було закуплено 9,5 млн пудів зерна. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України в Закавказзя і перекинути 4 млн пудів зерна з ЦЧО до УСРР¹⁰⁷. Наприкінці травня за дорученням політбюро ЦК ВКП(б) до надання проддопомоги долучилися трести та об'єднання союзних відомств (здебільшого розташовані на території України), після чого голодуючі почали одержувати сушену рибу, крупи, тютюну та інші продукти.

15 червня Сталін роздратовано звернувся до Кагановича: «На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати ще хліб не потрібно і немає звідки»¹⁰⁸. 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення припинити завіз хліба в Україну¹⁰⁹. Визрівав новий урожай, і Кремль починав готуватися до чергової заготівельної кампанії.

Ми можемо губитися у здогадках, не знаходячи документального засвідчення причин, з яких Кремль встановлював для УСРР більш напружені плани порівняно з іншими хлібовиробними регіонами. Але тактику «підхльостування» у визначенні обсягу хлібозаготівель Сталін застосовував у всіх регіонах. Унаслідок цього держава спочатку вивозила з колгоспів і радгоспів усі зернові фонди, а потім певну частину вивезеного повертала назад, здебільшого у позиковій формі.

¹⁰⁶ Там само. — С. 146.

¹⁰⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 362–363, 365.

¹⁰⁸ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936. — С. 169.

¹⁰⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 190.

Відповідь на запитання, чому підвищені хлібозаготівельні плани саме в Україні «вибивалися» з особливою люттю, можна обґрунтувати документально, але вже на матеріалах другої половини 1932 р. Проте ці документи мають зворотну силу хоча б тому, що головні дійові особи — ті самі: Сталін, проти волі котрого ніхто у вищих сферах державної партії вже не міг діяти, і Молотов, який керував хлібозаготівлями в Україні на зламі 1931–1932 рр. і протягом осінньо-зимових місяців 1932 р.

Відповідь полягає в тому, що УСРР вкупі з її компартійно-радянською верхівкою завжди була на підозрі у генсека. Наслідком «особливого» ставлення до УСРР під час заготівель з урожаю 1931 р. було те, що в республіці спалахнув голод, чого не спостерігалось в інших хлібовиробних регіонах. Це ставлення панувало також під час ліквідації наслідків голоду. Допомога Україні виявилася вкрай помірною.

У першій половині 1932 р. комітет заготівель при РПО СРСР надав регіонам 107 млн пудів насінневої і продовольчої допомоги (в тому числі насінневої — 81 млн, продовольчої — 26 млн пудів), з них 80,5 млн пудів — у позиковій формі. УСРР, зокрема, одержала 13,1 млн пудів допомоги, з них 9,5 млн — насінневої і 3,6 млн пудів — продовольчої. Її було розподілено так: колгоспам виділено 8,8 млн пудів хліба, а радгоспам — 4,3 млн пудів¹¹⁰.

Інші заходи держави. Наведені факти вичерпно характеризують жорстко прагматичний підхід Сталіна до спричиненого ним же голоду в колгоспному селі. На короткий час він погодився навіть на скорочення обсягів хлібного експорту й закупівлю хліба за кордоном. Але це було зроблено заради порятунку посівної кампанії, а не людей.

За півроку, що вивчаються в цьому розділі, «державо-комуна» зробила ще кілька кроків, які на десятиріччя визначили характер її інтеграції з колгоспним ладом. Сталін дуже повільно переконувався

¹¹⁰ Командири великого голоду. — С. 216.

в тому, що колгоспи повинні мати автономний статус у радянській командній економіці.

Зволікання у виробленні нових поглядів на місце колгоспів пояснювалося тим, що економічна криза 1931–1932 рр., яку супроводжувало голодування селянства хлібовиробних регіонів, ще не переконала сталінську команду в Кремлі відмовитися від продрозкладки і вважати вироблену недержавними підприємствами продукцію їхньою власністю. Тож хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. формувався на попередніх засадах. Держава не бажала вступати в податкові відносини з сільськогосподарськими артілями як юридичними особами. Тому колгоспні поставки хліба все ще вважалися «першою заповіддю» селян. Водночас критична ситуація на селі прискорила розв'язання на користь селянства проблеми щодо утримання корови — головної продуктивної ланки присадибного господарства.

Ця проблема, що здавалася нібито розв'язаною ще в березні 1930 р., знову постала під час завершення суцільної колективізації 1931 р. У Кремлі дали завдання створити на селі «соціалістичний» сектор, який узяв би на себе постачання місту не тільки хліба, а й м'ясо-молочної продукції. Це означало, що у створюваних в ході суцільної колективізації артілях потрібно організовувати товарні молочні ферми. Виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У виніс на порядок денний питання «Про стан і розвиток тваринництва в радгоспах і колгоспах». Планувалося до кінця 1931 р. довести поголів'я корів у радгоспах до 251 тис., у колгоспах — до 600 тис., у тому числі на молочних фермах — до 150 тис.¹¹¹

Тут знову слід підкреслити, що у справі створення молочних ферм партійне керівництво не розрізняло колгоспи і радгоспи. Виходило, що колгоспи повинні були практично безоплатно, певно, на засадах «другої заповіді», поставляти державним заготівельним органам м'ясо-молочну продукцію.

¹¹¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 183.

Такий підхід демонстрував елементарне економічне невігластво сталінської команди в Кремлі. Товарні молочні ферми в колгоспах утворювалися за рахунок усупільнення селянської продуктивної худоби. Ще можна було сподіватися на те, що колгоспники вирощуватимуть хліб для держави в обмін на дозвіл господарювати на своїй присадибній ділянці. Але на що сподівалися в Кремлі, забираючи в селян останню корову?! Адже ніхто не збирався оплачувати їхню роботу в громадському господарстві колгоспу.

Зобов'язуючи партійні комітети виконувати таємну сталінську директиву, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У у формі критики тогочасного стану речей констатував незадовільне використання ініціативи самих колгоспників щодо усупільнення продуктивної худоби, особливо молодняка. Це був недвозначний натяк на те, що у справі створення товарних молочних ферм потрібно тиснути на селянство. Місцева влада зрозуміла підтекст і протягом півроку намагалася виконувати наказ Кремля шляхом примусового переведення худоби селян до колгоспного стада.

Хвиля примусових усупільнень призвела до серйозного загострення становища на селі. Було очевидно, що без корови-годувальниці селянин у громадському господарстві просто не працюватиме. Сталін відчув, що треба відступити. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою «Про примусове усупільнення худоби» засудив практику усупільнення корів і проголосив: «Завдання партії полягає в тому, щоб у кожного колгоспника були своя корова, дрібна худоба, птиця. Дальше розширення й розвиток колгоспних ферм повинно йти лише шляхом вирощування фермами молодняка або закупівлі ними худоби»¹¹².

Документ зобов'язував також сприяти колгоспникам, які не мали великої рогатої або дрібної худоби, в купівлі й вирощуванні молодняка для особистих потреб. Напруження вдалося подолати, і в січні 1933 р. Сталін так оцінив цей епізод: «У Радянської влади було

¹¹² Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 298.

в недавньому минулому маленьке непорозуміння з колгоспницями. Йшлося про корів. Але тепер справу з коровою владнано, і непорозуміння відпало. Ми домоглися того, що у більшості колгоспників уже є по корові на двір. Мине ще рік, два, і ви не знайдете жодного колгоспника, у якого не було б своєї корови»¹¹³.

Сталін висловився занадто оптимістично (третина колгоспних господарств залишалася в Україні безкорівною навіть у 1936 р.)¹¹⁴, але річ не в цьому. Постанова ЦК ВКП(б) від 26 березня 1932 р. утверджувала право колгоспів продавати своїм членам засоби виробництва (в даному разі — молочну худобу) і, відповідно, їхнє право купувати в колгоспників худобу. Цим самим держава визнавала наявний факт відчуження колгоспників від зосереджених у громадському господарстві засобів виробництва. Право купівлі-продажу означало визнання як автономності колгоспного ладу в системі командної економіки, так і неможливості існування колгоспного виробництва в нетоварній формі. Після цього вже залишався один крок до відмови будувати взаємовідносини між містом і селом на засадах продрозкладки, яка спричинила глибоку кризу колгоспного ладу в момент його утворення. Сталін, як уже зазначалося, не зробив цього кроку. Але з метою зменшення напруги в селі він ініціював постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом». У постанові визнавалося за доцільне «після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану і утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р., надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу надлишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і у власних колгоспних лавках». Крім того, за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 травня 1932 р. «Про план скотозаготівель і про м'ясну торгівлю колгоспників та одноосібних трудящих селян» дозволялася

¹¹³ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 251.

¹¹⁴ Ткач Н. І. За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 136.

торгівля м'ясом і м'ясопродуктами після виконання плану державних поставок¹¹⁵.

Постанова про колгоспну торгівлю була насправді дозволом на функціонування вільного ринку за цінами попиту і пропозиції (в її назві серед учасників торгівлі вже фігурували одноосібники).

Є документ, який розкриває мотиви запровадження сталінською командою колгоспної торгівлі. Це — план промови, з якою Л. Каганович виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. Чорнові записи вперше були опубліковані В. Васильєвим і Ю. Шаповалом у 2000 р. Стосовно «колгоспної торгівлі» в записнику Кагановича маємо такий текст (наводиться мовою оригіналу без пунктуації та із скороченнями, які легко зрозуміти)¹¹⁶:

«Что руководило нами при объявлении колхозной торговли

- 1) чтобы лучше сеяли
- 2) успокоить бушевавш украинск мужика
- 3) доходность
- 4) коль скоро колхозы нерентабельны, дать доходы кроме трудоней!

Зацепить за интерес, дать ему кроме общ доли, дать дополнительные источники».

Селяни могли «краще сіяти» (тобто власне сіяти, доглядати за посівами і збирати хліб) тільки в одному випадку: коли вони були впевнені, що держава задовольниться частиною вирощеного врожаю, а не присвоюватиме собі все. Цю нехитру істину вже було підтверджено відмовою В. Леніна від продрозкладки і переходом у 1921 р. на податкові відносини з селом. Тоді це означало, що після розрахунку з державою селянин міг на свій розсуд розпоряджатися частиною врожаю, яка залишилася в нього, зокрема, продавати її на вільному ринку.

Колгоспна торгівля означала, що колгоспи могли продавати на ринку те, що в них залишилося після розрахунків із державою.

¹¹⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 910.

¹¹⁶ Командири великого голоду... — С. 337–338.

Виручку вони могли витрачати на внутрішні потреби, в тому числі на розподіл між колгоспниками у вигляді грошової частини трудовня. Торгівля означала також, що колгоспники могли продавати на ринку частину продукції, яку одержували за трудовні у натуральному вигляді. В обох випадках виручка за реалізовану на ринку продукцію була не додатковим доходом — окрім трудовнів, окрім громадської частки, як твердив Каганович, — а перетворенням відпрацьованих селянами трудовнів з натуральної форми у грошову. Колгоспи, визнавав Каганович, були нерентабельні. Він тільки не уточнив, що відсутність доходів була наслідком закупівлі у колгоспів продукції державою за символічними цінами.

Важило тільки одне: щоб у колгоспів залишався хліб після виконання державного плану. В іншому випадку вони не могли розраховуватися з колгоспниками за трудовні. Якраз такої впевненості у трудівників сільського господарства не було, тож вони не поспішали радіти. Навесні 1932 р. ніхто не знав, скільки ресурсів для вільної торгівлі залишиться в колгоспів і колгоспників після виконання державних зобов'язань. Усі розуміли, що постанова з відстроченим на сім місяців терміном дії (із травня по січень) може мати лише пропагандистський характер.

Розділ IV

ГЕНОЦИД: СТАЛІНСЬКИЙ ЗАДУМ ТА ЙОГО ВИКОНАННЯ

У Конвенції ООН геноцид визначено як дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Свого часу представники СРСР домоглися виключення з цього переліку терміну «соціальна група», оскільки намір нищення класів лежав в основі радянської ідеологічної доктрини.

Керуючись цим «ампутованим» визначенням людських спільнот, що підпадають під дію Конвенції ООН про геноцид, дослідники проблеми Голодомору-33 потрапили в пастку. Адже треба довести, що українські селяни гинули, через те що були українцями, а не селянами. Це не відповідає дійсності: їхня загибель спричинена не національною приналежністю і не тим, що вони були селянами. Вони гинули як українські селяни, які за півтора десятиріччя до цих подій боролися з усіма владами за землю і волю, а тепер відстоювали право на самостійне господарювання.

Є й інша перепона на шляху ідентифікації найбільшого сталінського злочину. Конвенція ООН про геноцид не бере до уваги логіки злочину, тобто причини і мотиви нищення людських груп. Треба довести тільки те, що злочинець мав намір знищити певну групу.

У сталінській державі не нищили людей через небажане етнічне походження. Показово, однак, що конфіскацію продовольства під виглядом хлібозаготівель з метою створення умов, несумісних з життям, було застосовано Кремлем тільки проти сільського населення УСРР і Кубані. На відміну від індивідуальних репресій, які могли дозуватися, цей вид репресій створював ситуацію голоду на заблокованій звідусіль території, наслідком чого ставала певна кількість жертв, заздалегідь невідома організаторам голоду ні за розмірами, ні за демографічним або національним складом. Але на національну спрямованість геноциду вказує та обставина, що заблокованою з метою організації повального голоду територією були два адміністративно-політичних утворення, в яких чисельність українських громадян переважала дві третини.

Українські селяни, які не приймали колгоспного ладу, були серцевиною українського народу, що мав великий досвід визвольної боротьби і спромігся використати в 20-х рр. XX століття радянську форму державності як плацдарм для можливого у майбутньому відділення від СРСР. Ось проти такого майбутнього й був спрямований терор голодом.

1. До методології питання

Про характер голоду 1932–1933 рр. Геноцид громадян України, спричинений, звичайно ж, не етнічним походженням, а претензіями на власну державність у централізованій тоталітарній імперії, відбувався на тлі глибокої соціально-економічної кризи й огортався з боку влади багатьма маскувальними нашаруваннями. Деякі історичні події, що наклалися на сталінський терор голодом, були пов'язані з примусовою колективізацією сільського господарства і спричиненою нею кризою. У кризовій ситуації українські сподівання на державність здалися Сталіну стократ небезпечнішими. А він завжди волів діяти на випередження, не чекаючи можливих викликів своїй владі й становищу в партії. Деякі маскувальні нашарування навмисно створювалися сталінською командою, яка знищувала

українців здебільшого руками самих українців, а тому потребували переконливого легендування звинувачення своєї людиноненависницької політики.

Жертви і свідки голоду, які вижили, аніскільки не сумнівалися в тому, що радянська влада мала намір знищити їх. Вони передали свої емоції й судження історикам діаспори, й у світовій історіографії стали поширюватися перші оцінки Голодомору-33 як геноциду. Такі оцінки не спиралися на документальну базу і були з недовірою зустрінуті багатьма вченими. Але й із появою документів недовіра лишалася. Істориків важко зсунути з позицій, на яких вони утвердилися.

Піддавали сумніву навіть штучний характер голоду 1932—1933 рр. Ще в 1991 р. професор Західного Віргінського університету М. Таугер у зарубіжних наукових журналах і в 1996 р. у багатотомному виданні «Россия, XX век» (за редакцією Ю. Афанасьєва) висловився проти тверджень Р. Конквеста і Дж. Мейса, які в його інтерпретації мали такий вигляд: сталінське керівництво встановило дуже завищені обсяги хлібозаготівель в Україні і в регіонах, населених козаками (Північний Кавказ) та німцями (Поволжя), що спричинило голод та дало змогу подолати селянський опір колективізації та придушити націоналізм. На думку самого Таугера, голод був наслідком провалу економічної політики, яка впливала зі сталінської «революції згори», і менш за все — результатом національної політики, нібито спрямованої проти українського та інших народів¹.

Твердження М. Таугера є ще одним свідченням необхідності вибору методологічно вивіреної структури дослідження Голодомору-33. Таке дослідження треба будувати на суміжжі соціально-економічних і національних проблем комуністичного будівництва. Кремлівські інтернаціоналісти добре усвідомлювали важливість національного питання і здійснювали активну політику, спрямова-

¹ Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 298, 314.

ну на коренізацію радянської влади. Україна, яка мала спільний кордон з кількома європейськими державами, де жили мільйони співвітчизників, викликала особливу стурбованість керівників радянської імперії у кризові часи.

Колективізація і терор голодом. Голодомор був наслідком терору голодом. У свою чергу, терор голодом був третьою, після розкуркулення і податково-пільгового перепаду, формою силового тиску на селянство з метою створення колгоспного ладу. Якщо перші дві форми тиску влада використовувала, щоб загнати селян у колгоспи, то терор голодом був застосований вже проти колгоспного селянства.

На підставі оглядів ОДПУ з кількісними і якісними характеристиками антиколгоспного руху в різних регіонах країни професор Гарвардського університету Террі Мартін зробив обґрунтований висновок про те, що опір колективізації був найбільшим у неросійських і козацьких регіонах². Опір породжував терористичні акції державної машини проти сільського населення. В епіцентрі терору опинилися УСРР і Кубань.

У сучасній літературі голод 1932–1933 рр. пов'язують із надмірними хлібозаготівлями. Це судження можна вважати правильним стосовно України тільки щодо хлібозаготівель з урожаю 1931 р., перебіг яких проаналізовано в попередньому розділі. Воно залишається правильним і для хлібозаготівель з урожаю 1932 р. у Поволжі та в переважній більшості округів Північнокавказького краю. Коли селян позбавляли основного продукту харчування, вони починали голодувати. Ті з них, хто не мав налагодженого присадибного господарства, гинули з голоду.

Надмірні хлібозаготівлі теж можна розглядати як терор голодом, тому що гинули люди — десятками тисяч у кожному регіоні. Та коли в Кремлі пересвідчувалися в цілковитій відсутності в регіонах насінневого і продовольчого зерна, то надавали допомогу, ідучи

² Martin Terry. The Affirmative Action Empire. — Ithaca and London, 2001. — P. 293–294.

навіть на термінові закупівлі хліба за кордоном. Це робилося, зокрема, в УСРР у першій половині 1932 р., з очевидною метою: забезпечити сівбу і припинити смертність. Через це термін «терор голодом» варто залишити для іншого напрямку сталінської практики: в ситуації тяжкого голодування з масовою смертністю ліквідувати бунтарський потенціал українського села і виступити рятувальником тих селян, які виявляли бажання сумлінно працювати в громадському господарстві.

Терор голодом являв собою систему акцій, у яких було задіяно сотні тисяч людей — представників компартійно-радянського апарату, чекістів, міліції, працівників органів суду і прокуратури, робітників і службовців, яких мобілізовано на хлібозаготівлі, сільських активістів з комітетів незаможних селян. Акції відбувалися на підставі законів, інструкцій і положень, частину яких було опубліковано відразу після ухвалення, а також за усними вказівками, наявність яких чітко простежується за подібністю дій виконавців у різних районах. Наявність усних вказівок засвідчується також результатом цих акцій, тобто цілковитою відсутністю продовольства в селянських садибах, починаючи з лютого 1933 р.

У науковому обігу вже є велика кількість документів про те, що у боржників із хлібозаготівель з урожаю 1932 р. в УСРР і на Кубані відбирали все продовольство, яке під час обшуку знаходили на селянських подвір'ях. У тих селян, що спромоглися виїхати за межі України, конфісковували куплене або виміняне продовольство. Із 22 січня 1933 р. кордони УСРР і Кубані взагалі було перекрито загородзагонами, щоб нікого не випускати за межі голодуючих регіонів.

Ці заходи в їх сукупності підпадають під визначення «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього», стаття II, пункт «в»: «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її».

Чому і за яких обставин ці заходи були застосовані проти сільського населення України? Чи є можливості для інтерпретування їх сукупності іншим чином, ніж це передбачено Конвенцією ООН?

Можна доводити, що була потреба забирати у колгоспів зерно, аби перетворити його на валюту й розплатитися за імпортовані верстати, без яких виявилася б неможливою перемога в 1945 р. Можна доводити, що в селян відбирали хліб, щоб нагодувати голодуючі робітничі сім'ї у містах. Такі аргументи часто використовуються відтоді, як скасовано заборону на обговорення теми голоду. Та чим пояснити те, що взимку 1932–1933 рр. у селян відбирали останній мішок картоплі, пляшку молока, склянку пшона, в'язку цибулі? В полеміці, що відбувається нині у світовій історіографії, ці факти сором'язливо замовчують. Але ж вони — єдине пояснення масової смертності у 1933 р. Коли відбирали хліб, люди гинули десятками тисяч, коли позбавляли всього, вони гинули мільйонами.

В українській, і особливо в діаспорній літературі про Голодомор-33 переважають емоції. Це насторожує багатьох серйозних учених Заходу, змушує їх до пошуку будь-яких аргументів для заперечення кваліфікації голоду як геноциду. Гортаючи сторінки доповіді комісії Дж. Мейса Конгресу США, німецький фахівець з аграрної історії Росії Ш. Мерль виявив, що в Україні вилучення зерна відбувалося переважно місцевими активістами української національності. Звідси він зробив висновок: «І цей факт, із жалем констатований у доповіді Конгресу, важко сполучити з тезою про геноцид»³.

За 20 років, які минули від часу роботи комісії Конгресу США з голоду 1932–1933 рр. в Україні, нагромаджено та опубліковано величезний матеріал, який був недоступний для американських учених. Ми можемо тепер із жалем констатувати, що тисячі, якщо не десятки тисяч голодуючих членів комітетів незаможних селян взяли участь в обшуках селянських садиб і конфіскації продовольства — не тільки хліба, а всього продовольства аж до останньої цибулини. Чи підтверджують ці масові факти намір громадян України чинити акти геноциду над самими собою? Хіба немає цьому явищу інших,

³ Мерль Ш. Голод 1932–1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история (Москва). — 1995. — № 1. — С. 56.

більш природних пояснень? Те, що такі трагічні факти використовуються як свідчення відсутності геноциду, наочно викриває упередженість учених, їхнє небажання подивитися в очі неймовірно жахливій реальності.

Назріла потреба дослідити всі аспекти становлення колгоспного ладу, які пов'язані з Голодомором-33. На жаль, історія колективізації в пострадянську добу стала нецікавою для істориків. Багато з них почали досліджувати Голодомор як актуальнішу тему. Але ці теми тісно пов'язані. Тож неможливо досягнути одну з них, не розуміючи іншої.

Зміна курсу національної політики. Розглядаючи в найбільш загальному плані соціально-економічне коріння терору голодом, ми дійшли висновку, що українське селянство неможливо розділити на селян і на українців. Тому довелося приділити певну увагу аналізу національних аспектів геноциду.

Проте національні виміри геноциду слід розглянути й окремо. Якраз у цей період у національній політиці Кремля починався крутий поворот.

Відносно ліберальна політика в економіці й суспільно-політичному житті змінилася в 1929 р. комуністичним штурмом. У перші роки нового штурму радянська влада покінчила з «куркульством», тобто з найбільш заможною, активною та організованою частиною селянства. Виникла проблема: кого надалі вважати ворогом? «Держава-комуна» потребувала ворогів, щоб мати підстави для здійснення терористичної політики.

Чекісти підсунули зацькованому суспільству соціально безликого і національно невизначеного «ворога народу». Хто ним стане, вирішували вони самі. Але «державо-комуна» потребувала не тільки індивідуального, а й «масовидного», за виразом В. Леніна, терору, коли під удар потрапляли не окремі особистості, а цілі верстви населення. Оскільки верстви за соціальною ознакою були вичерпані, каральні органи переорієнтувалися на національні групи.

Першою жертвою Кремля стали українці. У жовтні 1932 р. Сталін відрядив до УСРР і на Кубань надзвичайні заготівельні комісії, які паралельно з хлібозаготівлями та під їх прикриттям почали

здійснювати конфіскацію продовольчого зерна в «боржників». У січні 1933 р. за розпорядженням Сталіна було здійснено конфіскацію в селян всіх продовольчих запасів. Після цього Сталін послав в УСРР П. Постишева. Той мав завдання організувати весняну посівну кампанію в голодуючому селі й знищити «український націоналістичний ухил», оголошений головною небезпекою.

Професор Дж. Сандберг, який очолював міжнародну правничу комісію з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, зробив висновок про наявність зв'язку між голодом і зміною курсу в національній політиці. «Голод, викликаний вилученням зерна, став знаряддям у здійсненні національної політики», — підкреслив він⁴.

У грудні 1932 р. було припинено українізацію всіх населених українцями територій за межами УСРР. Одночасно з терором голодом і в його залякувальній атмосфері почалося виселення жителів кількох кубанських станиць до Північного краю і Казахстану. Гергард Зімон, ще один дослідник теми, у статті з цього питання підкреслив, що саме депортацією кубанських козаків Кремль розпочав перехід від соціально-класових до етнічних депортацій⁵.

Національна інтелігенція адекватно оцінювала значення ударів, спрямованих проти українського народу, вже в 1933 р. У листі до М. Грушевського (він проживав тоді в Москві), перехопленому цензурою, співробітники Всеукраїнської академії наук писали: «Щодо політичного становища слід сказати, що в Україні панує жахливий голод, вимирають цілком села й повіти, особливо страшною є смертність серед дітей. Мета цієї нелюдської акції — остаточно заламати українську націю в розрахунку на те, що загинуть сотні тисяч, мільйони людей, а решта — розсіються по безкрайніх просторах Росії»⁶.

⁴ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. — К., 1992. — С. 132–133.

⁵ Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Український історичний журнал. — 2005. — № 2. — С. 123.

⁶ Сюдюков І. У Службі безпеки України відбулась презентація колекції раніше засекречених документів про Голодомор // День. — 2006. — 19 серпня.

Безпосередньо на території УСРР під приціл чекістів потрапили німці й поляки, особливо ті, які проживали у прикордонній смузі. Найчастіше переслідування починалися з фабрикування справ про диверсійну і шпигунську діяльність, які замовлялися особисто Сталіним. У щоденнику поїздки Л. Кагановича по Україні міститься короткий виклад наради в політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1932 р. Голова ДПУ УСРР В. Балицький повідомив тоді про викриття великих повстанських угруповань польського походження, організованих нібито урядом УНР у вигнанні⁷. Майже через рік, 17 листопада 1933 р., Балицький надіслав до ЦК КП(б)У довідку «Про діяльність німців-фашистів на Україні». В ній повідомлялося про засміченість шпигунами і диверсантами німецьких комерційних представництв, окремих частин Червоної армії і німецьких колоній на всій території республіки⁸.

На листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У С. Косіор озвучив наміри радянського уряду розгорнути репресії проти поляків і німців, які проживали в Україні. Частина з них мала свої національні райони або сільради. Репресії почалися з деполонізації польських сільрад Вінницької області. У березні 1934 р. було заарештовано 10,8 тис. осіб зі 140 районів у Київській, Вінницькій та Одеській областях і в Молдавській АСРР. Це були поляки і німці, але їх звинувачували за політичними і соціальними ознаками. У грудні 1934 р. на нараді в НКВС УСРР було поставлене завдання «очистити прикордонні й національні райони від антирадянського елементу». Найбільше наголошувалося на чистці польського Мархлевського і німецького Пулинського районів. Депортацію поляків і німців було проведено в два етапи. У 1935 р. вона охопила 8,3 тис., а в 1936 р. — 15 тис. сімей⁹.

⁷ Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2001. — С. 317.

⁸ Державний архів Служби безпеки України. — Ф. 16. — Оп. 6. — Спр. 2. — Арк. 254–260.

⁹ Кульчицький С. В. Перші депортації польського населення УСРР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків. Кінець 1930 — початок 1950-х років. — Львів, 1998. — С. 16.

Незважаючи на депортацію основної частини поляків з Мархлевського і німців з Пулинського районів, ці адміністративні утворення продовжували існувати подібно до решти національних районів. Тільки після прийняття Конституції СРСР 1936 р. та у зв'язку з тим, що Основний закон не передбачав такої форми в адміністративно-територіальному поділі, національні райони було поступово ліквідовано. Варто порівняти: українські національні райони в усіх регіонах СРСР і передусім у Північнокавказькому краї, було ліквідовано до кінця 1932 р., тобто негайно після ухвалення на політбюро ЦК ВКП(б) такого рішення.

Голова Всеукраїнського
Центрального Виконавчого
Комітету Григорій Петровський

2. Хлібозаготівельна криза

Листи Г. Петровського і В. Чубаря. У 1932 р. весняна посівна кампанія запізнювалася більше, ніж у попередні роки. Знесилені голодом селяни не могли працювати з повною віддачею, робоча худоба теж була виснажена.

Щоб розібратися в ситуації на місці, 25 травня за дорученням Сталіна В. Молотов виїхав до Харкова на чолі представницької делегації, до якої увійшли нарком постачання А. Мікоян і нарком землеробства Я. Яковлев. Наступного дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за їх участю було прийнято два рішення. По-перше, українська партійна організація зобов'язувалася впродовж кількох тижнів забезпечити посівну площу ярих культур в обсязі не меншому від минулорічного. По-друге, вищі керівники республіки мали негайно виїхати в райони

для організації сівби й розподілу раніше наданої продовольчої допомоги. Україна одержувала 3,3 млн пудів хліба як додаткову насіннєву позику. Зерно надавалося з фондів Комітету резервів СРСР на території республіки та з найбільш зручних для швидкого транспортування місць — Білорусії і Новоросійського порту¹⁰.

Від початку червня 1932 р. Сталін уже перебував на відпочинку в Сочі. Діставши інформацію про становище з сівбою в Україні, 2 червня він написав Кагановичу і Молотову, що В. Чубаря і С. Косіора час звільняти з посад¹¹.

Голова Ради
Народних Комісарів УСРР
Влас Чубар

Тим часом Петровський і Чубар домовилися написати — кожний окремо — листи Молотову і Сталіну про свої враження від поїздки по районах республіки. Обидва листи надійшли в Кремль з однаковою датою — 10 червня. Петровський спеціально зауважив, що лист він написав в Прилуках і не ознайомив із ним інших членів політбюро ЦК КП(б)У, оскільки в Харкові нікого з них не застав¹². Ця ремарка свідчила про неготовність С. Косіора взяти особисто на себе відповідальність за відверту розповідь про справжню ситуацію в українській «глибинці».

Розповідаючи про перебування в сільській місцевості, Петровський зазначив, що багато сіл охоплено голодом. У складеному через кілька тижнів списку голодуючих районів, яким надавалася продовольча

¹⁰ Командири великого голоду. — С. 20.

¹¹ Там само. — С. 21.

¹² Там само. — С. 227–228.

допомога під час прополювальних робіт, є статистичне підтвердження цього висновку. Голова ВУЦВК тоді побував у Чорнуському районі, де налічувалося 13 голодуючих сіл, Прилуцькому (8), Пирятинському (7) і Лохвицькому (13 голодуючих сіл).

Молотов і Сталін дізналися від Петровського про те, чого не було в офіційних зведеннях ОДПУ щодо «продутруднень»: «На великих зборах у селах мене, звісно, лають на всі заставки, тітки плачуть, а трапляється й дядьки. Іноді критика становища, що склалося, заходить дуже глибоко та широко — навіщо створили штучний голод, адже в нас був урожай; навіщо засівматеріал забирали — цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба в тяжких умовах їхати по хліб у нехлібні краї, а не привозять хліб сюди тощо»¹³.

Виходячи зі сказаного, Петровський робив прикрий для керівників партії висновок: ЦК КП(б)У винен в тому, що беззастережно взявся виконувати нездійснений план заготівель — 510 млн пудів зернових. План виявився настільки завищеним, що його реалізація (навіть із недовиконанням) потягла за собою голодування у багатьох районах республіки, тоді як продовольчий стан інших регіонів країни був незрівнянно кращим. Петровський попереджав, що до нового врожаю залишається ще місяць або півтора, і за цей час голод посилюватиметься, якщо держава не надасть селу додаткову продовольчу допомогу.

Секретар ЦК ВКП(б)
Лазар Каганович

¹³ Там само. — С. 213.

Розповідаючи про стан посівів, голова ВУЦВК зазначив, що селяни висівали за зменшеною нормою і часто використовували недоброякісний посівний матеріал, оскільки насінневий фонд майже всюди забрали в хлібозаготівлю. Значна частина орних земель залишилася незасіяною. Тож селяни очікували ще важчих хлібозаготівель з урожаю 1932 р., і Петровський поділяв їхнє занепокоєння.

У листі було зроблене ще одне важливе спостереження: у кооперативних лавках на селі зовсім не залишилося продовольчих товарів. Селяни могли сподіватися тільки на власні запаси з минулого року¹⁴.

Чубар писав Молотову і Сталіну без емоцій, але не применшуючи трагізму ситуації. Він вважав, що на початок червня щонайменше 100 районів потребують проддопомоги (замість 61 на початок травня). Через тяжке продовольче становище цих районів посівна кампанія в республіці виконувалася незадовільно. Зазначені райони, на думку Чубаря, поставлять під загрозу обробіток посівів і збирання врожаю технічних і зернових культур. Тому він ставив питання про надання республіці допомоги в обсязі не менше 1 млн пудів продовольчих культур. Треба, підкреслював він, відмовитися від кількісного розширення завдань і повернутися обличчям до якісних показників. Наприкінці листа Чубар попереджав, що український уряд офіційно звернеться до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР із пропозиціями внести істотні корективи в плани хлібо- і м'ясозаготівель та інших завдань у галузі сільського господарства¹⁵.

Сталін відреагував на пропозиції Чубаря й Петровського в листі Кагановичу від 15 червня: «Перший розводить “самокритику” — щоб одержати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий зображає святенника, який віддав себе в жертву “директиві ЦК ВКП”, — щоб добитися скорочення плану хлібозаготівель. Неприйнятним є ні перше, ні друге»¹⁶.

¹⁴ Там само. — С. 215.

¹⁵ Там само. — С. 212.

¹⁶ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 169.

Водночас демарш Чубаря й Петровського, так само як і відсутність реакції з боку українського генсека («найгірше в цій справі — мовчання Косіора» — зауважував він у цьому листі) глибоко стривожили Сталіна. З дописів українських керівників він зрозумів тільки одне: у багатьох районах УСРР місцеві керівники явно перестаралися, підстраховуючи себе, з хлібозаготівлями, внаслідок чого й виник голод. У листі Кагановичу і Молотову від 18 червня Сталін звинувачував харківський центр у тому, що той, не знаючи місцевих можливостей, неправильно розклав хлібозаготівельний план, спричинивши тим самим перенапруження в одних районах і послаблення в інших. Так само районну управлінську ланку він звинувачував у незнанні можливостей кожного окремого колгоспу¹⁷. Отже, Сталін не погоджувався з тим, що план був завеликий для України і взагалі не зважав на потребу враховувати чинник матеріального зацікавлення селян у праці в колгоспному господарстві.

До 1932 р. заготівлі сільськогосподарської продукції здійснювали спеціалізовані радянські органи. Партійні органи переважно контролювали сільськогосподарські кампанії через уповноважених, відряджуваних до колгоспів на певний термін. Тепер персональну відповідальність за виконання хлібозаготівельного плану Сталін вирішив покласти на перших осіб — керівників партійних організацій областей, країв і республік.

20 червня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило план хлібозаготівель на червень 1932 р. У цілому по СРСР він становив 978 тис. т, на Північному Кавказі — 616 тис. т (тут урожай визрівав раніше). Наступного дня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відіслали до Харкова телеграму, де вимагали виконання плану «за всяку ціну». Хліба попереднього врожаю в країні практично не залишалося, і тому постачання міського населення та армії здійснювалося «з коліс». Було вирішено хліб нового врожаю, що надходив у розпорядження держави в червні, липні й серпні, використати лише для цих споживачів¹⁸.

¹⁷ Там само. — С. 179.

¹⁸ Командири великого голоду. — С. 24.

Затвердження хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р. Дискусії щодо плану почалися з січня 1932 р. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ Я. Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали план уже на початку господарського року. Селяни мали б усі підстави боротися за добрий врожай, переконував Рудзутак Сталіна, якби були впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться в них¹⁹.

Генеральний секретар
ЦК КП(б)У Станіслав Косіор

Іншими словами, у відносинах з колгоспами Рудзутак пропонував перейти на засади продовольчого податку.

Цю ідею в іншій формі висував і Косіор у своїй записці Сталіну від 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд слід буде виділити і розподілити на особисте споживання»²⁰.

Пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора мали одну спільну принципову рису: обидва політики вважали, що об'єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, що вони виробляють, і як кожний суб'єкт підприємництва зобов'язані ділитися з державою твердо зафіксованою частиною цієї продукції. Навпаки, Сталін та його найближче оточення, незважаючи на всі реверанси щодо «колгоспно-коопера-

¹⁹ Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 336.

²⁰ Там само.

тивної форми власності», вважали, що держава може вилучати довільну частку продукції, виробленої недержавними сільськогосподарськими підприємствами. Сталіну здавалося, що не вигідно обмежувати претензії держави до колгоспів наперед визначеною цифрою. Він волів вилучати з сільського господарства максимум продукції і, пам'ятаючи катастрофічний досвід хлібозаготівель з урожаю 1931 р. в Україні, турбувався тільки про те, щоб навантаження на колгоспи розкладали з урахуванням їх реального потенціалу.

У червні 1932 р. РНК СРСР розробив проект хлібозаготівельного плану, що підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська партконференція. На її порядок денний виносилося тільки одне питання: «Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». 1 липня у листі Кагановичу і Молотову Сталін наполягав, що на українську конференцію треба виїжджати їм обом як секретарю ЦК і голові РНК. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований з Кремля хлібозаготівельний план. «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів», — заявив Сталін²¹.

6 липня, в день відкриття конференції, відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У за участю Молотова і Кагановича. Останні оголосили прийняту того ж дня постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), згідно з якою поставки України з урожаю 1932 р. становили 356 млн пудів. Не маючи впевненості в тому, що їм вдасться схилити українських комуністів до схвалення наперед визначеної цифри поставок, Молотов і Каганович поспішили надати їй форму партійно-урядової постанови.

Новий план поставок зменшувався на 40 млн пудів порівняно з попереднім. Проте й у зменшеному вигляді він був явно непосильним для деградуючого сільського господарства республіки. Тому на

²¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 205.

засіданні політбюро ЦК, яке передувало конференції КП(б)У, до відома Молотова і Кагановича було доведено, що план поставок для України непосильний. Посилаючись на недосів зернових в обсязі 2,2 млн га і на втрати озимини на 800 тис. гектарів, політбюро ЦК, включаючи С. Косіора, поставило вимогу зменшити план. Але посланці Сталіна були неблаганні. Партійні сили республіки, заявили вони, повинні мобілізуватися для боротьби з втратами та розбазарюванням хліба та на зміцнення колгоспів²². Після цього політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротку резолюцію: «Вважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору обсягом 356 млн пудів і прийняти його до безумовного виконання»²³.

Серед 252 делегатів конференції з вирішальним голосом 158 (62,7 %) складали секретарі сільських і районних комітетів. Звертаючись передусім до них, С. Косіор у своїй доповіді зазначив: «Нам, нашим сільським організаціям, треба негайно піднятися, взяти керування міцно в руки, мобілізувати всі свої сили, сили колгоспників, щоб дати нищівну відсіч куркулеві та його агентурі і в жодному разі не допустити втрат. Ми повинні так поставити всю свою роботу, щоб цілком зібрати врожай і забезпечити успішне виконання плану хлібозаготівель»²⁴.

Отже, «низові» компартійні керівники не почули від генерального секретаря ЦК КП(б)У нічого істотного, тільки звичну антикуркульську риторичку. Вони повинні були втретє, після хлібозаготівель 1930 і 1931 рр., переконувати селян віддавати державі вирощену продукцію без ліку. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати, коли ж працюватимуть із примусу, то так, що втрати продукції будуть величезними.

У дебатах з приводу доповіді Косіора виступили 33 делегати, зокрема 18 секретарів райпарткомів. Деякі з них дозволили собі

²² Там само. — С. 219.

²³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 194.

²⁴ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 17.

говорити настільки відверто, що їхні виступи потрапили до друку (в газети і в опублікований у 1932 р. стенографічний звіт партконференції) з купюрами. На останньому засіданні 9 липня виступали Молотов і Каганович, після чого з підсумковою промовою — Косіор.

В. Молотов визнав, що «в ряді районів унаслідок помилок, припущених під час хлібозаготівель, утворився тяжкий харчовий стан». Але в цьому він звинуватив тільки райпарткоми і ЦК КП(б)У. «Тепер, — говорив він, — є намагання затерти хиби роботи в сільському господарстві на Україні, зваливши негативні факти останньої хлібозаготівельної кампанії на Україні на «зовнішні» причини, на розмір хлібозаготівельного плану і т. ін. Треба дати рішучу відсіч цим антибільшовицьким спробам»²⁵.

Розглянемо встановлені в 1932 р. завдання для селянського сектора в розрізі областей порівняно з фактичними поставками за два попередніх роки (цифри скориговано з урахуванням утвореної пізніше Чернігівської області, в млн пудів)²⁶:

Область	Звіт		План
	1930 р.	1931 р.	1932 р.
Вінницька	27,9	38,8	36,3
Київська	45,7	39,9	23,0
Чернігівська	13,8	19,1	16,0
Харківська	70,9	93,4	68,9
Дніпропетровська	79,3	97,9	88,0
Одеська	100,9	59,9	84,0
Донецька	42,4	37,5	35,6
Молдавська АСРР	12,1	9,1	4,2
в цілому УСРР	392,9	395,6	356,0

²⁵ Там само. — С. 117.

²⁶ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 252.

План поставок був істотно скорочений для Молдавської АСРР, Київської та Харківської областей, де минулорічні заготівлі найбільш руйнівню вплинули на стан сільського господарства. В інших областях затверджувався план «від досягнутого», бо резервів для скорочення не знайшлося. Істотне збільшення плану по Одеській області пояснювалося тим, що в минулому році внаслідок важких погодних умов урожай виявився набагато нижчим від середніх багаторічних показників.

У червні й липні хлібозаготівельна кампанія тривала без особливого тиску, оскільки план ще не було розкладено по районах і сільрадах. Коли виявилось, що в липні УСРР заготовила лише 2 млн пудів хліба нового врожаю проти 16,4 млн пудів у минулому році, Сталін страшенно розлютився.

Приймальня голови ВУЦВК у цей час одержувала відчайдушні листи з сільської «глибинки». Типовим під цим кутом зору був анонімний лист до «всеукраїнського старости» від одного з голів колгоспів у Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р. (збережено мову оригіналу):

«Считаю своїм боргом повідомити Вас про життя села, життя колгоспів. Колгоспи в сучасний мент доживають останні дні, життям їхнім ніхто не цікавиться. Люди центра міркують, що село ще багате, колгоспи міцніють, але це не правда. Цього листа пише вірний син — колгоспник, агітатор і організатор перших днів 1929 р., котрий головує чесно уже від 1929 р. із Лебединщини... Справа в тому, що в колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу закликають, ніхто їй нічого не віре. Земля очутилась в бур'янах, цукровий буряк неполений. Хлібні аванси видають по 400 гр. на день — здебільшого фуражних культур, надії немає на додержання, тому що плани у цьому році дані більші, або менші дуже незначно, а врожай через загибель озимини далеко менший. Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай?»²⁷

²⁷ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. 36. документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 501–502.

Цей лист показовий у багатьох вимірах. По-перше, його писав колишній незаможник-активіст, який став головою колгоспу. Він не мислив собі життя поза колгоспом, але за три роки виявилось, що якраз у колгоспі немає життя. По-друге, голова колгоспу не намілювався підписати лист, тому що прагнув розповісти голові ВУЦВК правду про поширені на селі антирадянські настрої. По-третє, він ще сподівався на те, що Г. Петровський скаже своє вагоме слово, коли звертався до нього з листом. По-четверте, як видно з листа, колгоспники вже почали переконуватися в тому, що зима 1932—1933 рр. буде не кращою від зими 1931—1932 рр., бо вони нічого не дістануть на свої трудовні, окрім уже одержаної невеликої кількості фуражних культур. Навіщо ж було працювати на збиранні врожаю? Кожен розумів, що не уникне голодної смерті, якщо не забезпечить себе хоч чимось перед тим, як весь урожай забере держава.

«Закон про п'ять колосків». У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуть масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер, — викопування посадженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо — буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, оскільки фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»²⁸. Йому вторив Г. Петровський: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»²⁹.

Керівники партії передбачали таку небезпеку для врожаю в голодуючій Україні. Відпрацьовуючи зі Сталіним, який саме перебував на курорті, постанову ЦК ВКП(б) про жнива в 1932 р., Каганович зауважив, що в цій республіці «є небезпека розкрадання хліба»³⁰. Масштаби цієї небезпеки були найбільшими в районах масового

²⁸ Командири великого голоду. — С. 209.

²⁹ Там само. — С. 214.

³⁰ Сталин и Каганович. Переписка 1931—1936 гг. — С. 188.

голодування. Секретно-політичний відділ ОДПУ відслідкував ситуацію в Молдавській АСРР і 29 червня 1932 р. підготував для керівників партії довідку, в якій аналізувалися настрої селян. Довідка містила довгий перелік перехоплених у селянському середовищі розмов:

— Нам треба тільки протриматися до нового хліба, а там ми не будемо чекати, поки нам дадуть. Ми вийдемо в поле і самі зберемо хліб, треба всім так робити (с. Французьке);

— Як тільки визріє хліб, ми підемо в поле і будемо косити на харчі (с. Федорівка)³¹.

Ці висловлювання засвідчують усю відносність терміну «розкрадання», яким влада почала позначати у 1932 р. явище, що поширювалося зі швидкістю лісової пожежі. Селяни жалкували, що віддали державі урожай 1931 р. Тепер вони налаштовувалися відстояти те, що по праву вважали своєю, а не державною власністю.

У такій ситуації народжувався лиховісний «закон про п'ять колосків», який відіграв провідну роль в організованому владою терорі голодом. Завдяки тому, що Сталін залишався на відстані від своєї команди, ми маємо змогу простежити за всіма нюансами в опрацюванні цього закону.

20 липня 1932 р. генсек написав Кагановичу і Молотову, що чинне законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Він пропонував прийняти закон, у якому: а) колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного; б) крадіжки майна каралися б щонайменше десятьма роками ув'язнення, а як правило — смертною карою; в) амністію до таких злочинців застосовувати не можна.

Сталін підкреслював у листі, що без перелічених заходів, які він сам назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад неможливо. Підкреслював він і те, що з виданням закону не слід зволікати³².

³¹ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 403–404.

³² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 235.

У недатованому листі (до 24 липня) ми знаходимо теоретичну інтерпретацію нового закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в «командну економіку», що діяв від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка набувала статусу «священної і недоторканної» під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції».³³

Накладання цих теоретичних новацій на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р., тобто налагодити розподіл матеріальних і культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами, робить зрозумілою причину відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. Обов'язок колгоспів платити податки означав визнання державою їхнього права на вироблену продукцію. Матеріальна зацікавленість, що сприяла ефективній праці селян у колгоспах (на ній, до речі, ґрунтувалася з 1930 р. система заходів із організаційно-господарського зміцнення колективів), прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок.

Теорія «закону про п'ять колосків» освячувала наявну в 1930–1932 рр. практику, коли держава намагалася користуватися всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною. Стосовно одноосібників з теорією

Колоски. Мал. М. Іванченка

³³ Там само. — С. 240–241.

виходила неув'язка: якщо колгоспи належали до суспільної форми власності, то одноосібників («індусів» — жаргонною мовою сільських активістів) треба було зарахувати до «індивідуально-горлохваської» категорії сільського населення. Проте на факт існування одноосібників уже не зважали.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна обиралася вища міра соціального захисту — розстріл із конфіскацією всього майна. За «пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на термін не нижче 10 років³⁴.

Селяни відстоювали свою власність всіма способами, а держава захищала присвоєне нею право на їхню власність за допомогою «драконівського» закону. Позиція держави була наперед програвною, тому що виробниками були селяни. В процесі виробництва вони знаходили способи привласнити хоч що-небудь із колгоспного поля. У січні 1933 р., виступаючи на партактиві Запоріжжя за підсумками минулорічної збиральної кампанії, секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич заявив: «Чи всі колгоспники крали? Мало хто не крав — 10–15 відсотків»³⁵.

Обсяги таких «крадіжок» здебільшого вимірювалися певною кількістю колосків. Здається, законодавці не розуміли тієї простої істини, що колгоспника не можна змусити працювати безоплатно, тому що йому треба їсти і годувати сім'ю. Незрівнянно більші, ніж від «крадіжок», втрати сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути ніким не оплачуваної праці в полі. Врожай гинув від бур'янів або через перестоювання.

Постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. було опубліковано в газеті «Правда» двічі — 8 і 9 серпня. Під ці публікації редакція «Правди» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в

³⁴ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — М., 2001. — С. 453–454.

³⁵ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 210.

Україні грандіозний рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси». Але даремно кореспондент «Правди» у Дніпропетровській області закликав: треба шукати, адже є «підземне пшеничне місто»³⁶. Рейд не дав результатів.

Чи можна вважати, що Сталін був непослідовним у спробах побудувати взаємини між містом і селом без опосередкування товарно-грошовими відносинами? Адже в березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а в травні 1932 р. — на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Слід визнати, що це були відступи для заспокоєння селянства. Після них держава переходила до наступу. Наступ на артіль мав своєрідну форму: держава викачувала з села хліб, сподіваючись на те, що колгоспники прогодуються з присадибних ділянок (та й то спробувала усупільнити селянських корів). До постанови ЦВК і РНК СРСР від 20 травня 1932 р. Сталін поставився несерйозно хоча б тому, що дозволив на вільний продаж хліба відсунувся, за цим документом, за межі заготівельної кампанії — до початку наступного року. О. Хлевнюк зазначає, що в листуванні з Кагановичем і Молотовим Сталін згадував про ринкову торгівлю тільки в контексті боротьби зі «спекулянтами і перекупниками». Натомість, як підмітив О. Хлевнюк, Сталіну дуже імпонувало розгортання постачання селу товарів широкого вжитку³⁷. Причину цього легко зрозуміти у світлі загальних уявлень вождя про побудову відносин між містом і селом: постачання виробів ширшого вжитку в обмін на продовольство й сировину могло здійснюватися на позаринковій основі.

Сталін — Кагановичу: 11 серпня 1932 р. Цей сталінський лист є одним з документів Кремля, які дають уявлення про причини розв'язання терору голодом. Тому слід приділити йому найпильнішу увагу. Суть листа містилася у двох абзацах, що наводяться тут цілком мовою оригіналу³⁸:

³⁶ Там само. — С. 212.

³⁷ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 131.

³⁸ Там само. — С. 273–274.

«Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомов высказались *против* плана хлебозаготовок, признав его *нереальным*. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент.

Заступник голови ОДПУ СРСР, від листопада 1932 р. — особо уповноважений ОДПУ по УСРР Всеволод Балицкий

Вместо того, чтобы *руководить* районами, Косиор все время *лавировал* между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот — долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужество пойти в нужный момент против течения, — не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии советской. Чубарь — не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. — голова ДПУ УСРР — авт.) не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, *против* партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может».

У зв'язку з цим Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України. Кагановича він задумав удруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але із збереженням за ним посади секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно зі зміцненням компартійної ланки Сталін вирішив зміцнити ланку державної безпеки: відрядити до України заступника голови ОДПУ В. Балицького, в якого був досвід роботи в республіці. Працюючи в Україні, Балицький також мав залишатися на посаді заступника голови ОДПУ. Отже, Сталін залишав людей, яких збирався відрядити в Харків, на їхніх високих посадах у ЦК ВКП(б) та ОДПУ. У такий унікальний спосіб він намагався наблизити управлінський апарат в Україні до Кремля.

Виклавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, передусім — її *прикордонних* районів і т. п.), повторюю — ми можемо втратити Україну».

Принагідно доведеться згадати, що в березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські хвилювання у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову турбувало становище в республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи з сочинського курорту до Кагановича звичайно призначалися всім членам політбюро ЦК, з думкою яких на початку 1930-х рр. Сталін ще рахувався. Лист же від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня окремо попередив того³⁹. Каганович був основою кадрової комбінації і мусив знати її суть. Цим пояснюється незвична відвертість сталінського листа. В усіх інших випадках Сталін був стриманішим. О. Хлевнюк зробив слушний висновок: навіть у секретному листуванні Сталін конструював для себе і свого оточення таку картину подій, яка була далекою від реальної, але дозволяла зберігати «політичне обличчя» вищої влади⁴⁰.

³⁹ Там само. — С. 276.

⁴⁰ Там само. — С. 18.

Їхати до Харкова Каганович не бажав із зрозумілих причин. Він посідав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії і вважав, що так буде й надалі. Каганович поскаржився на здоров'я і висловив невпевненість щодо того, кого «посадити на Москву», проте зрештою погодився їхати, адже знає «країну, економіку і людей»⁴¹.

Наскільки обґрунтованим був у цьому листуванні висновок Сталіна про можливість втратити Україну? Аналіз зовнішнього і внутрішнього становища СРСР у 1932 р., зроблений з урахуванням історичного досвіду наступних десятиліть, підтверджує його.

Справді, Сталін боявся союзу петлюрівців і пілсудчиків. Переворот Ю. Пілсудського (12 травня 1926 р.) і вбивство С. Петлюри (25 травня 1926 р.) підозріло збігаються в часі. Якби Пілсудський знайшов спільну мову з мільйонами громадян Другої Річпосполитої, які були української національності, то Західна Україна стала б взірцем для УСРР.

За Польщею була дружня Радянському Союзу веймарська Німеччина, але до влади в ній рвалися люті вороги Кремля — націонал-соціалісти. Не виключалося, що вони могли б утворити спільний з пілсудчиками фронт проти СРСР. Сталін зважав на таку перспективу, про що беззаперечно свідчить депортація польського і німецького населення Правобережної України.

Внутрішнє становище голодуючої України було жакливим. Спостерігачі одноголосно твердили про можливість раптового спалаху. Республіка, яку Каганович машинально назвав країною (й тоді це відповідало дійсності), могла кинути виклик Кремлю. За період українізації 20-х рр. у ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру цілком точно охарактеризовано в зазначеному листі. У випадку, якби становище Сталіна та його команди в Кремлі захиталося, — а соціальна і економічна криза в СРСР до того вела, — комуністичний Харків міг би скористатися ситуацією, пригадати права, утверджені за ним у

⁴¹ Там само. — С. 284.

радянських конституціях, і перетворитися з червоного на жовто-синій. Іван Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі пророчу статтю «Проти Росії чи проти радянської системи». Вона містила прогноз, що здійснився пізніше — під час розвалу радянської імперії у 1989–1991 рр.: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських “союзних республіках”, як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності»⁴².

Тим часом у 1932 р. подальші події в Україні розвивалися за несприятливим для Кремля сценарієм. Свій головний вияв це знайшло у провалі хлібозаготівель.

Провал хлібозаготівельного плану. Сталін знав, що змушує Всеукраїнську партконференцію приймати до виконання явно нереальний план (що не завадило йому в серпневому листі до Кагановича обурюватися цілком зрозумілою реакцією секретарів райпарткомів республіки). Ще 24 липня у листі до Кагановича й Молотова він заявляв, що настанова на безумовне виконання хлібозаготівельного плану по СРСР загалом правильна, але доведеться зробити виняток для «особливо постраждалих районів України». Він зважав на те, що з усіх хлібовиробних регіонів тільки Україна по-справжньому голодувала в першій половині 1932 р., а також на прикордонне розташування республіки («спільний кордон з Польщею і т. п.»). Сталін пропонував особливо постраждалим районам зменшити план наполовину, а одноосібним господарствам — на третину, що склало б, за його підрахунками, від 30 до 40 млн пудів зернових. Оголосити про зниження плану він волів не одразу, а через місяць, «щоб сівба озимини пройшла більш жваво»⁴³.

Становище у виснажених попередніми надмірними заготівлями хлібовиробних регіонах було тяжким. 19 серпня Сталін попередив

⁴² Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 321.

⁴³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 241–242.

Кагановича, що до ЦК ВКП(б) звертатимуться з цього приводу керівники Північного Кавказу, Середньої Волги та інших регіонів, але радив зменшити план тільки для України⁴⁴.

Серпнева «атака» на українське село дала державі 47 млн пудів хліба. У вересні з селян було вичавлено ще 59 млн, а в жовтні — 23 млн пудів. Станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. Утримуючись до часу від більш радикальних рішень, Сталін зробив перетасовку обласної ланки в КП(б)У. 16 вересня ЦК ВКП(б) відрядив у розпорядження республіканської парторганізації першого заступника голови ОДПУ СРСР І. Акулова (у 1927–1928 рр. він працював головою Укрпрофради). На жовтневому (1932 р.) пленумі ЦК КП(б)У Акулова було кооптовано в члени ЦК та обрано до політбюро й оргбюро ЦК КП(б)У. Він став секретарем Донецького обкому партії і секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу. Іншого апаратника В. Чернявського було перекинуто з посади секретаря Дніпропетровського обкому партії на таку саму посаду у Вінницьку область. Дніпропетровську область очолив В. Строганов, який до цього працював другим секретарем ЦК КП(б)У. На місце другого секретаря ЦК Сталін призначив М. Хатаєвича, який до цього близько п'яти років керував Середньо-волзьким крайкомом ВКП(б). Чернігівський обком КП(б)У очолив П. Маркітан.

12 жовтня відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання «Про перебіг осінньої засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі». Наступного дня Косіор з групою інших керівників знову виїхав у райони. Усю республіканську партійну організацію на цей час уже було мобілізовано на хлібозаготівлі. До сіл виїхали десятки тисяч партійних, радянських, профспілкових та інших працівників різних рангів, робітників підприємств, викладачів вищих навчальних закладів тощо. Однак величезні зусилля мали низький коефіцієнт віддачі. У четвертій п'ятиденці жовтня з сільської місцевості

⁴⁴ Там само. — С. 287.

надійшло тільки 3,6 млн пудів хліба. Всього з червня до кінця жовтня від селянського сектора було одержано 132 млн пудів зерна. Станом на 25 жовтня річний план хлібозаготівель було виконано на 39 %⁴⁵.

Насування економічного і соціального катаклізму. На загальних зборах у кубанській станиці Ново-Титарівська (4 листопада 1932 р.) Л. Каганович спробував схарактеризувати поточну ситуацію загальнодоступною мовою, але з претензією на теоретичні узагальнення. Класова боротьба продовжується у нових формах, сказав він, і «куркуль» тепер домагається зменшення врожайності і розкрадання хліба. Йдеться не тільки про заготівлі, а й про долю колгоспного руху⁴⁶.

Кінцевий висновок Кагановича не викликав заперечень: антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи справді почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство до суцільної колективізації. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на «ін'єкціях» з села, почала зависати в повітрі.

Від 1929 р. радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У червні 1932 р. Сталін вперше зауважив у листі до Кагановича, що НКВП «захлинається від грошей», і на III квартал йому треба дати менше⁴⁷. Тоді ж, у листі, адресованому Кагановичу, Молотову та Орджонікідзе, генсек заявив, що переогодовування Наркомтяжу створює ненормальне і небезпечне становище у промисловості, не кажучи вже про те, що створюється загроза нових продовольчих утруднень⁴⁸. Отже, Сталін розумів, що наявний прямий зв'язок між «переогодовуванням» важкої промисловості, хлібозаготівлями і голодом. У кінці липня 1932 р. він дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне

⁴⁵ Там само. — С. 261, 265.

⁴⁶ Командири великого голоду. — С. 264–265.

⁴⁷ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 187.

⁴⁸ Там само. — С. 191.

господарство на 500–700 млн руб.⁴⁹ У липні довелося скорочувати також воєнний бюджет на 1933 рік — із 7 до 5–6 млрд. руб. Коли К. Ворошилов нагадав попередні обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація⁵⁰.

За 1929 р. Радянський Союз вивіз за кордон лише 11 млн пудів хліба проти 131 млн пудів в 1926–27 рр. Дворічна хлібозаготівельна криза практично вичерпала експортні ресурси. У 1930 р. експорт зернових зріс до 298 млн пудів, а в 1931 р. сягнув максимальної величини за весь пореволюційний період — 316 млн пудів⁵¹. Але якраз з 1929 р. розпочалася світова економічна криза. Радянські зовнішньоторговельні організації скористалися падінням цін на устаткування і різко збільшили його закупівлю. Та ціни на промислову й сільськогосподарську сировину впали ще більше. Щоб дістати ту саму валютну виручку для оплати імпорту, доводилося продавати удвічі-втричі більше сировини. 14 вересня 1931 р. Сталін писав Кагановичу: «На хліб більше натискувати не можна, тому що доводиться продавати його “задушно”, тоді як усередині країни він дуже потрібний нам»⁵².

Експортний план Зовнішторга щодо хліба на 1932 р. становив 250 млн пудів. Називаючи цю цифру в листі Сталіну від 23 червня, Каганович висловлював деякі сумніви стосовно можливості мобілізувати таку кількість хліба: «Звичайно, вивозити обов'язково треба негайно, і потрібно дати відсіч настроям, які склалися на ґрунті деяких утруднень останніх місяців, що не треба, мовляв, вивозити»⁵³. Каганович просив Сталіна з цього приводу висловитися, і той відповів, що експортний план слід серйозно скоротити⁵⁴.

⁴⁹ Там само. — С. 341.

⁵⁰ Там само. — С. 224.

⁵¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 313.

⁵² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 104.

⁵³ Там само. — С. 189.

⁵⁴ Там само. — С. 197.

У 1932 р. на зовнішній ринок надійшло 107,9 млн пудів хліба. У хлібофуражних балансах, складених Укрзерноцентром, на прогодування однієї людини в сільській місцевості відводилося 16 пудів на рік⁵⁵. Це означає, що хлібом, вивезеним у 1932 р., можна було врятувати всіх загиблих від голоду в Радянському Союзі в 1933 р.

Ми бачимо, що Сталіну не подобалося продавати сільськогосподарську продукцію за безцінь. Бачимо, що він прагнув скорочувати експорт зернових в 1932 р., щоб у держави в умовах наростаючої кризи вистачило хліба для міст і армії. Але сталінська турбота не йшла аж так далеко, щоб охопити й виробників продовольства.

М. Таугер писав, що доступні йому джерела (зокрема, архів Foreign office — англійського МЗС) вказують на серйозні наслідки, які могло спричинити скорочення або припинення експорту зерна в 1932 р. Йшлося про відмову іноземних банків кредитувати імпорту, про конфіскацію на основі судових рішень як суден і експортного вантажу в портах, так і взагалі всієї радянської власності за кордоном⁵⁶. Розпачливий стан тогочасного платіжного балансу СРСР став одним із проявів економічної катастрофи, що насувалася. Тільки тяжка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» бюджету — промисловість та армію. 14 червня 1932 р. Каганович писав Сталіну, що в Москві посилено працюють над визначенням джерел для збільшення валютної виручки і зменшення «нашого дефіциту і утруднення»⁵⁷. Ішлося, між іншим, про виставлення на продаж безцінних товарів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Проте солідну валютну виручку міг дати тільки продаж хліба у великих кількостях.

Радянський уряд був здатний «витрясти» з колгоспів увесь хліб, щоб забезпечити експортні потреби, і переконливо доводив цю

⁵⁵ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 219, 313.

⁵⁶ Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 313, 331.

⁵⁷ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 166–167.

здатність упродовж трьох років. Різде зменшення хлібного експорту пояснювалося не бажанням залишити хліб у країні, а елементарною відсутністю його у держави. У 1932 р. повторилася ситуація 1929 р., коли в держави вичерпалися запаси зерна внаслідок двох хлібозаготівельних криз підряд.

У світлі сказаного треба належним чином оцінити термінові закупівлі зерна в кількох країнах з метою припинення масової смертності українських селян у першій половині 1932 р. Кремль саме розпочинав репресування радянських громадян за національною ознакою, і серед перших національностей, яких це торкнулися, були українці. Але сталінська практика знала тільки політично доцільне для Кремля репресування. Обумовлена хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. масова смертність українських селян була політично недоцільною, тож уряд ужив заходів для її припинення. Те, що заходи виявилися недостатніми, внаслідок чого наклали головою десятки тисяч селян, свідчило лише про байдужість кремлівських небожителів до страждань народу.

Дефіцит хліба в країні, який був зовнішнім проявом економічної політики «підхльостування», призвів до різкого зростання антирадянських настроїв серед міського населення, зокрема в середовищі робітничого класу. В останньому кварталі 1932 р. на централізованому постачанні в Україні перебувало 7 159 500 осіб. Щоб забезпечити відповідність між витратами хліба та наявними резервами, політбюро ЦК КП(б)У 29 листопада визнало необхідним: із 1 грудня зменшити норму хліба службовцям та утриманцям робітників і службовців за особливим і першим списками з 400 г на день до 300 г; зняти з постачання кустарів; зменшити фонд громадського харчування на 15 %; зменшити фонд для постачання міського й сільського населення за списками другим і третім; додати до муки ячмінь і кукурудзу (у кількості від 13 % до 15 %)⁵⁸.

⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 268. — Арк. 116.

Непопулярні заходи підірвали довіру до партії в населення й авторитет вождів серед тих рядових партійців, які пов'язували свій добробут із партквитком. Чекісти реєстрували багато епізодів, які це підтверджували. Наприклад, 1 грудня 1932 р. після мітингу робітник вагонного цеха в депо Кременчука Григорій Нетяга, якого нещодавно прийняли кандидатом у члени КП(б)У, побачив секретаря партосередку і в присутності робітників заявив йому: «Ось тобі справи МОПР і кандидатська картка. Більше я в партії бути не бажаю, тому що радянська влада і партія неправильно роблять, зменшуючи норму хліба. У мене з двох утриманців зняли по 100 г, а матері зовсім нічого не дають»⁵⁹.

Навіть кваліфіковані робітники-партійці засуджували економічну політику уряду. На партзборах залізничної станції Мелітополя член партії Щедрин заявив, що робітників виморюють голодом. Його підтримали машиніст депо Кузнецов і машиніст Ніколаєнко (обидва партійці, другий з них керував партшколою): «Ми в корені не згодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують, і їм нема чим нас годувати»⁶⁰.

У вже цитованому тут листі 20-річного комсомольця Г. Ткаченка С. Косіору є одна коротка фраза, яку той не став розвивати: «Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна»⁶¹. Боротьбі з «правим ухилом» сталінська команда приділяла особливу увагу як за партійною лінією («чистка» ВКП(б) після поразки М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського), так і за чекістською. Разом з тим слід визнати якнайширшу популярність бухарінців, які відстоювали не тільки і пропагували в сільському господарстві кооперативи, а не колгоспи. Провал економічної політики Сталіна актуалізував питання про повернення до непу і кооперативного будівництва. Партія, за винятком її номенклатурної частини, могла об'єднатися навколо цих гасел. Для Сталіна це означало політичну смерть.

⁵⁹ Державний архів СБ України. — Ф. 16. — Оп. 25. — Спр. 2. — Арк. 12.

⁶⁰ Там само. — Арк. 6.

⁶¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 185.

Антисталінські настрої серед робітничого класу та інтелігенції були особливо небезпечними для Кремля, оскільки змикалися з антиколгоспними селянськими виступами. У довідці секретно-політичного відділу ОДПУ «Про негативні явища на селі й діяльність антирадянського елементу» (від 5 серпня 1932 р.) особлива увага зверталася на зростання активності антиколгоспного руху протягом двох літніх місяців — червня та липня. Чекісти зафіксували також різке збільшення кількості селянських виступів у 1932 р. порівняно з попереднім роком. Перед за кількістю виступів вела УСРР — 923 з 1630 по всій країні. Друге місце обіймав Північнокавказький край (173 виступи)⁶².

Восени 1932 р. з перебігу хлібозаготівель стало зрозумілим, що держава не зможе нагромадити достатніх запасів товарного хліба, здатних розрядити ситуацію з постачанням міст і з платіжним балансом. Сталін, як і раніше, не розумів того, що криза хлібозаготівель є наслідком небажання уряду рахуватися з елементарними матеріальними інтересами колгоспного селянства. Йому здавалося, що вихід з кризи можна забезпечити шляхом прогресуючого застосування сили у відносинах держави з колгоспним селянством. Так виникла ідея відрядити до основних зерновиробних регіонів країни хлібозаготівельні комісії з надзвичайними повноваженнями.

3. Дії В. Молотова і Л. Кагановича в УСРР

«Ответить сокрушительным ударом!» Час від часу на робочий стіл Сталіна потрапляли дані про виконання планів осінньої сівби та хлібозаготівель в УСРР і зведення ОДПУ СРСР щодо протидії заготівлям з боку членів і кандидатів КП(б)У.

⁶² Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 440–441.

Підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям обсягом 68 сторінок машинопису був підготовлений секретно-політичним відділом ДПУ УСРР станом на 20 жовтня 1932 р. Уперше він з'явився друком у збірнику документів «Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні», виданому в Канаді у 2005 р.⁶³ Документи збірника друкувалися мовою оригіналу. Від серпня 2006 р. цей документ доступний для всіх дослідників Голодомору-33 (на сайті Служби безпеки України в Інтернеті).

Чекісти зареєстрували понад сотню проявів протидії хлібозаготівлям у кожній області. Розглянемо деякі уривки з цього зведення. Доцільно, мабуть, уникнути зворотного перекладу прямої мови.

«Мы ни одного фунта хлеба не дадим, вы нам не угрожайте, мы не боимся, голодная смерть страшнее» (так на зборах активу висловився голова артїлі «Путилівець», колишній червоний партизан, кандидат у члени КП(б)У Денисенко, Білозерський район Дніпропетровської області).

«Я уже живу здесь 4 месяца и до того привык, что не считаю себя уполномоченным РПК, а считаю себя здешним колхозником. Наверное, буду жить еще 14 месяцев, но пользы из этого мало, ибо план хлебозаготовок невыполним, так как хлеба нет даже для сева и питания» (В'юнківська сільрада Білозерського району Дніпропетровської області, уповноважений РПК Передерій).

«Это настоящий грабёж со стороны соввласти. В районном и высшем руководстве сидят не правители, а олухи. Сталин, Косиор и другие не могут управлять страной... Я брошу работу и уеду, не хочу грабить крестьян» (уповноважений РПК в селі Іванівка Новогеорґіївського району Харківської області, голова райКНС Низькоусов).

«Не могу даже себе представить, что делается в нашем Советском Союзе. Мне кажется, что у власти засела контрреволюция и издевается над народом. Я хорошо знаю, что у крестьян хлеба нет. Уже теперь

⁶³ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. / За заг. ред. Ю. Шаповала. — Без місця видання (Канада), 2005. — С. 146–211.

они питаються суррогатами. Всего сказать нельзя, так как пришьют оппортунизм и исключат из партии. Много таких членов партии, которые работают неохотно, но надо работать» (с. Коптеве Олішівського району Чернігівської області, голова колгоспу Постнов).

Як свідчать підслухані чекістами висловлювання, українські селяни передбачали голод у першій половині 1933 р. Штучно створювана владою неорганізованість селян не зменшувала масовості опору. Ситуація була тим грізнішою для Кремля, що певні елементи організації у протидію владі інколи вносилися навіть функціонерами низового компартійно-радянського апарату.

Голова РНК СРСР
В'ячеслав Молотов

Сталін бачив масовість опору, особливо в Україні, і кваліфікував його як саботаж. Він уважав саботаж тим небезпечнішим, що ряд діячів російського уряду (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні загрозливою для партії і країни.

27 листопада 1932 р. Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи й радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації цих форм господарювання і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, — підкреслив генсек, —

якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»⁶⁴.

Перші заходи комісії Молотова. 22 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відрядити до УСРР на дві декади комісію Молотова (у складі голови правління Держбанку СРСР М. Калмановича, начальника об'єднання «Заготзерно» С. Саркісова та ін.) і комісію Кагановича — до Північнокавказького краю. Обидві комісії мали надзвичайні повноваження. Напучувані усними інструкціями генсека, вони наприкінці жовтня роз'їхалися за місцем призначення.

У 1991 р. автор цієї книги писав, що комісії не залишили письмових свідчень своєї діяльності, оскільки діяли через місцеву владу⁶⁵. Справді, всі розпорядження Молотова і Кагановича в УСРР набували форми компартійно-урядових постанов, які приймалися від імені харківського центру. Однак архів робочих матеріалів обох комісій у вигляді телеграм, довідок та щоденників поїздок Кагановича зберігся. Ці документи стали доступними для дослідників після передачі їх з Президентського архіву РФ до Російського державного архіву суспільно-політичної історії. Частину з них було опубліковано В. Даниловим, Р. Маннінг та Л. Віолою в 2001 р. у багатотомному виданні «Трагедия советской деревни». Майже в повному складі архів було підготовлено до друку В. Васильєвим і Ю. Шаповалом, після чого в 2001 р. видано окремою книгою: «Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ».

29 жовтня комісія Молотова приїхала до Харкова і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії повідомила про згоду Кремля на скорочення хлібозаготівельного плану. Попередньо в листах до ЦК ВКП(б) С. Косіор просив знизити план на 50 млн, а М. Хатаєвич — на 70 млн пудів⁶⁶. Сталін

⁶⁴ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 559.

⁶⁵ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 265.

⁶⁶ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 515.

погодився на максимальну цифру, і 30 жовтня на політбюро ЦК КП(б)У було прийнято остаточне планове завдання, розподілене по областях, секторах і зернових культурах. УСРР повинна була дати 282 млн пудів, зокрема селянський сектор — 261 млн пудів (колгоспи — 224,1 млн, одноосібники — 36,9 млн), радгоспи — 21 млн пудів.

Перебуваючи в Україні, Молотов одразу виявив, що заскиртованого хліба не вистачить для розрахунку з державою за зниженим планом. Та насамперед він зайнявся колгоспними скиртами. Треба було поставити їх на облік, взяти під охорону, обмолотити й вивезти зерно. Проте обмолот просувався уповільнено. Голодні й знесилені люди працювали погано. До того ж у них були свої сподівання на хліб у полі. Залишаючи зерно в снопах, як їм здавалося, вони ще не втрачали надії використати його у майбутньому. На темпи робіт впливали також брак пального для молотарок і коней — для перевезення зерна. Хліб псувався, потерпав від гризунів, безповоротно втрачався. Навіть у кінці грудня в республіці ще не звезли зерно з 390 тис. га⁶⁷.

За вказівкою Молотова, у протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада з'явилася директива щодо посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи із хлібозаготівель, як правило, на виїзних сесіях на місцях із застосуванням суворих репресій. Адміністративним органам приписувалося швидко провадити в життя всі заходи примусу щодо боржників із хлібозаготівель. Центральна і місцева преса повинні були широко висвітлювати судові справи⁶⁸.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У знадобилося Молотову, щоб створити умови для широкого використання «драконівської» постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. 5 листопада Хатаєвич

⁶⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 292.

⁶⁸ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 528–529.

і Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму такого змісту: «У повідомленнях обласних органів ОДПУ є багато відомостей про розкрадання, злочинне розбазарювання і приховування колгоспного хліба за участю і під керівництвом правлін колгоспів, і в тому числі деяких правлінців-комуністів, які являють собою насправді куркульську агентуру, що розкладає колгоспи. Незважаючи на це, Центральному Комітету КП(б)У невідомо, що роблять обкоми для боротьби з цими явищами. Відзначаючи неприпустиму бездіяльність судів і прокуратури і пасивність преси щодо відповідних конкретних фактів, ЦК КП(б)У категорично вимагає від обкомів негайних і рішучих заходів боротьби з цими явищами з обов'язковим і швидким проведенням судових репресій та нещадної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону суспільної власності, з висвітленням цих фактів у пресі, винесенням рішень колгоспних зборів, що засуджують ці факти»⁶⁹.

В останні місяці 1932 р. в Україні явочним порядком утворився надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував найважливіші питання повсякденного життя. Одним з таких питань стала необхідність застосування прискореної практики реалізації «закону про п'ять колосків». 21 листопада Молотов, Чубар, Строганов і Калманович звернулися до Сталіна з проханням на період хлібозаготівель надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (генеральний секретар ЦК, голова ДПУ УСРР і представник Центральної контрольної комісії) право остаточного вирішення питань про застосування смертної кари. Спецкомісія ЦК КП(б)У повинна була тільки раз на декаду звітувати перед ЦК ВКП(б) про свої вердикти в таких справах⁷⁰.

Заходам надзвичайної комісії в Україні Молотов надавав, як можна помітити, широкого розголосу за допомогою засобів масової

⁶⁹ Командири великого голоду. — С. 236.

⁷⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 548.

інформації, аби подати себе виконавцем народної волі. У цих трагічних подіях якнайповніше виразилася справжня суть радянської влади — народного представництва, цілком підпорядкованого компартійній диктатурі, уособлюваній купкою злочинців на верхівці владної піраміди.

Важливим елементом діяльності молотовської комісії став давно випробуваний шлях експропріації господарств. З цією метою РНК УСРР ухвалив постанову про позбавлення одноосібників, які не виконували зобов'язань із хлібозаготівель, рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Незабаром висунуту в цій постанові ідею розкуркулення (мовою селян — «розбарахололення») було «поглиблено» рекомендаціями застосовувати її до колгоспників і депортувати експропрійованих на поселення до віддалених місцевостей країни або до концтаборів.

Уповноважений ЦК КП(б)У із хлібозаготівель, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР В. Затонський у звіті повідомляв: «Мені розповідали з практики Одеської області, зокрема Нової України і Знам'янки (те саме переказав товариш, що приїхав до мене з Нікополя), що висланням на північ не так уже й засмучувалися. Ніхто не дезертирував, багато хто йшов з гармошкою, а були навіть випадки “добровольства”, коли сусіди зверталися з проханням включити їх у партію переселенців»⁷¹. Затонський писав про це з подивом, не розуміючи поведінки селян. А пояснення доволі просте: селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю. В грудні 1932 р. секретар Краснопільського райкому партії (Харківська область) доповідав у ЦК КП(б)У: «Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: “Хай судять та везуть звідціль, так хоч з голоду не вмереш, а вдома, коли залишилося, все одно помремо”»⁷².

⁷¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 341.

⁷² Там само. — С. 289.

Під диктовку В. Молотова і Й. Сталіна. В. Молотов і його комісія перебували в Україні до 6 листопада. Цього дня голова РНК СРСР виїхав до Москви, щоб взяти участь в урочистостях з нагоди 15-річчя Жовтневої революції. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Спочатку Молотов упродовж двох днів сидів у тодішній столиці УСРР, відпрацьовуючи відповідно до одержаних від Сталіна інструкцій партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження до Кремля. Їх було опубліковано у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою — «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

У постановах висувалася вимога повністю виконати план заготівель до 1 січня і створити насінневі фонди до 15 січня 1933 р. Заборонялося витрачати натуральні фонди, утворені в колгоспах, де не виконано хлібоздачі. Райвиконкоми зобов'язувалися негайно організувати перевірку цих фондів і призначити у всіх артільях осіб, відповідальних за зберігання. Власне кажучи, на все засипане зерно накладався арешт. Мета цього екстраординарного заходу розкривалася в наступному пункті: надати райвиконкомам право зараховувати до фонду хлібозаготівель усі натуральні фонди колгоспів. Артіль-боржники, які видавали натуральні аванси в рахунок трудоднів або для громадського харчування понад встановлені норми (15 % від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкомам приписувалося організувати вилучення в колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці, обмолоту і перевезення⁷³. Цей зловісний пункт насправді означав, що держава санкціонує масові обшуки з негайною цілковитою конфіскацією наявних запасів зернових, бо відокремлювати «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

⁷³ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. — С. 548.

З метою придушити саботаж в управлінських ланках ставилася вимога притягати до суду на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. як розкрадачів державного та громадського майна — бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що приховали хліб від обліку⁷⁴.

Прийнята під диктовку Молотова постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. містила в собі пункт 9, який прямо стосується Голодомору-33: «До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (у межах 15-місячної норми м'ясоздавання) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу. Накладання штрафів не звільняє колгосп від виконання повного встановленого плану заготівель. Дозволити РВК у випадках, коли колгоспи вживають справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель у встановлені терміни, ці штрафи скасовувати»⁷⁵.

Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада починалася з розділу «Про мобілізацію робітників-комуністів на хлібозаготівлі». Йшлося про відрядження з промислових центрів на допомогу райпарткомам 600 робітників із досвідом участі в ударно-політичних кампаніях. Мобілізованих треба було відправити бригадами в складі трьох-чотирьох осіб до 40–50 вирішальних для заготівель районів (по 2–4 бригади на район) для роботи в селах, «де куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набули найбільш гострого характеру»⁷⁶.

⁷⁴ Там само. — С. 549.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 250–251.

Постанова ЦК КП(б)У текстуально повторювала всі завдання, що покладалися на радянський апарат постановою РНК УСРР. Головна мета мобілізованих з міста комуністів полягала в організації обшуків селянських садіб на предмет виявлення «неправильно виданого» і «розкраденого у колгоспів і радгоспів» хліба. Привертає увагу та обставина, що в Харкові були чудово поінформовані про одну з головних несправедливостей повсякденного життя в колгоспах — сваволю у нарахуванні трудоднів місцевим начальникам і рядовим колгоспникам. У ситуації, що склалася, держава відчула себе обділеною, оскільки вважала практично все вироблене зерно своєю власністю. Тому окремим пунктом партійної постанови було зазначено, щоб голів колгоспів — як безпартійних, так і комуністів, які не впоралися з виконанням плану заготівель, «притягати до суворой відповідальності за розтрату колгоспного хліба з вилученням неправильно виданого хліба, у першу чергу в членів правлінь колгоспів та адміністративно-службового персоналу (рахівників, комірників, рільників тощо)»⁷⁷.

Партійна постанова дублювала 9-й пункт урядового документа, в якому йшлося про вилучення індивідуальної худоби колгоспників у вигляді натуральних стягнень, але доповнювала його так: «У колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, що мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі на трудодні з вилученням надлишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель»⁷⁸.

У постанові ЦК КП(б)У містився ще один важливий пункт, якого не було у значно коротшій за змістом урядовій постанові: одноосібників, які не виконували хлібоздачу (за контрактацією або «самозобов'язанням»), дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки з м'ясозаготівель (у розмірі 15-місячної норми), а й із картоплі (в розмірі річної норми здавання)⁷⁹.

⁷⁷ Там само. — С. 254.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. — С. 257.

Таким чином, запроваджені з особистої санкції Сталіна партійно-урядові постанови встановлювали відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нестачу зерна іншою продукцією, а зокрема — худобою в живій вазі або м'ясом (салом) і картоплею. Виявлення продовольчих запасів, вироблених у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника, могло здійснюватися різними шляхами, але, за логікою, головним ставав обшук.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників⁸⁰. Детальніше ця тема розгорталася в розпорядженні Наркомюста УСРР від 25 листопада, адресованому прокуратурам. Наркомюст давав прокурорам таку настанову: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення в окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба — пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів для того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекту як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудоднів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвим діям, які не дають жодних результатів»⁸¹.

Отже, у продиктованих Сталіним і Молотовим постановах харківського компартійно-радянського субцентру влади містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого в Радянському Союзі (зокрема й насамперед — в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий Голодомор. Йдеться про

⁸⁰ Там само. — С. 254.

⁸¹ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. — С. 550.

натуральне штрафкування тих господарств колгоспників та одноосібників, які держава вважала боржниками з хлібозаготівель. Такий спосіб покарання державою «боржників» уже не мав нічого спільного із хлібозаготівлями.

Зазначені постанови й розроблені на їх основі підзаконні акти містили певні обмеження щодо процедури обшуків і переліку продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель у терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово. Цей процес потрібно ретельно відстежити (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.), аналізуючи дії заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом В. Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом, тобто для геноциду.

Оріхівська справа. У 1933 р. Сталін задумав здійснити чергову генеральну «чистку» партійних організацій, щоб вигнати з партії бодай найслабший дух непокори. Репетицію такої «чистки» він вирішив провести в Україні. У постанові ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. з цього приводу говорилося: «Оскільки в ряді сільськопарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів та окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т. п., що насправді перетворює такого роду комуністів і партосередки в агентуру класового ворога і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас, — ЦК і ЦКК КП(б)У ухвалюють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, що явно саботують виконання плану хлібозаготовок»⁸². Ішлося про Снігурівський і Фрунзенський райони Одеської області, Солонянський, Василівський і Великопетиський райони Дніпропетровської області.

⁸² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 256.

У процитованому уривку привертають увагу суто сталінські мовні звороти, яких ретельно дотримувався Молотов, а також своєрідний каральний прийом: заздалегідь визначити кількість об'єктів (у даному разі — районів), приречених на показову репресію. Рішення про часткову «чистку» було оголошено в республіканських та обласних газетах у формі окремої постанови ЦК і ЦКК КП(б)У, так само датованої 18 листопада.

Як і слід було чекати, «чистка» перетворилася на розгром партійних кадрів. У Великопетиському районі з 300 членів партії було виключено 80 (27 %). Вигнали з роботи і з партії та вислали за межі республіки керівників у більшості сіл району⁸³.

Варто було Молотову виїхати з України, як низовий компартійно-радянський апарат різко послабив темпи хлібоздачі. Показова «чистка» кількох райпарткомів не справила належного враження. 27 листопада політбюро ЦК КП(б)У прийняло «перестраховочну» постанову, в якій зазначалося, що п'ята п'ятиденка листопада дала в основних хлібовиробних областях (Дніпропетровській, Київській, Харківській та Одеській) зниження на 574 тис. пудів. У зв'язку з цим обкоми КП(б)У і ДПУ УСРР зобов'язувалися взяти під безпосередній контроль заходи для подолання «куркульського саботажу»⁸⁴.

Тим часом чекісти, яких відрядили для допомоги в організації «чистки» ряду районів Дніпропетровської області, виявили, як вони заявили, що керівники Оріхівського району роздали колгоспникам хліб, замість того щоб здати його державі. Матеріали про порушення партійно-радянських постанов із хлібозаготівель було передано в обком партії. Партколегія обкому оголосила керівникам району догану, зняла їх з посад і направила на іншу роботу.

Коли ж матеріали про «оріхівську справу» потрапили до голови ДПУ УСРР С. Реденса, він негайно передав їх до секретного відділу ЦК ВКП(б). Саботаж хлібозаготівель на рівні районного керівництва

⁸³ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 282–283.

⁸⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 264.

виявився саме тим сюжетом, який варто було «витягти» на загальносоюзний рівень. Дізнавшись про те, що керівники Оріхівського району дозволили собі створити страховий фонд і віддати селянам зерно на посів, Сталін 7 грудня розіслав присвячений цій справі лист на широке коло адрес: членам і кандидатам у члени ЦК і ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних республік, секретарям райкомів і головам райвиконкомів, членам колегії Наркомзема СРСР. На додаток до листа було розіслано слідчі матеріали про саботаж хлібозаготівель в Оріхівському районі України. У своєму дописі Сталін робив такий висновок: «організаторами саботажу є в більшості випадків “комуністи”, тобто люди з партбилетом у кишені, які вже давно переродилися і порвали на ділі з партією». Він вимагав негайно заарештувати керівників району і засудити кожного до 5–10 років тюремного ув'язнення⁸⁵.

Оріхівський район, як і сусідній з ним Гуляйпільський, був свого часу центром махновського руху. 11 грудня секретар Дніпропетровського обкому партії В. Строганов поспішив заявити, що колишніх керівників району заарештовано, а облКК переглянула своє рішення від 29 листопада і виключила їх з партії. Наприкінці грудня в Оріхівському міському кінотеатрі відбулося виїзне засідання обласного суду. Тринадцятьох обвинувачуваних було засуджено на термін від 5 до 10 років ув'язнення.

Незважаючи на те що Кремль знаходив різні способи залякування апаратних працівників, більшість із них бачила на власні очі трагізм ситуації в сільській місцевості. Вони відкрито або приховано виступали проти конфіскації продовольства в голодуючій місцевості. Один з небагатьох представників компартійно-радянського керівництва УСРР, який пережив сталінщину і помер власною смертю, другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому і міськкому партії Р. Терехов на початку грудня зустрівся із Сталіним і розповів йому, що в Україні починається голод. Як згадував

⁸⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 623.

він у 1964 р., генсек не дослухав його до кінця й різко обірвав гнівною тирадою: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що Ви добрий розповідач — вигадали таку казку про голод, думаете нас залякати, але — не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і йти працювати до Спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати»⁸⁶. Терехову ще поталанило: заступництво за голодуючих селян коштувало йому тільки посади. Пізніше, вже в січні 1933 р. Сталін відкликав Терехова в Москву і призначив на його місце П. Посишева.

Пропозиції С. Косіора. Темпи хлібозаготівель знижувалися від п'ятиденки до п'ятиденки. 8 грудня 1932 р. у відповідь на грізний запит Сталіна С. Косіор підготував детальний звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). У звіті вказувалося, що обмолот скирт у переважній більшості районів закінчився. З цього Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна перебудувати свою роботу «на виявлення прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба»⁸⁷.

Український генсек підкреслював, що «робота щодо організації суворой перевірки справжнього врожаю і ресурсів колгоспів, які не виконують план хлібозаготівель, тільки починається». Вона повинна була розгортатися, на його думку, в кількох напрямках: відбирання розкраденого хліба в колгоспників, які не мають трудовнів, і в одноосібників; повернення «неправильно виданого» на трудовні хліба; вилучення створених у колгоспах фондів (за винятком насінневого фонду, який не підлягав вивезенню в рахунок хлібозаготівель)⁸⁸.

На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених фондів» (головним чином — продовольчого і фуражного) Косіор не покладав великих надій, тому що вони вже були в

⁸⁶ Правда. — 1964. — 26 травня.

⁸⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 282.

⁸⁸ Там само. — С. 284.

основному вивезені з колгоспів. Головні сподівання покладалися на хліб, який був у колгоспників і одноосібників. Цей хліб можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли й не знайти⁸⁹. Тому Косіор схилився до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому випадку, зрозуміло, якщо його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи впливу: натуральні штрафи і «чорну дошку».

Вираз «чорна дошка» вперше вжито в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. 1 листопада на засіданні бюро крайкому він оголосив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, у яких заборонити торгівлю і здійснити «чистку» від контрреволюційних і куркульських елементів⁹⁰. Ідею було підхоплено і в Україні. 6 грудня постановою ВУЦВК і РНК УСРР на «чорну дошку» потрапили села, які тривалий час не могли розрахуватися з державою. Першими ця доля спіткала Гаврилівку Межівського й Вербки Павлоградського районів Дніпропетровської, Лютенку Гадяцького й Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської, Піски Баштанського району Одеської областей. Це означало, що селяни позбавлялися права на виїзд, бодай тимчасовий, тож якщо в селі не було жодних продовольчих запасів, людей прирікали на голодну смерть. Велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки — наполовину⁹¹.

Наприкінці 1990 р. у Вашингтоні вийшов друком тритомний збірник спогадів громадян США і Канади, які до Другої світової війни проживали в Україні. Серед цих свідчень є розповідь Василя Шумка, який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, показав: «Це село занесене на чорну дошку. То не всі села були занесені. Але, значить,

⁸⁹ Командири великого голоду. — С. 315.

⁹⁰ Там само. — С. 254.

⁹¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 283–284.

це може наше село, ще інші, що занесені на чорну дошку, більше пережили, але ми близько міста жили — Павлограду, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене — не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовп і напис “Бойкот...” Приїхав секретар Дніпропетровської області — Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому у вас тут трупи? Беріть усі! То як же? — йому кажуть. — Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дошок, нічого нема. А, каже, так зробіть: візьміть усіх у криницю — ті криниці, що осталися, — закиньте їх і загорнути їх»⁹².

За прикладом харківського центру пішли області. У листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв, що області занесли на «чорну дошку» до 400 сіл. Однак український генсек був невисокої думки про ефективність «чорної дошки», хоча висловлювався обережно: результати цієї репресії не враховані⁹³. Блокада сіл мало впливала на хід заготівель. Якщо в селян справді не було прихованого хліба, щоб «відкупитися» від держави, вони повинні були довести це власною смертю від голоду.

Навпаки, можна припустити, що натуральні штрафи Косіор вважав найбільш ефективним засобом «стимулювання» хлібозаготівель. У звіті Сталіну він на цьому наголосив кілька разів: «найбільший результат дає застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються»; «найкращі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі»⁹⁴.

Неологізм «натурштраф» швидко й міцно увійшов у повсякденне життя села. Логіка звіту, що тут аналізується, дає вагомі підстави твердити: Косіор розглядав натуральне стягнення як засіб «стимулювання» хлібозаготівель. Це дуже важливо усвідомити, тому що

⁹² Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. — Vol. 2 — Washington, 1990. — P. 769.

⁹³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284.

⁹⁴ Там само. — С. 284, 286.

всього за кілька тижнів цей засіб відірвався від своєї основи — хлібозаготівель, і став застосовуватися просто як репресія.

Відрядження Л. Кагановича до України. 10 грудня 1932 р. на політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники КП(б)У, Північно-кавказького крайкому і Західного обкому ВКП(б). Сталін у різкій формі критикував їх за лібералізм і м'якотілість у боротьбі із саботажниками. Особливо дісталось С. Косіору і М. Скрипнику (останньому — «за зв'язок з націоналістичними елементами»). Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель було створено комісію політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанову «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області» ухвалено опитуванням членів політбюро ЦК ВКП(б). Термін завершення плану хлібозаготівель для України було відсунуто до кінця січня 1933 р.⁹⁵

Буквально через п'ять днів з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена хлібозаготівлям в Україні. Сталін вирішив, що не варто сподіватися на КП(б)У та її керівників у боротьбі за виконання плану. Тому цією постановою Кагановичу і Постишеву доручалося «негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в якості особоуповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, розділивши труд із Косіором, Чубарем і Хатаєвичем»⁹⁶.

Каганович і Постишев опинилися в Харкові вже за добу. О 10-й годині вечора почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи із щоденника Кагановича, до четвертої ранку. На засіданні обговорювалося тільки одне питання: ситуація з хлібозаготівлями. Косіор поділився враженнями від поїздки Дніпропетровською областю. Він зазначив, що в області тривають повальні обшуки, які дають по декілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка для виконання плану повинна була

⁹⁵ Там само. — С. 291.

⁹⁶ Там само. — С. 295.

здати 26 млн пудів хліба. В області залишилося необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (тобто 18 млн пудів — авт.) доведеться збирати розкриттям ям і «чорних амбарів», — заявив він. — Поки майже в кожному районі знайдено прихованими 2–3 тис. центнерів хліба. Але це — лише незначна частина прихованого і розкраденого»⁹⁷.

Секретар ЦК ВКП(б),
одночасно з січня 1933 р. —
другий секретар ЦК КП(б)У
Павло Постишев

На початку грудня до Харкова у складі групи чекістів був відряджений В. Балицький. Сталін призначив його особоуповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С. Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На цьому засіданні політбюро ЦК Балицький вказав, що з початку грудня обшуками виявлено в усій республіці 7 тис. ям і 100 «чорних амбарів», у яких знайдено 700 тис. пудів хліба⁹⁸. З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних амбарів» було просто неможливо.

Косіор підтвердив цей другий висновок, але Хатаєвич вважав, як бачимо, що чекістам вдалося виявити лише незначну частину «прихованого і розкраденого» хліба. Позиція Хатаєвича була співзвучною з лінією у хлібозаготівлях, яку обрав посланець Сталіна — Каганович: обов'язково виявити в Україні «підземне пшеничне

⁹⁷ Командири великого голоду. — С. 315.

⁹⁸ Там само. — С. 316.

місто». Радянські газети вже давно експлуатували тему «підземного міста», пояснюючи скорочення хлібного пайка в державній системі карткового постачання саботажем українських «куркулів».

У світлі подальших подій заслуговує на увагу зіставлення свідчень В. Чубаря і С. Косіора. Чубар говорив, що штрафи натурою не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель⁹⁹. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки. Ми можемо твердити, що на час наради, тобто *в третій декаді грудня, натуральні штрафи та обшуки ще не поєдналися в одну репресивну акцію*.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Каганович із санкції Сталіна вніс корективи до тексту постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада. Вона дозволяла райвиконкомам викачувати з артілей створені в них натуральні фонди, але містила застереження: насінневий фонд вилучати тільки з санкції облвиконкомів у кожному окремому випадку. На додаток до цього застереження ЦК КП(б)У 29 листопада розіслав за підписом С. Косіора інструктивний лист обкомам і райкомам, в якому зазначалося: «Просто і механічно вивозити всі фонди у хлібозаготівлю є зовсім неправильним і неприпустимим. Особливо це стосується насінневого фонду. Вилучення колгоспних фондів та їх перевірка повинні здійснюватися не огульно, не повсюдно. Треба вміло обирати колгоспи з таким розрахунком, щоб там дійсно знайти зловживання та схований хліб»¹⁰⁰. Як бачимо, інструктивний лист фактично скасовував пункт постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада про вивіз насінневих фондів. Саме так його оцінював Каганович, і тому він змусив політбюро ЦК відкликати цей документ.

На засіданні політбюро ЦК Балицький доповів, що за 4 місяці від початку заготівель було заарештовано в цій справі 11 тис. осіб, а за один наступний місяць, тобто до 15 грудня, — 16 тис. осіб, серед них — 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів. «Трійка»

⁹⁹ Там само. — С. 317.

¹⁰⁰ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 273.

винесла 108 смертних вироків, на розгляді перебувало ще 100 справ подібного характеру¹⁰¹. Каганович схвалив ініціативу чекістів і поставив завдання репресувати найгірших уповноважених у районах, щоб ударити й по цій ланці відповідальних за хлібозаготівлі.

21 грудня перерване на короткий спочинок засідання політбюро ЦК КП(б)У відновилося. З'ясувалося, що Р. Терехов, як було занотовано в щоденнику Кагановича, «вперто не бажав давати прізвищ»¹⁰², тобто виказувати товаришів. З його боку це була звичайна порядність. Другий секретар ЦК КП(б)У вважав, що відряджені ним на цю кампанію керівники обласного масштабу не повинні ставати жертвами показових репресій, тому що ступінь виконання плану хлібозаготівель у районах залежав не від їхньої роботи, а від багатьох чинників, починаючи з напруженості самого плану.

Член партії більшовиків з 1912 р. Роман Терехов здійснив ще один гідний подиву вчинок. Виступаючи 23 грудня на обласній нараді в Харківському обкомі КП(б)У, він так відповів на запитання про відкликаний інструктивний лист ЦК від 29 листопада: «Ми не повинні забувати про майбутню посівну кампанію, про її труднощі. До питання про насіння треба гнучко підходити. Ми не можемо тепер записати, щоб узяти насінневий фонд, але ми не можемо також записати, щоб не брати насінневого фонду»¹⁰³.

Виходить так, що навіть у тому диявольському коловороті, коли кожному відповідальному працівникові, звинувачуваному в саботажі й зраді партії, загрожувала ВМН (вища міра покарання — в російській транскрипції), можна було триматися гідно.

23 грудня Каганович і уповноважений із хлібозаготівель в Одеській області Ю. Коцюбинський провели настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими в розкритті прихованого зерна, як

¹⁰¹ Командири великого голоду. — С. 316.

¹⁰² Там само. — С. 319.

¹⁰³ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 274.

колгоспники — у приховуванні: вони примудрялися ховати хліб навіть під посівами. Каганович визначив програму подальших дій, беручи до уваги вивіз із колгоспів насіннєвого фонду в рахунок заготівельного плану після скасування рішення ЦК КП(б)У від 29 листопада. Варто навести мовою оригіналу найприкметніший уривок з його короткого виступу, де він зробив спробу підлаштуватися під мовлення українців, використовуючи з цією метою відповідні мовні звороти:

«Значит ли это, что мы не должны собирать семена? Нет. Семена нужно собирать, но после выполнения плана хлебозаготовок. За семена нужно драться. И, возможно, придется пойти на путь самообложения колхозников. Но это гораздо целесообразнее делать именно для семян, а не для хлебозаготовок — идти и “побираться” у колхозников по полпудика. У многих секретарей нет ясности — чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года “мамка на перегибах ушибла”. И вот боятся “перекручивания”. Украинская пословица говорит: “Крути, да не перекручивай”. А они решили “зовсім не крутить”. В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, — это не перегиб. Нужно село взять в такой “штосс”, чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»¹⁰⁴.

Цей безмежно цинічний виступ другого за значенням керівника «держави-комуни» надзвичайно переконливо показує всю небезпеку принадної ззовні комуністичної ідеї, коли вона перетворювалася на програму практичних дій. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в руках купки карних злочинців. Такою ж іграшкою стали народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятка років «брали у великий штосс».

¹⁰⁴ Командири великого голоду. — С. 323–324.

4. Дії Л. Кагановича на Кубані

Утворення надзвичайної комісії. 22 жовтня 1932 р. Сталін вирішив відрядити на Північний Кавказ хлібозаготівельну комісію на чолі з Л. Кагановичем. До складу комісії увійшли заступник голови Комітету заготівель М. Чернов, нарком постачання А. Мікоян, заступник голови ОДПУ Г. Ягода, заступник наркомвоєнмора Я. Гамарник, член колегії наркомата РСІ М. Шкірятов, секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарев. Мету комісії, сформульовану Кагановичем і затверджену в протоколі політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада, було визначено двома пунктами:

«доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо — на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби;

основне завдання зазначеної групи товаришів — виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані»¹⁰⁵.

Північний Кавказ розглядався як цілісний регіон тільки тому, що входив до складу Російської Федерації на правах окремого краю. Він складався з 11 округів, які дуже відрізнялися один від одного природними умовами, структурою економіки та складом населення.

Діяльність надзвичайної комісії Кагановича призвела до загибелі від голоду сотень тисяч жителів Північного Кавказу. Тому до кожного слова в наведеній вище постанові політбюро ЦК ВКП(б), з якої й розпочався відлік цих жертв, треба поставитися з особливою увагою. Якщо проаналізувати постанову стосовно співвідношення між частиною (Кубань) і цілим (Північнокавказький край), то виявиться, що частина явно домінує. Згідно з першим абзацом, посланці Сталіна повинні були спілкуватися з крайкомом ВКП(б), і тому в сферу інтересів «групи товаришів» потрапив увесь край, хоча й тут підкреслюється: «особливо — на Кубані». У другому абзаці

¹⁰⁵ Там само. — С. 250.

сформульовано основне завдання «групи товаришів» — злам саботажу сівби й хлібозаготівель. Саме тут територію для розгортання діяльності надзвичайної комісії визначено чітко — Кубань.

Чому складалося таке співвідношення між частиною і цілим? Сталінська команда інтернаціоналістів визнавала тільки один пріоритет у репресивній політиці — класовий. Він чітко простежується і в наведених формулюваннях постанови про утворення надзвичайної комісії: саботаж нібито організували контрреволюціонери-«куркулі», хоч заможних селян, яких радянська влада затаврувала цими словами, було виселено ще в 1930–1931 рр. до малоприсаєдбаних для життя регіонів СРСР.

Національна складова репресивної політики ретельно маскувалася. Наприклад, на засіданні бюро крайкому ВКП(б) 23 листопада Каганович так само чітко окреслював географічні пріоритети надзвичайної комісії, але пояснював їх фальшивими аргументами: «Не треба брати Північний Кавказ у цілому. Адже північна частина план сівби виконала. І хліб здала краще. Весь тиск треба зосередити на Кубані... Ваша виняткова увага повинна бути прикута до районів Кубані, особливо у питаннях чистки»¹⁰⁶.

Каганович мав рацію, коли говорив про виконання північними округами краю планів сівби й про кращі показники реалізації хлібозаготівельного плану. Але ті, хто встановлював плани, керувалися тільки їм відомими міркуваннями. Ми не зможемо документально обґрунтувати, чому в 1931 р. Україна, єдина з усіх хлібовиробних регіонів, одержала такий напружений план заготівель, що його виконання спричинило голод у першій половині 1932 р. Так само в нас немає документальних пояснень щодо того, чому напруженість кубанських планів у 1931–1932 рр. значно перевершувала напруженість планів в інших округах Північнокавказького краю.

Проте прикута до Кубані увага час від часу матеріалізувалася в необережних ремарках керівників найвищого рангу. Зокрема,

¹⁰⁶ Там само. — С. 281–282.

1 листопада 1932 р., одразу після приїзду в адміністративний центр краю — Ростов-на-Дону, Каганович, торкаючись теми напливу селян з голодуючої України у першій половині 1932 р., не утримався від такого зауваження: «Безсумнівно, серед тих, хто приїжджав з України, були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова»¹⁰⁷.

«Приїжджих з України» Каганович зачепив і в доповіді на розширеному засіданні бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) спільно з бюро міськкому та компартійно-радянським активом Ростова-на-Дону. Але то вже не була необережна ремарка. Аналізуючи класовий склад кубанської контрреволюції, секретар ЦК ВКП(б) назвав таких її учасників: невиселені «куркулі»; заможні селяни, які перероджувалися в «куркулів»; втікачі із заслання. Лише четверту позицію він одвів тим, хто особливо тривожив радянську владу: «І, насамкінець, представники буржуазної, білогвардійської, козацької інтелігенції (а її багато у великих кубанських станицях, в одній станиці Полтавській налічується понад 400 осіб інтелігенції, з них багато з білогвардійським минулим). До цієї інтелігенції додалась частина петлюрівців, які перекочували навесні з України»¹⁰⁸.

Тему визвольної боротьби українців Кубані Каганович ототожнив лише з приїжджими «петлюрівцями». Місцева інтелігенція в нього мала три різних означення, але української інтелігенції на Кубані він упритул не бачив. Це й не дивно: він уже готував таємну постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яку було прийнято 14 грудня 1932 р. Вона нібито присвячувалася хлібозаготівлям, але один з її пунктів торкався зовсім іншої теми — українізації Північного Кавказу.

«Петлюрівська українізація». Упродовж 1920-х рр. харківський компартійно-радянський центр домагався від Кремля об'єднання з радянською Україною тих регіонів на українсько-російському прикордонні, в яких українці становили більшість населення. Це

¹⁰⁷ Там само. — С. 254.

¹⁰⁸ Там само. — С. 291–292.

прагнення здавалося настільки природним і вагомим, що його підтримував і Л. Каганович, обіймаючи в 1925–1928 рр. посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У. Але Кремль солідаризувався з російськими регіонами, які не бажали «відпустити» населені українцями частини своєї території. Навіть більше: Сталін пішов назустріч керівникам Північнокавказького краю і віддав їм Таганрозький і Шахтинський округи УСРР.

На Північному Кавказі утворилася друга Україна, центром якої, безсумнівно, був Кубанський округ. Незважаючи на цілеспрямовану русифікацію цього регіону впродовж багатьох десятиліть, кубанські українці, як підкреслював М. Скрипник, в основному зберегли свою мову і культуру: за Всесоюзним переписом 1926 р. на Кубані налічувалося 915 тис. українців, з яких 729 тис. розмовляли рідною мовою¹⁰⁹.

Компенсуючи явну несправедливість у визначенні українсько-російського кордону, Сталін підтримав наполегливі ініціативи М. Скрипника в українізації як прилеглих до України територій з більшістю українського населення, так і українських анклавів у Казахстані та на Далекому Сході. Зрештою, політика коренізації, в тому числі й українізації, була офіційною національною політикою Кремля. Партія більшовиків урочисто проголошувала право кожної людини навчатися, спілкуватися в державних установах і оволодівати здобутками світової культури, користуючись рідною мовою. Дивіденди від такої політики були вагомими, оскільки вона забезпечувала укорінення радянської влади в неросійському середовищі. Проте Кремль враховував також її небезпеку: така політика сприяла національному відродженню, яке створювало фундамент для розгортання визвольної боротьби.

Порівняно з позитивом коренізації, що досягався для Кремля негайно, її негативи визрівали поступово. Радянська влада встигала укорінюватися в неросійському середовищі, внаслідок чого Кремль здобував підтримку місцевих кадрів і вже без зайвого поспіху міг упроваджувати в національних республіках культуру і мову імперської нації.

¹⁰⁹ Скрипник М. Статті й промови. — Т. 2. Ч. 1. — Харків, 1931. — С. 322.

Серед українського населення Північнокавказького краю політика українізації зустріла якнайширшу підтримку. Число українських учнів, які навчалися в національних школах, зросло з 12 % в 1928/29 навчальному році до 80 % в 1931/32 році¹¹⁰. Українці за межами УСРР з ентузіазмом підтримували зусилля українського уряду, що перешкоджали їхній денационалізації. Національне відродження українського населення в Росії подвоювало небезпеку українізації в самій Україні, яку в Кремлі почали відчувати все більше.

У лютому 1931 р. на адресу президії XII Всеукраїнського з'їзду рад надійшла заява, яку підписали деякі делегати і гості з'їзду — робітники харківських заводів. Вони обурювалися тим, що в 1929 р. УСРР з її 30-мільйонним населенням мала не більший бюджет, ніж 5-мільйонна Московська область. Вони вказували на жахливий стан села («босі, голі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані гірше, ніж грабував царський уряд, у сто разів гірше, ніж грабує найбільш жадібна капіталістична країна свої колонії»). Кінцевий висновок цієї заяви був такий: «Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо її тільки розпочато, а в нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»¹¹¹.

Потрібна була громадянська мужність, щоб піддати критиці курс Кремля з політичних, а не культурницьких позицій. Тому заяви такого змісту виголошувалися не часто. Але поодинокість відкритих виступів не могла слугувати показником непоширеності опозиційних настроїв у суспільстві. Чим сильніше поглиблювалася соціально-економічна криза, тим більш імовірним ставав раптовий сплеск антирадянських настроїв у найбільш небезпечних для Кремля формах.

¹¹⁰ Martin Terry. The Affirmative Action Empire. — P. 290.

¹¹¹ Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 426.

Від політики українізації в УСРР Кремль відмовитися не міг, незважаючи на її зростаючу небезпеку для центру. Як титульна нація союзної республіки українці повинні були володіти зовнішніми ознаками суверенності. Але українізацію в межах Російської Федерації Сталін вирішив негайно припинити. Нарощування пов'язаних із хлібозаготівлями репресій створювало ситуацію, в якій цю акцію можна було здійснити порівняно непомітно.

10 грудня 1932 р., коли на політбюро ЦК ВКП(б) обговорювалося питання про хлібозаготівлі в УСРР, на Північному Кавказі й у Західній області, Сталін зненацька відхилився від теми і почав звинувачувати головного промотора українізації в російських регіонах і пропагандиста возз'єднання Кубані з УСРР Миколу Скрипника у зв'язках з націоналістичними елементами.

Прийнята після цього засідання політбюро ЦК постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. стосувалася не стільки заготівель, скільки національної політики Кремля. Можна твердити, що ця постанова знаменувала собою відмову від тих напрямів національної політики, які були схвалені після утворення СРСР XII з'їздом РКП(б). Легітимізований партійним з'їздом курс національної політики скасовувався таємною постановою!

Провал хлібозаготівель у цій постанові пов'язувався з контрреволюційною роботою «куркулів», колишніх офіцерів, петлюрівців, прибічників Кубанської Ради. Постанова вимагала від партійних комітетів і радянських органів влади в Україні й на Північному Кавказі «рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед запровадженням вищої міри покарання щодо найбільш злісних із них»¹¹².

Увага Північнокавказького крайкому і крайвиконкому зверталася на те, що «легковажна, не пов'язана з культурними інтересами

¹¹² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 292.

населення, не більшовицька «українізація» майже половини районів Північного Кавказу за цілковитої відсутності контролю над українізацією школи та друку з боку крайових органів дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реємігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т. п.»¹¹³.

Ця постанова ЦК КП(б)У і РНК УСРР зобов'язувала забезпечити «систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації», що, на думку її авторів, передбачало «вигнання петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів з партійних і радянських організацій»¹¹⁴. Сформульована в такій формі вимога започатковувала кампанію боротьби зі «скрипниківщиною», яка в 1933 р. затягнула у свій вир в Україні десятки тисяч представників національної інтелігенції.

Постанова містила вимогу «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову»¹¹⁵.

Цей документ торкався лише Північного Кавказу. Але навздогін 15 грудня було затверджено постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про українізацію в Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центрально-Чорноземній області та інших регіонах СРСР. У ній засуджувалися виступи та пропозиції щодо українізації ряду районів СРСР, які йшли «від окремих українських товаришів». Прізвище М. Скрипника не називалося, бо на той час він ще був захищений від прямих нападок членством у політбюро ЦК КП(б)У. Постанова ставила вимогу негайного переведення всієї української преси та книговидання на російську мову, а до осені 1933 р. — деукраїнізації викладання в школах¹¹⁶.

¹¹³ Там само. — С. 292–293.

¹¹⁴ Там само. — С. 293.

¹¹⁵ Там само. — С. 293–294.

¹¹⁶ Командири великого голоду. — С. 312–313.

Грудневі постанови 1932 р. припиняли політику українізації за межами УСРР, а в самій союзній республіці брали її в «їжаків рукавиці». Неукраїнські національні райони УСРР, зокрема розташовані на державному кордоні, німецький і польський райони залишалися. Щоправда, майже всіх німців і поляків чекісти виселили звідти саме через прикордонне розташування тих національних районів.

Цілеспрямована русифікація українців (поки що — тільки за межами їхньої власної республіки) покликана була зменшити загрозу щодо цілісності радянської імперії. Цю загрозу кремлівські очільники вбачали в самому існуванні України та українського народу.

Репресії проти кубанців. 1 листопада Л. Каганович зі своєю групою приїхав у Ростов-на-Дону і ввечері скликав бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б). Вислухавши звіти про посівну кампанію і заготівлі, він запропонував перші каральні заходи: поставити на «чорну дошку» 3–5 станиць, провести «чистку» компартійно-радянського апарату з опублікуванням карних справ у пресі, до провідних районів відрядити працівників крайового рівня. Неофіційно звертаючись до присутніх, він порекомендував пустити поголос про переселення з Півночі на кубанські землі селян, які краще господарювали б на родючих чорноземах¹¹⁷.

4 листопада Каганович підготував постанову бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель і сівби по районах Кубані». З текстом постанови він ознайомив Сталіна, котрий вніс свої поправки. За вказівкою Сталіна, постанову було опубліковано в крайовій газеті «Молот»¹¹⁸.

Цією постановою на «чорну дошку» заносилися три перші станиці: Новорождественська (Тихорецький район), Медведовська (Тимошівський район) і Теміргоївська (Курганський район). Населення попереджували, що у випадку продовження саботажу сівби і хлібозаготівель усіх колгоспників та одноосібників буде вислано на Північ, а станиці заселятимуться старанними колгоспниками, які

¹¹⁷ Там само. — С. 254.

¹¹⁸ Там само. — С. 43.

працюють в умовах малоземелля в інших краях. Крайпрокуратура і крайсуд зобов'язувалися у прискореному темпі розглянути справи щодо розкрадання колгоспного майна і застосувати до винуватців заходи, передбачені відповідним декретом¹¹⁹.

5 листопада Каганович виїхав у райони. Виступаючи в станиці Медведовській (24 тис. жителів), він заявив: «Ми переселимо на Північ усіх, хто не хоче сіяти»¹²⁰. Так само погрожуючи і жителям станиці Полтавської, він докинув: «Так засмітити кубанські землі — це ганьба»¹²¹.

8 листопада Каганович виїхав до Москви. Депортація мешканців деяких кубанських станиць відбувалася вже без нього, але з його ініціативи. Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня він написав майже повністю, зокрема доповнив її підпунктом про станицю Полтавську: «Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ) як найбільш контрреволюційної всіх мешканців, за винятком справді відданих Радвладі і не замішаних у саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників, і заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцями, що працюють в умовах малоземелля і на незручних землях в інших краях, передавши їм усі землі й посіви озимини, будівлі, реманент і худобу тих, кого виселяють»¹²².

З чотирьох великих станиць — Полтавської, Медведовської, Урупської та Уманської було вислано на Північ країни 51,6 тис. осіб, а з інших станиць — не менше 10 тисяч.

Ті, хто не бажав грабувати селян і козаків, наражаючи їх на небезпеку померти від голоду, самі опинялися перед обличчям смерті. Ще до прибуття Кагановича на Північний Кавказ чекісти заарештували 5 тис. кубанських комуністів (в цілому по краю — 15 тисяч)¹²³. Серед

¹¹⁹ Трагедия советской деревни. — С. 522.

¹²⁰ Командири великого голоду. — С. 267.

¹²¹ Там само. — С. 269.

¹²² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 293.

¹²³ Martin Terry. The Affirmative Action Empire. — P. 300–301.

заарештованих був секретар партосередку станиці Отрадна Тихорецького району М. Котов. Уночі він зібрав членів партії і запропонував роздати значну частину хліба колгоспникам на трудодні, не записуючи в книги ні обмолоту, ні розданого хліба. Тим, хто обмовиться про це рішення осередку, він погрожував розстрілом. В осередку, однак, знайшовся «сексот» («секретный сотрудник» у позаштатній мережі ОДПУ — авт.), який «обмовився». Протягом доби Котова було засуджено райсудом до 10 років ув'язнення. 2 листопада на зустрічі з секретарями райкомів партії А. Мікоян так прокоментував цей випадок: «Справа Котова — симптоматичне явище. Це кронштадтське явище, вилазка кронштадців. Виявивши його, в Тихорецькому районі не спромоглися організувати процес. Після суду Котов вийшов з ореолом героя, мученика за народні інтереси»¹²⁴.

Каганович вивчив справи про саботаж хлібозаготівель і 3 листопада підготував проект рішення Північнокавказького крайкому ВКП(б). 4 листопада це рішення було ухвалено, після чого крайовий суд переглянув усі попередні вироки. Зокрема, 18 листопада М. Котова та ще 15 членів станичного партійного комітету було засуджено до розстрілу¹²⁵.

Того ж 3 листопада Каганович підготував ще один проект рішення Північнокавказького крайкому — про «чистку» парторганізації краю. На порядок денний ставилася «чистка» сільських парторганізацій, насамперед — районів Кубані. Головою крайової комісії з «чистки» був призначений М. Шкірятов¹²⁶.

За даними першого дослідника кубанського голодомору Євгена Осколкова, впродовж двох останніх місяців 1932 р. і в 1933 р. у крайовій парторганізації було виключено з партії близько 40 тис. осіб; до 30 тис. членів партії без зняття з партійного обліку покинули свої парторганізації і втекли за межі краю¹²⁷.

¹²⁴ Командири великого голоду. — С. 43, 258–259.

¹²⁵ Там само. — С. 43.

¹²⁶ Там само. — С. 272–273.

¹²⁷ Осколков Е. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 гг. в Україні: причини і наслідки. — К., 1995. — С. 120.

5. Новорічна телеграма вождя

Геноцид: підсумок попередніх висновків. Ми підходимо до мети цього видання. Усі події, що розглядалися вище, становлять своєрідну преамбулу до головної події — новорічної телеграми вождя. Зазначений документ, наскільки відомо автору книги, завжди випадав з поля зору дослідників Голодомору-33. Разом з тим історики його знають. Він був опублікований ще на початку вересня 1990 р. у книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Щоб зміст телеграми став зрозумілим, потрібно спочатку проінвентаризувати зроблені раніше висновки.

Метою цієї книги є доведення того, що сталінська команда в Кремлі мала намір знищити частину населення УСРР — політико-адміністративної одиниці СРСР зі статусом союзної республіки, а також частину населення Кубанського округу — адміністративно-територіальної одиниці у складі Північнокавказького краю. В УСРР число українців перевищувало дві третини, а на Кубані майже дорівнювало двом третинам від загальної кількості населення.

Обидві території з переважно українським населенням у складі Радянського Союзу були реально роз'єднані, але об'єднані в одне ціле як географічно, так і у сподіваннях українців. Цю єдність засвідчував рядок із національного гімну: «від Сяну до Дону». Неймовірний успіх українізації на Кубані з її мільйонним українським населенням, так само як і в ряді інших округів Північного Кавказу, де проживали сотні тисяч українців, доводив передусім прагнення цього населення жити в соборній Україні.

Україна здобула незалежність після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, але не змогла відстояти ні своєї незалежності, ні соборності. Та в новій, уже радянській, імперії вона здобула для себе, а тому й для ряду інших національних республік, державний статус.

У свідомості кремлівських керівників, зокрема й Кагановича, радянська Україна залишалася не територією, а країною. Сталін

постійно посилав в УСРР надійні, з його точки зору, керівні кадри, але ніколи не був упевнений в тому, що ця республіка з державним статусом і з величезними традиціями національно-визвольної боротьби не відокремитися від його імперії в слушний час.

Соціально-економічна криза 1931–1932 рр., спричинена сталінською політикою «підхльостування», цілком могла стати тим слушним часом. Генсек ніколи не вичікував, поки яка-небудь прогнозована небезпека трапиться. У своїй репресивній політиці він завжди діяв на випередження. У ситуації, що складалася взимку 1932–1933 рр., масштабні репресії можна було замаскувати під хлібозаготівлі.

Яка репресія могла відвернути соціальний вибух значно більших масштабів, ніж той, що змусив Сталіна тимчасово призупинити суцільну колективізацію на початку 1930 р.? Події 1921 р. давали відповідь на це питання: війну селян із радянською владою зупинив голод. Отже, щоб не втратити Україну, а з нею — і своє місце в Кремлі, Сталіну треба було спочатку створити ситуацію масштабного голоду, а вже потім виходити з неї, рятуючи голодуючих селян.

Такою є сума висновків. Кожен з них (за винятком останнього, який ще потрібно довести) підтверджується безліччю історичних фактів. Сукупність цих висновків дасть змогу проаналізувати події, що розгорталися із 1 січня 1933 р., під кутом зору злочину, передбаченого Конвенцією ООН про геноцид.

Сталінська політика й до початку 1933 р. була злочинною. Міське населення, не охоплене картковим постачанням, гинуло від голоду. Гинуло й сільське населення, в якого реквізували хліб у рахунок заготівель. Так було всюди в СРСР, і подібні злочини можна кваліфікувати як соціальний геноцид. «Держава-комуна» створювала тим, хто був їй чужий за соціальними ознаками, неможливі умови для фізичного існування. Але соціальний геноцид не входить у рамки Конвенції ООН. Залишається одне — подати свій власний, український рахунок Кремлю. Це найбільший рахунок — на мільйони.

Сталінська телеграма: контекст і текст. У міру того, як з'ясовувалося, що обмолот, переобмолот і колгоспні засіки не забезпечать

виконання заготівельного плану 1933 р., ставало зрозумілим — хліб можна добути тільки на селянських подвір'ях. Преса знову, як і влітку 1932 р., почала експлуатувати балачки про підземні «пшеничні міста».

Зокрема, передова стаття газети «Вісті ВУЦВК» від 23 грудня давала таку настанову багатотисячній армії уповноважених із хлібозаготівель, виходячи з виконання плану станом на 20 грудня тільки на 70,4 %: «Основну частину хліба, яку треба ще заготовити, заборговану державі, можна і треба взяти тільки шляхом неодмінного вилучення незаконно розданого, розкраденого хліба». 1 січня 1933 р. у газеті «Правда» з'явився допис кореспондента з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Повідомлялося, що тут діяли 50 уповноважених із хлібозаготівель з району та області, вони повинні були забезпечити щоденне надходження державі в середньому однієї тисячі центнерів зерна. Насправді ж із селян вдавалося вичавити не більше 15 центнерів за день. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле підземне “пшеничне місто”. Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Ці балачки про «пшеничні міста» склалися за безпосередньої участі чекістів. Органи ДПУ повинні були довести, що саботаж посівної і хлібозаготівельної кампаній є не природною реакцією селян на намагання держави вилучити всю вироблену ними продукцію, а організованою акцією контрреволюціонерів. Таку ідею висунув Каганович. 5 листопада, перед поїздкою в кубанські станиці, він писав Сталіну з Краснодару: «Головне завдання тут тепер — це зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»¹²⁸.

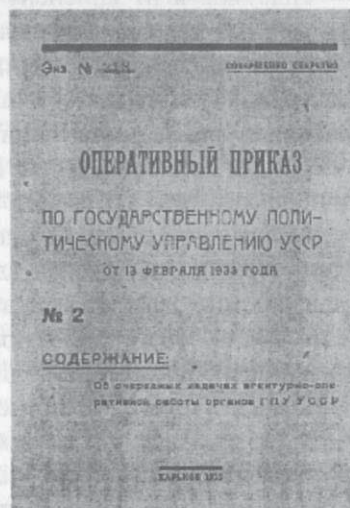
Відряджаючи в листопаді 1932 р. до України особоуповноваженого ОДПУ В. Балицького, Сталін поставив перед ним завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР

¹²⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 299.

№ 1 від 5 грудня. Наказ починався твердженням про те, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перелічивши ці явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: «Основне та головне завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»¹²⁹.

Наказ був дивним тільки на перший погляд: чекістському апарату наперед подавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, а й матеріалізувати у вигляді викритих контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте саме такою була рутинна праця чекістів сталінської доби.

Титульний аркуш
секретної брошури
з оперативним наказом
ДПУ УСРР № 2 від 13.02.1933 р.

¹²⁹ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 189.

У наступному оперативному наказі по ДПУ УСРР № 2 від 13 лютого 1933 р. В. Балицький підбивав підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою «негайного прориву і викриття контрреволюційного підпілля». Ударно-оперативна група, як зазначалося у преамбулі до наказу № 2, виконала те, чого від неї чекали: «викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлений зв'язок з закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, «УВО», УНДО) і польським Головштабом»¹³⁰.

Підсумовуючи здійснену роботу, Балицький запевняв своє керівництво, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій, якого так побоювався Сталін: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить про те, що в цьому випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави — так званої “Української незалежної республіки”»¹³¹.

Аналізуючи обидва накази Балицького як певну сукупність, ми бачимо в них зображення, дзеркально протилежне реальному. Накази Балицького треба читати, так би мовити, із дзеркалом у руках. Тоді можна побачити, як причини стають наслідками, а наслідки — причинами. Сталін справді дуже боявся втратити Україну, як він зізнавався в листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Але в період між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. він завдав попереджувального удару жакхливої сили, що цілковито виключив розвиток подій тим шляхом, який міг призвести до появи «Української незалежної республіки». Це був той самий «нищівний удар», щодо якого він попереджав своє оточення на скликаному 27 листопада 1932 р. об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б)¹³².

¹³⁰ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. — С. 297.

¹³¹ Там само. — С. 297–298.

¹³² Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 559.

Із грудня 1932 р. чекісти працювали не лише над створенням центрів організованого опору радянській владі, а й над результатами діяльності цих центрів. Насамперед ішлося про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка виявлялася передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії й уряду відводили удар від себе.

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для вигадування яких людей завжди вистачало, ями і «чорні комори», з яких складалися підземні «пшеничні міста», мали бути справжніми. Кинувши всю сільську міліцію, уповноважених із хлібозаготівель, членів КНС і значну частину власної агентури на виконання цього завдання, Балицький не досяг істотних результатів. У складеній наприкінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня було знайдено 14 956 ям, 621 «чорна комора» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1 718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна вагомішою, до зазначеної цифри додали й хліб, знайдений у так званих «озадках», а також вилучений у перекупників¹³³. Та все одно підземних «пшеничних міст» чекісти не знайшли, тож розраховувати на них не випадало.

Це стало зрозумілим уже в грудні 1932 р., як опосередковано визнав уповноважений ЦК КП(б)У із хлібозаготівель в Одеській області, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ В. Затонський. У звіті, датованому 22 січня 1933 р., він зізнався: «Був час, коли ДПУ (в записці Балицького) проголосило, що їхні уповноважені, не так, як інші, все розвідають, організують. Без сумніву, включення ДПУ (до грудня вони по хлібу фактично “інформували про настрої”) дало певний ефект. Без сумніву, їхні працівники організованіші, а часто й більш тямущі від багатьох інших (це тобі не “червоні професори”). Але й ДПУ дещо розкрило спочатку, а потім залишилося з настроями, а мужик із хлібом»¹³⁴.

¹³³ Державний архів СБ України. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 4. — Арк. 15.

¹³⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 336.

Отже, Затонський не спростовував офіційну легенду про «пшеничне місто», хоч розумів, що його твердження про «мужика з хлібом» не відповідає дійсності. Свідчення про те, що ДПУ «залишилося з настроями», дуже важливе. Воно дає підстави стверджувати, що Сталін у кінці грудня 1932 р. твердо знав про марність сподівань покластися у виконанні хлібозаготівельного плану на селянське «пшеничне місто».

Незважаючи на цей очевидний факт, 1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна телеграму такого змісту:

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)¹³⁵.

Якщо розглядати цей документ поза часом і простором, ми не відчуємо в ньому вибухової сили. Упорядники збірника про голод в Україні його не проігнорували, бо не так багато документів надходило в тогочасну столицю радянської України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, збагнули унікальність телеграми, адресованої безпосередньо селянам «через голову» всіх інстанцій, починаючи з ЦК КП(б)У. Ці упорядники навіть спробували пояснити причини звернення Сталіна до українського селянства і спорядили документ такою приміткою: «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича, у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 % до 90 % колгоспників».

¹³⁵ Там само. — С. 308.

Заготівельники шукають прихований хліб у садибі селянина Марченка.
Село Удачне Гришинського р-ну Донецької області. 1932 р. Фото М. Н. Железняка

У сталінської телеграми один сюжет — розкрадання урожаю. Примітка, в якій міститься цілком достовірна інформація, доповнює цю телеграму даними про поширеність крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх масштаби. Та ми можемо оцінити ступінь розлюченості міського населення, якому напередодні нового, 1933 року зменшили норму й до цього мізерної хлібної пайки, внаслідок того що «українські селяни розікрали урожай». Є можливість оцінити майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби вкраденого та обтяжувала провиною за голод у Радянському Союзі саме українських селян. Адже громадяни СРСР, яких «держава-комуна» годувала одержаними у заготівлях мільйонами пудів хліба, не знали, що селяни крали хліб кілограмами й колосками. Вкраденого виявилось не досить, щоб вижити, але кого тоді цікавила смертність в українському селі?

У цієї проблеми ще один вимір: хто кого обікрвав? Сама держава в продуктованих нею законах урочисто обіцяла брати в селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) ініціювало, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР ухвалили закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалося

здавання (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої валового збору зерна; в зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма становила від чверті до третини валового збору¹³⁶. Однак у 1930–1932 рр., як було показано, держава забира-ла в Україні все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Постанова обмежувала державні претензії на врожай певним, наперед визначеним відсотком. У та-кий спосіб держава визнала, нарешті, власність колгоспів та одно-осібників на вирощену ними продукцію, що нормалізувало і зроби-ло прогнозованими економічні відносини між містом і селом. Але ця постанова стосувалася майбутнього врожаю 1933 р.

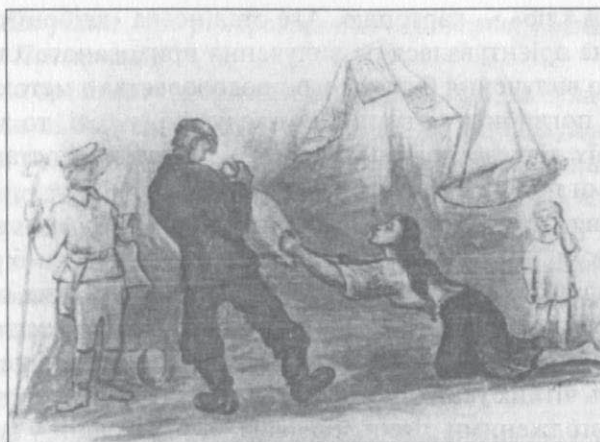
Повертаючись до сталінської телеграми, можна сказати, що її жахливий зміст розкривається лише під час аналітичного вивчення, пов'язаного з усім контекстом, в якому стала можливою її поява. Контекст уже схарактеризовано вище, з нього слід виокремити го-ловне: Сталін не розраховував на повернення розкраденого хліба, бо знав, що його немає.

Перший пункт телеграми попереджав: здавайте хліб, інакше бу-де зле. Здавати вимагалось весь необлічений хліб, а не тільки зерно, яке вважалося вкраденим (наприклад виявлене при повторному об-молоті «озадків»).

Зміст другого пункту телеграми розкривається тільки у зістав-ленні з першим. Його адресовано селянам, які проігнорували попе-редження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого ефективнішого за обшук. Отже, сталін-ська телеграма українським селянам була сигналом до застосуван-ня масових обшуків.

У ході таких обшуків хліб могли знайти або не знайти. У пер-шому випадку все було ясно: швидкий суд на підставі закону від

¹³⁶ Сборник законов СССР. — 1930. — № 24. — С. 256.

Торбохвати. Малюнок М. Іванченка

7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. Які дії Кремль передбачав щодо другого випадку, в ній не повідомлялося. Зате всі селяни знали, що з листопада 1932 р., тобто вже протягом двох місяців, з тих боржників, у яких після обшуку хліба не знаходили, іноді стягували натуральні штрафи. Звідси впливав логічний і зрозумілий як селянам, так і заготівельникам висновок: якщо не знайдуть хліба, заберуть у вигляді штрафу інше продовольство.

Натуральне штрафування вважалося ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно вплинути на тих, хто хліба для розрахунку з державою не мав? Обшуки вважалися ефективним засобом знаходження прихованого зерна. У листопаді й грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикли, але натуральне штрафування, як свідчать джерела, ще не було масовим, хоча теж стало звичним. *Поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в одне ціле як наслідок цієї телеграми стало сталінським «нищівним ударом».*

Яке продовольство хлібозаготівельники забирали в селян, коли не знаходили хліба? У прийнятих органами радянської влади постановках ішлося про м'ясо, в тому числі «живою» вагою, а також

про «другий хліб» — картоплю. Але сталінська «хлібозаготівельна» акція вже не орієнтувалася на вилучення прихованого хліба. Якщо йшлося про вилучення будь-якого продовольства з метою в жорсткий спосіб поглибити ситуацію в голодуючому селі, то заготівельники у своїх діях не повинні були обмежуватися постановами та інструкціями про натуральне штрафкування.

Свідчення тих, хто вижив. Ми не пред'явимо громадськості шокуючий документ, в якому керівники держави давали б розпорядження конфісковувати все продовольство в селянських господарствах з метою поставити їх власників у несумісні з життям умови. Такого документу із цілком зрозумілих причин взагалі немає. Проте наявність чітких усних інструкцій недвозначного змісту підтверджується узгодженими діями місцевих адміністрацій у межах всієї України. Комісії Конгресу США про такі дії розповідали свідки Голодомору. Ось невеликий перелік свідчень¹³⁷.

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір у Понорницькому районі на Чернігівщині.

Маму нашу засудили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Сестра моя 27-го року народження і ми осталися ще нібито в своїх стінах, і тому покійна бабуся вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася — по викачці хлібозаготівлі. Ну й покійна бабуся принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, півсклянки пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту склянку з тим пшоном. Їх було десь, може, п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки двох наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: — Ага, пшоно. — І питався до решти: — Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то зі склянки. І оставили нам ту склянку пусту. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жодної їжі.

¹³⁷ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. — Washington, 1990. — Vol. 1. — P. 77, 219, 352, 765 766, 1328, 1371.

Федір Капуста, 1900 р. народження, село Горби, Кремлянцівського повіту, на Полтавщині.

Були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада, — і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто, що не є. Що знайшли — жменю пшона — забирали, що знайшли — жменю гарбузів — забирали. І в погребях — де капуста була, буряки квашені, картопля була — і там забирали все дочиста. Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм залишалося, оцим, хто брав участь у хлібозаготівлях — їм залишалося 25 %, і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25 %. Вони також не мали хліба, також голодні були.

Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині.

Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненароком. Перекине, щоб те вилилося, і тоді:

— Ну, чим ти живеш?

— Нема нічого.

— Ну, чим ти живеш?

— Ну та як, та живу.

— Чого ж ти не здох?

Теодора Сорока, по чоловікові Трипльак, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині.

...Голодівка почалася навесні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже починалася страшна голодівка, бо викачували, навіть як людина пішла десь щось дістала, то так уже зараз то забирали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду — варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали надвір.

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав, бо мав рідню.

...В 33-му році перед самим Різдвом у нашому селі ходили бригади на викачці хліба. Забирали все, що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому

городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А наавтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати вже померла. Нас було тоді шестеро — найменша сестра, чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То наавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було.

Три томник обсягом у 1734 сторінки, який було видано комісією Дж. Меїса, вщерть переповнений такими свідченнями з усіх регіонів України. Подібні ж свідчення містяться у виданнях діаспори, а з 1989 р. — у багатьох книгах, опублікованих в Україні.

Наведені тут свідчення відібрані так, щоб показати головне: під виглядом хлібозаготівель у селян забирали або знищували всю їжу з єдиною метою — змусити їх померти від голоду. Хоч офіційних документів про цей намір немає і не може бути, розпочата новорічною телеграмою Сталіна винищувальна акція поширилася на всю Україну. Отже, намір Кремля знищити певну частину українського населення має солідну доказову базу у свідченнях сотень і тисяч людей, яким пощастило вижити. Відомі реальні наслідки цієї сталінської акції: загибель від голоду мільйонів людей в УСРР і на Кубані. Кількість загинувших від голоду людей в інших регіонах СРСР (за винятком Казахстану) є на порядок нижчою.

Конфіскація продовольства з каральною метою здійснювалася в УСРР і під час зимових хлібозаготівель 1931–1932 рр., а також у листопаді–грудні 1932 р. Але ці випадки не мали масового характеру. Тоді вони являли собою «стимулюючий» захід для прискорення заготівель, тобто здійснювалися з метою тероризувати сусідів, які не бажали віддавати державі приховане зерно.

У кордонах УСРР «нищівний удар» Сталіна поцілив все сільське населення. Організаторам цієї каральної акції було байдуже, чи є кожне окремо взяте село українським, чи воно болгарське, німецьке або грецьке. У Кремля була одна мета: «заспокоїти» жахливим голодом уже вщент виснажену і тому здатну на стихійний бунт Україну.

Авантюристична політика форсованої індустріалізації загрожувала Радянському Союзу колосальним соціальним катаклізмом. Проте ймовірність катаклізму в різних регіонах СРСР вважалася неоднаковою. На переконання Кремля, Україна була найбільше вибухонебезпечною хоча б тому, що її населення голодувало вже другий рік поспіль.

Блокада. На початку 1933 р., так само як і в першій половині 1932 р., багато селян виїздили в Росію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. Однак на відміну від 1932 р., пізніше влада не бажала допускати такі поїздки.

Анонімний свідок 1910 р. народження, родом з Полтавщини, розповідав комісії Дж. Мейса:

«Везли, знаєте, такі гарні вишивані сорочки, рушники, запаски, килими. Міняли. Але, знову це на перших початках вдавалося людям проскочити, а тоді появилася дуже сильно стисла контроля. Відберуть у потязі все — і хліб, і то — і завернуть додому. Їдь додому, в Україну, тобто на «место жительства». Туди, де ти мешкаєш. Що, може, було найлегше. А багато таки мужчин здорових чи що, їх затримали в дорозі й в концтабір відсиляли. Як вони кажуть, почекайте: — «Праздношатающиеся».

У прикордонних з Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згадуваного Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через ваше село». Той відповів: «У нас ці переходячі появилися на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували».

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, йшли до найближчого міста і там вмирали.

Олексій Кейс, 1912 р. народження, розповів комісії Дж. Мейса таку історію:

Але був такий випадок: ідемо ми з братом по Єнакієвому, вулицею Туртіна, чи Трутіна, забув як, і дивимося — під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напів сидить, напів лежить. Мертва. Ми підійшли й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може один рік, може трошки менше, може трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мами грудь і смокче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато було трупів лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, нагору, та дитину туди, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я вам скажу. Жінку й дитину.

Владу найбільше турбували не ті, що помирали в містах, а ті, що намагалися покинути зону бідування, на яку перетворювалася вся Україна. У п'ятитомному документальному збірнику «Трагедия советской деревни» міститься три документи, які дають вичерпне

Голодні селяни у пошуках їжі. 1933 р.
З колекції кардинала Т. Інніцера. Фото А. Вінербергера

уявлення про заходи, запроваджені Сталіним з метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника І. Зеленін у вступній статті відзначив, що основний документ — директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. — був написаний Сталіним власноруч (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику під цим документом з'явився підпис голови уряду В. Молотова¹³⁸.

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства й усними інструкціями щодо конфіскації будь-якого продовольства, документально засвідчує намір Кремля організувати в сільській місцевості України суцільний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих генсеком заходів:

«До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян “за хлібом” в ЦЧО, на Волгу, в Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації “через селян” у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські й чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році не можна допустити повторення минулорічної помилки»¹³⁹.

Зовсім не випадково ще в кінці 1932 р. В. Балицький дістав завдання організувати низку контрреволюційних організацій. Це допомогло генсеку перекваліфікувати втечу голодуючих в очах компартійно-радянського апарату на антирадянську витівку. Директивний лист від 22 січня 1933 р. був логічним продовженням попередніх акцій, спрямованих на фізичне винищення мільйонів громадян України.

¹³⁸ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32.

¹³⁹ Там само. — С. 635.

Цей лист започатковував блокаду. Заборонявся масовий виїзд селян з Північного Кавказу до інших регіонів та в'їзд у межі краю з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України до інших регіонів та в'їзд в Україну з Північного Кавказу. Всі селяни (це слово в документі взято в лапки), які встигли виїхати з України й Північного Кавказу, підлягали поверненню в місця проживання (після видалення з їх середовища «контрреволюційного елементу»).

Керівники регіонів, до яких потрапив директивний лист, реагували на нього оперативно. Так, 23 січня з'явився ідентичний документ за підписом М. Хатаєвича і В. Чубаря, а 25 січня — постанова бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б. Шелобаєва. Останній документ досить деталізований, і тому доцільно зупинитися на його аналізі, щоб дістати уявлення про характер блокади. По-перше, сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі краю, а також до національних районів краю, де голоду взагалі не було. По-друге, заборонялася видача проїзних документів на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. По-третє, на залізничних виходах з краю створювалися оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. І, нарешті, чекісти, міліція та місцеві активісти брали під контроль ґрунтові шляхи за межами голодуючих поселень¹⁴⁰.

За даними ОДПУ, які наводить М. Івницький, упродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, зокрема в УСРР — 38 тис., на Північному Кавказі — 47 тис., в ЦЧО — 44 тис., в Західній обл. — 5 тис., на залізницях — 65 тис. селян. З числа затриманих 186,5 тис. осіб було відправлено додому під конвоем, майже 3 тис. — засуджено, а решта чекали суду або перебували під слідством у фільтраційних таборах¹⁴¹.

¹⁴⁰ Там само. — С. 637.

¹⁴¹ Івницький Н. Хлебозаготовки 1932—33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 114.

У вступній статті до третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» І. Зеленін, крім того, приділив багато уваги інтерпретації директиви від 22 січня 1933 р. Його висновок варто навести тут без купюр:

«Отже, в наявності є якийсь ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) по організації “великого голоду”. У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 р. — дітище вождя; його виступ на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (якесь теоретичне обґрунтування репресій проти всього селянства й одночасно програма дій — “відповісти нищівним ударом”); постановва про паспортну систему від 27 грудня 1932 р.; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 р. Коло замкнулося: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені»¹⁴².

І. Зеленін був найбільш авторитетним, поряд із В. Даниловим, фахівцем з аграрної історії радянської доби. У цій статті він назвав директиву від 22 січня 1933 р. одним з небагатьох (після закону від 7 серпня 1932 р.) документів, які засвідчували безпосередню практичну участь Сталіна (не будемо сперечатися, усвідомлену чи не усвідомлену) в організації масового голоду 1932–1933 рр. Зеленін висунув також свою версію причин, яку теж доцільно процитувати: «Виникає все-таки запитання — якими цілями при цьому керувався генсек — бажанням покарати селян за “італьянку” як спробу залишити без хліба робітників і Червону Армію, або за будь-яку ціну “взяти хліб” для здійснення програми індустріалізації, зміцнення оборони країни. На мій погляд, мало місце і перше, і друге»¹⁴³.

У чому полягають сила і слабкість двох процитованих уривків зі вступної статті І. Зеленина? Сила полягає в тому, що вчений встановив ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій. До

¹⁴² Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 33.

¹⁴³ Там само. — С. 32.

цього долучається також і те, що Зеленін визнав: Сталін мав своїм наміром викликати в селянському середовищі певного регіону голод.

Питання щодо мотивів наміру Сталіна винищувати селян (покарання за «італьянку» чи бажання «взяти хліб») під кутом зору міжнародного права є другорядним. Більше важить визнання Зеленіним того, що заздалегідь сплановані дії Кремля мали своїм наслідком винищення певної частини селян. Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не передбачає розкриття причин геноциду. Міжнародний закон кваліфікує геноцид як «намір знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

У процитованому тут вкотре визначенні геноциду нас повинен цікавити не перелік груп. Селянство належить до непередбачених Конвенцією ООН соціальних груп, і тому позиція І. Зеленіна не може бути аргументом на користь визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом. Значущим є поки що тільки те, що цей учений визнав намір Кремля нищити людей, тобто підтверджено одну з двох визначальних ознак геноциду за Конвенцією ООН.

Зупинимося тепер на недоліках аналізованої позиції, залучаючи до розгляду, крім зазначеної вище публікації, й спільну статтю В. Данилова та І. Зеленіна, надруковану в 2004 р. у 5-му числі журналу «Отечественная история». Цю статтю написано після обговорення в Москві книги українських учених «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки», виданої Інститутом історії України НАН України до 70-ї річниці Голодомору. Колектив з тридцяти авторів створив том чималого обсягу — 888 сторінок, та ще три зошити ілюстративного матеріалу на 48 сторінок.

Останнім часом Інститут історії України налагодив тісне співробітництво з Інститутом загальної історії РАН, а через нього — з фахівцями інших установ РФ у рамках Українсько-російської комісії істориків (співголови — академік НАН України Валерій Смолій та академік РАН Олександр Чубар'ян). Кілька примірників підсумкового дослідження українських істориків про голод 1932–1933 рр. було передано до Москви, а 29 березня 2004 р. в Інституті загальної історії

відбулося його обговорення за участю відомих російських фахівців з аграрної історії. Однак аргументи українських учених, які ототожнювали Голодомор-33 в Україні з геноцидом, не переконали російську сторону. Не заперечуючи того, що Сталін нищив селян, російські вчені не могли погодитися з тим, що знищувалися передусім українські селяни. Тож В. Данилов та І. Зеленін у вже згаданій тут статті висловилися щодо цього так: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932–1933 рр. як “цілеспрямований геноцид українського селянства”, на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»¹⁴⁴.

Невдовзі після описаних подій наших опонентів не стало. Це велика втрата для російської історичної науки, для світової наукової спільноти. Тим більше, що перспективні російські історики молодшого покоління не поспішають братися за розробку «суперечливих тем».

Повернімося, однак, до аналізу аргументів І. Зеленіна стосовно загальноселянської трагедії початку 1930-х рр., відтворених з буквальною точністю в їх спільній з В. Даниловим статті. Безумовно, закон від 7 серпня 1932 р. та обіцянка відповісти на саботаж «нищівним ударом» стосувалися всього радянського селянства. Паспортну систему не варто розглядати в контексті голоду 1932–1933 рр. — це тема окремої розмови. Поміркуємо: проти кого конкретно з показовою метою був спрямований «нищівний удар»? Показовість — це головна ознака терору: знищувати одних, щоб залякати інших.

Відповідь дає сталінська директива від 22 січня 1933 р. — проти УСРР і Кубані. Тільки 16 лютого директиву було поширено на Нижньоволзький край, звідки теж почали масово виїжджати голодуючі селяни¹⁴⁵.

Переліченому І. Зеленіним ланцюгу сталінських акцій бракує найважливішої ланки — новорічної телеграми Сталіна українським селянам. Це й не дивно, адже телеграма пов'язана з акцією, документально не підтвердженою, а саме — із запровадженням суцільних

¹⁴⁴ Данилов В. П., Зеленін І. Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. — 2004. — № 5. — С. 109.

¹⁴⁵ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 644.

обшуків селянських садиб з одночасною конфіскацією всього наявного продовольства. Репресії під час обшуків мали певну «правову» основу у вигляді закону від 7 серпня 1932 р. і постанов про натуральне штрафування м'ясом та картоплею. Проте, за свідченнями тих, кому пощастило вижити, репресії вийшли за межі, дозволені наявним на той час каральним законодавством, і перетворилися на злагоджену акцію, що позбавляла селян усякого продовольства, тобто створювала для них умови, несумісні з життям.

Не слід обмежуватися твердженням, що всі сталінські конфіскаційно-каральні акції були спрямовані тільки проти українського селянства. Викачування зерна здійснювалося в усіх хлібовиробних регіонах і спричинило голод, від якого селяни намагалися рятуватися втечею до інших регіонів. Так було в Поволжі 1933 р., так було і в Україні за рік до Голодомору. Проте масова акція з викачування незернового продовольства в січні 1933 р. обмежувалася рамками УСРР і Кубані (документи свідчать, що тільки в поодиноких випадках те саме відбувалось і на інших територіях та в інший час). Триваючи під час хлібозаготівельної кампанії, така акція, що цілком зрозуміло, не мала нічого спільного із заготівлями. Позбавлення селян усього продовольства десятикратно збільшувало масштаби смертності від голоду.

Професор університету в Білефельді (ФРН) Штефан Мерль відмовився підтримати висновок Р. Конквеста і Дж. Мейса щодо геноциду, який вони обґрунтовували свідченнями українських емігрантів про перекриття українсько-російського кордону. Він не піддавав сумніву свідчення, але твердив, що примусове повернення до власних сіл стосувалося всіх радянських селян і було зумовлено постановою ЦВК і РНК СРСР про запровадження паспортної системи від 27 грудня 1932 р.¹⁴⁶

Мерль, як і Конквест, міг не знати сталінської директиви від 22 січня 1933 р., що ініціювала перекриття українсько-російського кордону. Але він формулював свій висновок у 1995 р., тим часом як у 1990 р. з'ясувалося, що зміст цієї директиви повторюється в листі ЦК КП(б)У

¹⁴⁶ Мерль Ш. Голод 1932–1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 54, 56.

та РНК УСРР від 23 січня 1933 р., опублікованому в книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів».

І все-таки виникає запитання: чи могла вплинути на блокаду України постанова про запровадження паспортної системи, що була опублікована раніше за директиву від 22 січня 1933 р.?

Безумовно, запровадження системи внутрішніх паспортів з обов'язковою пропискою для населення міст і новобудов мало на меті створити правову основу для закріплення сільського населення в місцях його проживання. І. Зеленін вказував, що голова комісії з паспортизації населення А. Єнукідзе так обґрунтовував основне призначення внутрішнього паспорта: «Необхідно попередити неконтрольоване переміщення країною величезних мас сільського населення»¹⁴⁷. Проте на конкретну ситуацію, що склалася в УСРР і на Кубані в перші місяці 1933 р., введення паспортів аніскільки не вплинуло. І справді, паспортизація населення не могла бути здійснена за лічені тижні або місяці. Наміри держави щодо селянства вперше розкрила тільки прийнята у квітні 1933 р. постанова РНК СРСР «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР». У ній підкреслювалося, що сільські мешканці паспортизації не підлягають¹⁴⁸.

6. Дії П. Постишева

Січневі рішення ЦК ВКП(б). У січні 1933 р. в українських селах тривали безперервні обшуки. Відбувалася грандіозна акція з вилучення продовольства, покликана знизити до нуля повстанський потенціал села. Влаштовуючи жахливий голод, Кремль робив вигляд, що здійснюються звичайні зимові хлібозаготівлі, до яких країна вже звикла.

12 січня політбюро ЦК ВКП(б) знову зменшило хлібозаготівельний план України з урожаю 1932 р. — цього разу на 28 млн пудів. З урахуванням цього зниження виявилось, що Вінницька і Київська

¹⁴⁷ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32.

¹⁴⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 632.

області вже виконали план. Однак ЦК КП(б)У не дозволив припинити хлібозаготівлі в цих областях і дав директиву обкомам домагатися виконання планових показників у кожному районі, селі, колгоспі. Невдячну місію тиску на ці області було доручено М. Скрипнику¹⁴⁹. Доручення виводити з прориву давалося найбільш надійним керівникам. Проте для Кремля, як показали грудневі рішення про скасування наслідків кампанії «петлюрівської українізації» на Кубані та в інших регіонах СРСР, М. Скрипник був найбільш ненадійною особою. Очевидно, цього разу йшлося не про хліб, а про моральну дискредитацію популярного політичного діяча в очах голодуючого населення.

Від 7 до 12 січня в Москві працював об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б). Його учасники «бурхливими, довго не стихаючими аплодисментами» відреагували на повідомлення Сталіна про утворення політвідділів МТС і радгоспів — надзвичайних партійно-радянських органів влади на селі. Формування цих диктаторських — адміністративних і каральних — органів влади почалося з утворення ще в листопаді 1932 р. комісії політбюро ЦК ВКП(б) у складі П. Посишева (голова), Я. Гамарника, Я. Яковлєва, М. Єжова та О. Маркевича. До кінця року комісія повинна була відібрати для політвідділів МТС України, Північного Кавказу і Нижньої Волги 1 тис. начальників і 2 тис. їх заступників (з партійно-масової роботи та по ОДПУ). Надалі функції забезпечення політвідділів кадрами взяв на себе сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), який із грудня 1932 р. очолив Л. Каганович¹⁵⁰. Місцевим і республіканським органам партійної і радянської влади політвідділи не підпорядковувалися.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін відмовився від політики «підхльостування» у промисловості та в сільському господарстві, яка завела країну в глухий кут. Він заявив, що треба відмовитися від курсу на прискорені темпи, оскільки головні завдання нібито виконано. Насправді ж треба було виходити

¹⁴⁹ Командири великого голоду. — С. 64.

¹⁵⁰ Зеленин И. Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 43.

з глибокої кризи, яка загрожувала партії катастрофічною поразкою. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розкладки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок.

Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості продукції щодо м'яса і молока був здійснений раніше (23 квітня і 10 грудня 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Згадавши на пленумі ЦК і ЦКК про постанови щодо м'яса і молока, Молотов зауважив, що на заготівлі у порядку податку доведеться переходити й по хлібу. Незабаром, 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Цим рішенням відкривалася нова економічна політика — неп. А постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспах продукція належить селянам. Визнавалося також, що державі можуть надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, причому колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було завчасно відомо скільки зерна треба відвантажити державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги МТС в кінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання.

Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули того вигляду, який нам відомий. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектору економіки, а іншою (присадибним господарством) — до ринку.

С. Косіор постарався оперативно довести до відома компартійно-радянського апарату зміст постанови від 19 січня. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У він оголосив: «Закон про обов'язкову поставку хліба державі — виняткової господарсько-політичної значущості документ, який повинен стати могутньою зброєю в успішному проведенні сівби й у всій нашій роботі зі зміцнення колгоспів. Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюються певні тверді зобов'язання по здаванню зерна державі. Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, чим більший урожай він збере, тим більше хліба в нього залишиться після виконання своїх зобов'язань»¹⁵¹.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін багатозначно заявив: «Не в селянах треба шукати причину утруднень у хлібозаготівлях, а в нас самих, у наших власних рядах»¹⁵². Він мав на увазі вже підготовлену, але не оприлюднену перетасовку вищого керівництва КП(б)У, а також здійснення чергової чистки ВКП(б). Проте, як свідчила коротка на той час історія суцільної колективізації сільського господарства, це зауваження передусім слід було адресувати йому особисто. Попри запевняння пропагандистами робітничого класу про саботаж посівної кампанії «куркульськими» елементами в колгоспах і про наявність на селі «підземних пшеничних міст», у вищому партійному керівництві зрозуміли, нарешті, що селяни не працюватимуть на державу безоплатно. Якщо держава не могла забезпечити селянинові зарплатної плати, тобто перетворити всі колгоспи на радгоспи, то вона повинна була визнати, що продукт селянської праці їй не належить. Іншими словами, держава могла претендувати лише на фіксовану частку цього продукту, тобто на податок, незалежно від того, чи

¹⁵¹ Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 362.

¹⁵² Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 232.

селянин працював індивідуально, як у 1921 р., чи його вже затягли до колгоспу. Свідченням розуміння цих простих істин якраз стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р.

Сталін потурбувався й про те, щоб ґрунтовно почистити персональний склад Комуністичної партії. Диктатура цієї партії могла реалізуватися тільки у вигляді диктатури її вождів. У результаті партія стала іграшкою в руках вождів після того, як вони розібралися між собою. Сталін потребував слухняного інструменту влади, але перебіг хлібозаготівель останніх років показував, що ВКП(б), особливо її українська частина, ще не відповідала цій вимозі.

Зловісне сталінське «хе-хе» на адресу КП(б)У (в листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р.) матеріалізувалося в рішенні січневого пленуму ЦК і ЦКК про чистку ВКП(б). 28 квітня 1933 р. на розвиток цього рішення вийшла постанова ЦК ВКП(б) про першочергову чистку керівних апаратів десяти адміністративно-територіальних одиниць, серед яких фігурували чотири області УСРР — Вінницька, Донецька, Київська та Одеська¹⁵³. До переліку не увійшли Чернігівська область, Молдавська АСРР, а також дві найбільш потужні області — Харківська та Дніпропетровська. Проте партійна чистка в Україні розпочалася саме з цих двох областей без будь-яких офіційних постанов. У «ручному режимі» її здійснювали сталінські емісари, призначені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р.

У рішенні зазначалося, що КП(б)У не справляється з покладеними на неї завданнями із хлібоздачі, незважаючи на скорочення й без того зниженого плану. Вказувалося на необхідність «намітити» другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому та міськкому П. Постишева. Посада секретаря ЦК ВКП(б) за останнім зберігалася, що надавало йому в республіці особливого статусу і ставило у незручне становище генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора.

Уперше Постишев потрапив в Україну з Далекого Сходу в серпні 1923 р. Тоді він дістав призначення в Київський губком КП(б)У на

¹⁵³ Вісті ВУЦВК. — 1933, 29 квітня.

посаду завідуючого оргінструкторським відділом. Через рік він уже працював секретарем Київського губкому, а з листопада 1926 р. — секретарем ЦК КП(б)У, Харківського окружного й міського. У 1930 р. його відкликали до Москви на посаду секретаря ЦК ВКП(б). Тепер він повертався до України з надзвичайними, по суті, повноваженнями. Як і Каганович на посаді генсека ЦК КП(б)У (у 1925–1928 рр.), Постишев виконував роль особистого емісара Сталіна. Проте його становище в республіці було незрівнянно міцнішим, ніж становище Кагановича у 1920-х рр. Адже за час, що минув, Сталін став справжнім диктатором.

Рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня першим секретарем Дніпропетровського обкому замість Строганова «намічався» М. Хатаєвич. За ним зберігалася й посада секретаря ЦК КП(б)У. Першого секретаря Одеського обкому партії Майорова замінив Є. Вегер. Усі новопризначені секретарі повинні були приступити до виконання своїх обов'язків не пізніше 30 січня. На думку республіканської партійної організації Сталін демонстративно не зважав: пленум ЦК КП(б)У, який розглянув ці кадрові зміни формально, відбувся тільки 6 лютого¹⁵⁴.

Підсумки хлібозаготівельної кампанії. П. Постишев приїхав до Харкова із завданням організувати підготовку до весняної сівби. Оскільки зернові фонди, не виключаючи насінневого, було вже вивезено у рахунок хлібозаготівель, республіка потерпала від величезної нестачі зерна для посіву. На 25 січня Київська і Волинська області були забезпечені посівним матеріалом на 70 %, південні області — набагато менше (Дніпропетровська — тільки на 8 %), а Україна в цілому — на 37 %¹⁵⁵.

31 січня політбюро ЦК КП(б)У за участю П. Постишева ухвалило рішення з двох пунктів, яке було негайно розіслано обкомам і райкомам у формі директивного листа за підписом С. Косіора: «з 1.02 переключити всі основні сили організації на збирання насінневих фондів і підготовку весняної посівної кампанії; боротьбу за збирання

¹⁵⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 277.

¹⁵⁵ Там само. — С. 316.

насінневих фондів проводити методами хлібозаготівель, звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба»¹⁵⁶.

Відтак, хлібозаготівельна кампанія продовжувалася, хоча тепер хліб не вивозили, а залишали в республіці для поповнення насінневого фонду. Це дало ефект: із 25 січня по 5 лютого рівень забезпеченості областей України посівним матеріалом зріс із 37 до 43 %. 4 лютого на об'єднаному пленумі Харківського обкому й міськкому КП(б)У Постишев заявив, що не може бути й мови про державну допомогу насінням¹⁵⁷. Це означало, що Україна повинна більш ніж наполовину поповнити насінневий фонд зерном, вилученим у колгоспників під час обшуків.

Проте формально заготівлі з урожаю 1932 р. завершилися, що й було зафіксовано постановою ЦК ВКП(б) від 5 лютого про припинення кампанії¹⁵⁸. Її результати по селянському сектору мали такий вигляд¹⁵⁹:

Групи областей	План, тис. т	Факт, тис. т	% виконання
<i>Північна:</i>			
Вінницька	430,8	437,0	101,4
Київська	224,4	225,8	100,6
Чернігівська	144,1	128,6	89,2
Харківська	728,9	636,6	87,3
<i>Південна:</i>			
Дніпропетровська	1138,4	844,4	74,2
Одеська	1141,7	891,0	78,0
Донецька	411,2	350,6	85,3
Молдавська АСРР	55,7	55,2	99,2
<i>УСРР в цілому</i>	<i>4275,3</i>	<i>3569,2</i>	<i>83,5</i>

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само. — С. 316–317.

¹⁵⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 349.

¹⁵⁹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 303.

Загалом у республіці було заготовлено 4171,4 тис. т проти 7047,1 тис. т з урожаю 1931 р. Селянський сектор дав 85,6 % (колгоспи — 74,3 %, одноосібники — 11,3 %), а радгоспи — 14,4 %.

Розглянемо динаміку заготівельної кампанії в селянському секторі зазначених груп областей (у млн пудів)¹⁶⁰:

Групи областей	Остаточний план хлібо- заготівель	Заготовлено		Приріст за 3 місяці
		на 01.11.1932 р.	на 01.02.1933 р.	
Північна	95,5	51,7	86,8	35,1
Південна	171,7	84,4	136,3	51,9
УСРР в цілому	267,2	136,1	223,1	87,0

Виконання остаточного плану хлібозаготівель було таким (у відсотках):

на 01.11.1932 р.	на 01.02.1933 р.
54,1	90,9
49,2	79,4
50,9	83,5

Перед застосуванням надзвичайних заходів Україна виконала план заготівель наполовину. Жорстокі методи заготівель допомогли вичавити з селянського сектору в наступні три місяці тільки 87 млн пудів зерна. Всього взимку з республіки було вилучено 104,6 млн пудів хліба.

Кількість хліба, викачаного в зимові місяці з урожаю 1931 р., становила менше третини обсягу, заготовленого влітку й восени. Взимку 1932—1933 рр. було зібрано майже таку саму кількість хліба,

¹⁶⁰ Там само. — С. 304.

що й попередньої зими, але тепер вона становила дві третини обсягу, заготовленого до зими. Те, що з українського села вдалося витиснути таку саму кількість зерна, як торік, можна пояснити лише одним: у селян забрали геть усе.

«Виховання вбивством». Голодомор в УСРР і на Кубані є окремою ланкою в загальному ланцюгу подій, що відбувалися в Радянському Союзі, починаючи з 1929 р. У 1928–1929 рр. компартійно-радянський апарат мав можливість обирати між двома протилежними варіантами аграрно-селянської політики — бухарінським і сталінським. Апарат обрав силовий сталінський варіант, що призвело не лише до суцільної колективізації сільського господарства, а й до остаточного встановлення диктатури одноосібного вождя над партією, тотожної диктатурі цієї партії над суспільством. Після 1929 р. події в партії і в країні визначалися тільки Сталінін та купкою виконавців його волі у складі політбюро ЦК ВКП(б) — Кагановичем, Молотовим, Постишевим. Тож не дивно, що ця «трійця» відіграла ключову роль в організації Голодомору.

Уже підкреслювалося, що Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. диктує обґрунтування не мотиву, а тільки наміру вчинити цей злочин. Проте проблема мотиву залишається важливою як сама по собі, так і для виявлення відповідного наміру.

Причиново-наслідкові зв'язки пов'язують Голодомор і зі сталінською політикою «підхльостування» у промисловості та в сільському господарстві, розпочатою в 1929 р., і з ленінською ідеєю «держави-комуни». Політика «підхльостування» призвела у 1930–1932 рр. до глибокої соціально-економічної кризи, яка загрожувала Сталіну та його близькому оточенню втратою влади. У країні, побудованій на засадах етнократизму, регіональний рівень цієї загрози був різним. За оцінкою самого Сталіна, яка віднедавна є відомою, найбільша загроза йшла від України. Ці висновки треба пам'ятати, аналізуючи проблему, яку можна назвати коротко і страшно: «виховання вбивством». Отже, розглянемо набір фактів стосовно неї.

Починати потрібно, мабуть, із листування М. Шолохова і Й. Сталіна, яке широко цитується в сучасній історичній літературі. Письменник написав вождю два листи — в лютому й у квітні 1933 р. Сталін відповів Шолохову 6 травня 1933 р. Основна частина другого листа Шолохова і відповідь Сталіна наведені в документальному збірнику «Трагедия советской деревни»¹⁶¹. Проте вперше листування ввів у науковий обіг співробітник Інституту російської історії РАН Микола Івницький. У 1956 р. він дістав можливість попрацювати з документами архіву політбюро ЦК ВКП(б) і зробив багато таємних виписок, якими скористався в своїх працях після 1991 р.

Шолохов описував методи хлібозаготівель, застосовувані представниками влади в січні–лютому 1933 р. у Вьошенському районі, де мешкав. О тій порі на Північному Кавказі стояла холодна вітряна погода. Виконуючи вказівку директора Ростовського заводу «Червоний Аксай» В. Шарапова, який працював уповноваженим від крайкому ВКП(б) із хлібозаготівель у Вьошенському та у Верхньодонському районах, місцеві начальники вигнали на вулицю 1090 сімей і днями тримали їх на 20-градусному морозі, чекаючи, коли вони покажуть, де сховали хліб. Голови сільрад і секретарі партосередків посиляли по вулицях патрулі, які сліdkували, щоб викинуті зі своїх хат колгоспники не ховалися в сараях. Шолохов писав: «Я бачив таке, чого не можна забути до смерті: в хуторі Волоховському Лебяженського колгоспу вночі, на лютому вітрі, на морозі, коли навіть собаки ховаються від холоду, сім'ї викинутих з домівок палили у провулках багаття і сиділи біля вогню. Дітей завертали в лахміття і клали на розмерзлу від вогню землю. Суцільний дитячий лемент стояв над провулками. Хіба ж можна так збиткуватися над людьми?»¹⁶²

Секретар партосередку Малахівського колгоспу дозволив викинутим на вулицю обігрітися в сусідів. Коли Шарапов дізнався про це, як розповідав Шолохов, він викликав того секретаря і заявив

¹⁶¹ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 717–720.

¹⁶² Там само. — С. 717–718.

йому: «Детишек ему жалко стало выкидывать на мороз! Расслюнявился! Кулацкая жалость его одолела! Пусть как щенки пишат идохнут, но саботаж мы сломим!»¹⁶³

Шолохов підкреслював, що йдеться не про окремі випадки перекручень, а про узаконені в районному масштабі методи хлібозаготівель. У результаті у Вьошенському було вилучено практично весь хліб, а з 50 тис. населення почали голодувати 49 тисяч¹⁶⁴.

Коли Сталін одержав лист від М. Шолохова, датований 16 квітня, він відповів телеграмою, запитуючи про розміри необхідної допомоги, а після цього написав Молотову таку записку: «Вячеслав! Думаю, что надо удовлетворить просьбу Шолохова целиком, т. е. дать дополнительно вешенцам 80 тыс. пудов и верхнедонцам 40 тысяч. Дело это приняло, как видно, «общенародную» огласку, и мы после всех допущенных там безобразий — можем только выиграть политически. Лишних 40—50 тыс. пудов для нас значения не имеют, а для населения этих двух районов — имеют теперь решающее значение»¹⁶⁵.

Після того як постраждали від шараповських методів заготівель райони одержали допомогу хлібом, Сталін виклав у листі Шолохову своє бачення відносин між державою і селянами: «Вы видите одну сторону, видите не плохо. Но это только одна сторона дела. Чтобы не ошибиться в политике (Ваши письма — не беллетристика, а сплошная политика), надо обозреть, надо уметь видеть и другую сторону. А другая сторона состоит в том, что уважаемые хлеборобы вашего района (и не только вашего района) проводили “итальянку” (саботаж!) и не прочь были оставить рабочих, Красную армию — без хлеба. Тот факт, что саботаж был тихий и внешне безобидный (без крови), — этот факт не меняет того, что уважаемые хлеборобы, по сути дела, вели “тихую” войну с советской властью. Войну на измор, дорогой тов. Шолохов...»¹⁶⁶

¹⁶³ Ивницкий Н. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года. — С. 115.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само. — С. 116.

¹⁶⁶ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 720.

Сталін не зізнався письменникові в цьому листі, що селяни по-водили себе цілком природно, не бажаючи працювати на державу без оплати праці. Тим часом цю просту істину вождь уже збагнув, у всякому разі — з моменту появи постанови про запровадження натурального податку з колгоспів та одноосібників. Звинувачення селян у саботажі суперечило логіці переходу від продрозкладки до продподатку, який мусили здійснити Ленін у березні 1921 р. і Сталін — у січні 1933 р.

У сталінській відповіді бриніла глибоко закорінена ненависть до селянина. Слід уточнити, що це була ненависть комуніста, а не шовініста. Селяни заважали керівникам партії будувати суспільство без приватної власності й товарно-грошових відносин. Важко сказати, чи залишалися в компартійному керівництві люди, які ото-тожнювали пропагандистський імідж комунізму з його внутрішньою суттю. Очевидно, що для Сталіна та його команди побудова комунізму означала тільки одне: суміщення встановленої в листопаді 1917 р. політичної диктатури з диктатурою економічною. При наявності самостійного господарювання сільських товаровиробників суміщення диктатур відбутися не могло, адже такі виробники були незалежними від держави. Навпаки, залежною ставала держава, оскільки її життєдіяльність підтримувалася тією кількістю продовольчої продукції, яку селянин вважав вигідним для себе реалізувати на вільному ринку.

Продподаток з колгоспів не заважав суміщенню диктатур, тому що держава міцно тримала колгоспи в своїх руках. Щоправда, такий продподаток суперечив теоретичним засадам комунізму, адже залишав у повсякденному житті товарно-грошові відносини. Але на такий компроміс із багатомільйонним селянством держава мусила погодитися, хоч це сталося не відразу. Формально вона зробила це ще у березні 1930 р., але протягом 1930–1932 рр. вдавалася до спроб вилучити в колгоспів весь урожай. Компроміс став реальністю тільки тоді, коли в Радянському Союзі з'явилися такі ознаки наростаючої соціально-економічної кризи, як голодування сільського і міського населення у багатьох регіонах.

Зміст цього підрозділу не несе в собі будь-яких прикмет явища, яке ми називаємо Голодомором. Навіть у листі М. Шолохова, від якого кров стигне в жилах, ідеться лише про методи хлібозаготівель, які призводили до масового голодування й загибелі від голоду десятків тисяч селян (як це трапилося в Україні у першій половині 1932 р.).

Голодування і Голодомор — це неоднорідні явища, хоч між ними наявний внутрішній зв'язок. Стан голодування, наслідки якого були зовнішньою ознакою глибокої соціально-економічної кризи, являв собою тло, на якому став можливим Голодомор. Крім того, зимові хлібозаготівлі в уже голодуючому селі використовувались як маскувальна сітка для здійснення акції, що не мала нічого спільного з «виявленням і вилученням розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба».

Коли Сталін здійснив акцію вилучення *всіх продовольчих запасів* на території УСРР і Кубані, він постарався подати її так, як у своєму листі Шолохову. Суть репресії, наслідком якої став Голодомор, розчинялася у двох маскувальних твердженнях. По-перше, держава, як твердив Сталін, *прагнула взяти в селян хліб*, щоб нагодувати робітничий клас і армію. По-друге, як твердив Сталін, труднощі у відносинах між містом і селом походили з антирадянської позиції хліборобів. У відповіді письменнику Сталін утримався від уживання заяложеного кліше про «куркуля», але в пропаганді його інтенсивне використання тривало.

Практично одразу після здійснення терористичної акції з метою попередження селянського повстання проти влади в країні розгорнулася пропагандистська кампанія, справжній зміст якої позначається двома словами: «виховання вбивством». Пропагандисти подавали породжений діями влади голод як важку продовольчу ситуацію, спричинену небажанням селян заробляти трудодні сумлінною працею в колгоспах.

Зрозуміло, що про лист Шолохову ми дізналися тільки тепер. Та він засвідчує той факт, що автором інтерпретації Голодомору, використовуваної як у пропаганді (в замаскованому вигляді), так і в суворо секретному діловодстві партійних органів, був саме генсек.

Голодуючі діти. 1933 р. З колекції кардинала Т. Інніцера. Фото А. Вінербергера.

Розглянемо довідку створеної П. Постишевим інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У від 28 лютого 1933 р. У ній повідомляється, що впродовж останніх півтора місяців «у ряді районів» Київської області та «в окремих районах» Харківської і Дніпропетровської областей серед колгоспників та одноосібників поширюється голод, який «супроводжується опуханням, рядом смертних випадків і навіть фактами людодства». Намагаючись зберегти, за очевидного применшення масштабів голоду, видимість об'єктивності, автори довідки зазначали: «поряд з голодуванням у результаті лінощів, небажання працювати в колгоспі спостерігалися й факти голодування, хоча в значно меншій кількості, добросовісних колгоспників, які мають великі кількості трудоднів». У довідці містився й такий «факт»: «Цікаво відмітити, що в Христинівському районі колгоспники ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 390–294.

Населення Радянського Союзу на початку 1930-х рр. уже звикло до нестачі продуктів харчування. Але у перші місяці 1933 р. масштаби голодування в Україні набували таких потворних форм, що обминути їх мовчанкою вже не видавалось можливим. Виступаючи в лютому на московському з'їзді колгоспників-ударників, нарком землеробства Я. Яковлев звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не управилися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати урожай, внаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі». «Шкода урядові» полягала в невиконанні хлібозаготівельного плану. Якої форми набула «шкода самим собі», Яковлев не уточнив, але своє звернення завершив такими словами: «Із цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»¹⁶⁸.

У другій половині лютого голод в Україні тільки-но почав набирати силу. Що мав на увазі союзний нарком, коли говорив «про час розплати»: сумлінну працю на весняній сівбі 1933 р. чи смерть від голоду?

Секретарі ЦК КП(б)У в своїх рапортах повідомляли тільки те, що в Кремлі хотіли почути. Не дивно, що вони в один голос вихваляли «виховну» функцію голоду як засобу викорінювання приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. 3 березня 1933 р. М. Хатаєвич доповідав начальству: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливісті, яку переживала більшість колгоспників

Нарком землеробства УСРР
Олександр Одинцов

¹⁶⁸ Правда. — 1933. — 19 лютого.

Звичні картини для перехожих на вулицях Харкова. 1933 р.

З колекції кардинала Т. Інніцера. Фото А. Вінербергера

під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помітно, що вони все краще усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу»¹⁶⁹.

Настанова на «виховну» функцію терору голодом чітко простежується також у листі Косіора Сталіну від 15 березня: «Товариші, які побували на місцях, розповідають, що — тепер про те, що “хліб забрали”, — на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дозволили його

¹⁶⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 403.

розтягнути. Щодо цього, безсумнівно, є певний поворот серед колгоспної маси, що позначається на ставленні до тих, хто не працював. Однак це розуміють далеко ще не всюди і далеко не всі колгоспники. Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»¹⁷⁰.

Український нарком землеробства О. Одинцов відвідав Уманський, Шполянський та Білоцерківський райони Київщини і побажав, як він писав у звіті, «звірино-голодних людей, у яких немає іншого бажання, окрім єдиного, — будь-що і за яку ціну з'їсти». Проте висновок, зроблений ним після поїздки, не виходив за межі офіційних тверджень. Хіба що, прагнучи не порушувати вказані рамки, нарком надав своїй думці найбільш цинічної форми: «Зростає свідомість людей, зокрема голодуючих, і злість проти ледарів і злодіїв. Сумлінні колгоспники — за смерть від голоду ледарів і злодіїв»¹⁷¹.

Жахливий цинізм поширився й серед людей, які належали до керівної верхівки. Давнє гасло комуністів «Хто не працює, той не їсть!» раптом набуло буквального значення. На початку 1933 р. політуправління Українського військового округу організувало на допомогу заготівельникам 186 бригад з червоноармійців-перемінників, зусиллями яких було знайдено 374 ями з хлібом. Згодом політпрацівник Придніпровської дивізії повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте в цьому ніхто не винен, нехай ледарі кивають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: "Хто не працює — той і не їсть!" Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледарі. То ж нехай вони і не їдять»¹⁷².

¹⁷⁰ Там само. — С. 443.

¹⁷¹ Горошко С. Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. — С. 102.

¹⁷² Гриневич Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. — Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 204.

Нарешті, слід навести ще одне твердження, яке перебуває у площині сталінської концепції «виховання вбивством». Італійський консул у Харкові Серджіо Граденіго у звіті від 31 травня 1933 р. описав свою розмову з чекістом-високопосадовцем. На запитання консула про причини спровокованого радянською владою голоду той відповів, що їх є дві: по-перше, дати селянам урок (*per dare una lezione al contadino*); по-друге, здійснити модифікацію етнічного матеріалу, оскільки з того, який був в Україні, «не можна зробити хороших комуністів»¹⁷³.

Місія П. Постишева. В українській літературі діаспори утвердилася думка про те, що Постишев був одним з трьох підручних Сталіна, які організовували Голодомор. У висновках комісії Конгресу США щодо голоду 1932–1933 рр. в Україні теж зазначалося, що він мав подвійне доручення з Москви: збільшити конфіскацію зерна (й відповідно — голод), а також знищити ті здобутки в національно-культурному житті, які дозволялися раніше¹⁷⁴.

Ця думка не підтверджується фактами в тій частині, що стосується Голодомору. Але походження адресованих Постишеву звинувачень зрозуміле: голод почав проявлятися в найбільш потворних формах саме з його приїздом в Україну.

Протягом перших місяців перебування Постишева в республіці його головним завданням була організація посівної кампанії. Він негайно створив посівні комітети, наділені широкими повноваженнями. 13 лютого з його ініціативи РНК УСРР прийняв постанову «Про весняний засів у одноосібних господарствах і засипку ними насіння порядком самозобов'язань». У неї передбачалося в тижневий строк вручити кожному одноосібникові обов'язковий обсяг весняного засіву. Насіння, засипане як у власні сховища, так і в колгоспні комори, оголошувалося громадською власністю.

¹⁷³ Lettere da Kharkov. La carestia in Ukraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–1933. A cura di Andrea Graziosi. — Torino, 1991. — P. 168.

¹⁷⁴ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress Commission on the Ukraine Famine. — Washington, 1988. — P. XVIII.

Витрачання його не за призначенням або втаювання тягло за собою відповідальність згідно із законом від 7 серпня 1932 р. Одноосібникам, які відмовлялися обробляти та засівати землю, це загрожувало відчуженням земельних ділянок, а в окремих випадках — висилкою до віддалених регіонів країни¹⁷⁵.

17 лютого В. Чубар підписав ще одну урядову постанову — «Про хід засипки насінневих фондів». Вона містила й такий пункт: «Визнати за можливе тим, хто вкаже на захований хліб у ямах, видавати частину цього хліба в розмірі 10–15 %. Решта зерна, захованого колгоспниками, повертається на поповнення колгоспного насінневого фонду, а знайдене в одноосібника — здається у хлібозаготівлю»¹⁷⁶.

Ефективність наведених постанов була нульовою, якщо розглядати їх у контексті хлібозаготівель. Водночас не варто забувати, що січнева сталінська акція маскувалася під хлібозаготівлі. Отже, постанови виконували «функцію димової завіси» над конаючим з голоду селом.

Тим, хто не бачить ознак геноциду в діях компартійної влади, найбільш переконливим видається такий аргумент: існує незліченна кількість партійно-урядових постанов про надання голодуючим продовольчої допомоги. Як ці факти сполучаються із звинуваченнями на адресу Сталіна?!

Саме ці факти сполучаються дуже добре: пригадаймо записку Сталіна Молотову про надання продовольчої допомоги двом районам, згаданим у листі Шолохова. «Можем только выиграть политически», — висловився тоді Сталін. Організуючи допомогу голодуючій Україні, генсек робив вигляд, що не має зла на селян, які під впливом куркулів і буржуазних націоналістів стали саботажниками і створили для уряду серйозні проблеми щодо забезпечення хлібом робітничого класу та армії. Допомога голодуючим подавалася як турбота партії й уряду про населення, що опинилося у скруті з власної провини.

¹⁷⁵ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 321–322.

¹⁷⁶ Там само. — С. 320.

Можна сказати навіть більше: січнева сталінська акція набуває осмислення саме в поєднанні з державною допомогою голодуючим. Хіба можна уявити собі, щоб радянська влада завжди полювала на людину тільки тому, що вона була українцем? Так само неможливо уявити собі, щоб влада могла полювати на людину через те, що та була селянином. Доводиться зробити єдине раціональне припущення: новорічна телеграма вождя стала можливою у зв'язку зі збігом цілком конкретних обставин, які зійшлися на перетині соціально-економічної і національної політики Кремля.

П. Постишев розпочав надання допомоги тим колгоспникам, які мали працювати на сівбі, вже першого тижня свого перебування в Україні. Допомога мала вигляд продовольчої позички. Один з ранніх документів щодо розподілу такої позички опубліковано в книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» і датовано 7 лютого. Це — постанова посівкому в с. П'ятихатки.

8 лютого було ухвалено постанову ЦК КП(б)У, яка зобов'язувала областками та облвиконками уважно поставитися до кожного випадку голодування, звертаючи особливу увагу на перевірку того, «чи нема в тому або іншому випадку симуляції або провокації». Під час організації допомоги голодуючим заборонялося створювати будь-які офіційні комісії і здійснювати офіційний облік. Цілком очевидно, що під «офіційним обліком» керівники КП(б)У мали на увазі облік голодуючих і померлих від голоду¹⁷⁷.

19 лютого Постишев одержав згоду Сталіна на розблокування розміщених в Україні державних запасів хліба обсягом 3 млн пудів для надання продовольчої допомоги селянам¹⁷⁸. Дніпропетровська область тоді одержала 1 млн пудів продовольчої позички. «Ця продовольча допомога, — говорилося у постанові бюро обкому від 20 лютого, — повинна бути винятково цільовою, спрямованою на

¹⁷⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 375.

¹⁷⁸ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 326.

зміцнення колгоспів і кращу підготовку до весняної сівби». Контроль за правильним використанням хліба покладался на органи ДПУ.

«З відпущеної позички, — йшлося у постанові обкому далі, — першочергово витратити на надання допомоги колгоспникам, які відпрацювали багато трудоднів і лишилися без хліба, а у випадках голодування й опухання колгоспників, які не мають трудоднів, надавати їм продовольчу допомогу залежно від участі їх у роботі зі знищення бур'янів та ін. роботах, пов'язаних з підготовкою до сівби». Упродовж березня передбачалося використати 30 тис. пудів хліба для організації робіт зі знищення бур'янів, 12 тис. пудів — на харчування в дитячих яслах, 4 тис. пудів — на харчування в школах, 15 тис. пудів — для надання продовольчої допомоги робітникам МТС і радгоспів. Залишок треба було розподілити по районах Дніпропетровщини, насамперед тих, де становище було особливо тяжким. Таких налічувалося 15–20.

Постановою передбачалася організація громадського харчування під час польових робіт просто на полях. Видачу насіння колгоспам з державних елеваторів слід було здійснювати як позичку і винятково в протравленому вигляді. Організація протрави покладалася на МТС¹⁷⁹.

Ця постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У аж ніяк не була результатом обласної самодіяльності. Адміністрації обласної і районної ланок компартійно-радянського і чекістського апаратів керувалися особистими вказівкам Постишева. На першому місці у боротьбі з голодом стояли інтереси посівної кампанії. Особливу турботу влада виявила стосовно організації протравлювання насіння, щоб голодуючі селяни не з'їли його. Не пов'язана з посівною кампанією продовольча допомога надавалася тільки дошкільним і навчальним установам. Крім того, турботою було охоплено сім'ї, годувальники яких перебували на службі в армії.

Масштаби голоду збільшувалися з кожним днем, так само зростала кількість людей, які втратили працездатність. Перед Постишеvim

¹⁷⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 386–388.

постала проблема: чи варто годувати непрацюючих? Разом із В. Балицьким він проінспектував найбільш постраждалу від голоду Київську область, після чого з'явилася постанова ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної сівби від 31 березня 1933 р. Центральним у змісті видається пункт 9:

«Запропонувати Київському обкому здійснити наступні заходи у справі організації продовольчої допомоги нужденним колгоспникам та одноосібникам: а) припинити взагалі харчування за рахунок проддопомоги непрацездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити всіх госпіталізованих на хворих та одужуючих, значно поліпшити харчування останніх із тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу»¹⁸⁰.

Таким чином, допомогу було позбавлено рис благодійності.

Спрямування продовольчої підтримки, що визначилося після березневої поїздки Постишева та Балицького районами Київської області, цілеспрямовано здійснювалося на всій території України. Про це свідчить серія інструктивних листів М. Хатаєвича до районного керівництва Дніпропетровщини. 29 травня райкоми та райвиконками одержали циркуляр із таким стандартним текстом: «Вашому району додатково відпускається продпозичка. Цього хліба повинно вистачити до перших днів збирання нового врожаю включно. Дозволяємо довести видачу на трудовень працюючим на прополюванні до 600 грамів. Добийтеся рішучого перелому на прополювальних роботах»¹⁸¹.

У першій половині 1933 р. населення українського села поділялося на дві частини. Ті, що були здатні заробляти трудовні, виживали. Ті, що вже не могли працювати, — гинули. В республіці з'явилося багато безпритульних дітей, які потребували їжі і не мали захисту від тих, хто хотів з'їсти їх самих. Виявлення таких дітей покладалося на міліцію.

¹⁸⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 473.

¹⁸¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 331.

Безпритульність ширилася й за живих батьків. Прагнучи врятувати малолітніх дітей від неминучої голодної смерті, селяни везли їх до міст і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Сільські і навіть районні адміністрації, не маючи змоги розв'язати проблему дитячої безпритульності, зі свого боку робили все, щоб підкидьки потрапляли у великі міста, де мали шанс вижити.

У столиці України та в інших великих містах опинилося так багато безпритульних дітей, що керівники республіки мусили звернути на це увагу. 5 червня пекуче питання «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю» розглянуло політбюро ЦК КП(б)У. Проблема, що постала, так характеризувалася комуністичною «новомовою»: «Останнім часом посилювся приплив із сіл безпритульних дітей у міста, особливо в Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одесу. Куркульство та інші контрреволюційні елементи розгорнули посилену агітацію за посилення дітей у міста, переслідуючи цим певні контрреволюційні політичні цілі. Партійні й радянські організації не тільки не чинять будь-якого опору цій куркульській агітації в селах, а й своєю бездіяльністю їй потурають. ЦК КП(б)У має факти, коли окремі райпарткоми і райвиконкоми сприяють посиленню дітей із сіл своїх районів у міста»¹⁸².

Якщо залишити поза увагою цей блюзнірський тон і зосередитись на суті постанови, то передбачувані нею заходи були ефективними. Райкоми партії та райвиконкоми зобов'язувалися розгорнути роботу з надання допомоги дітям безпосередньо в селах і колгоспах. Для цього створювалися робочі органи — районні комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю, яким надавалися певні матеріальні ресурси.

Британський дослідник Роберт Девіс та його австралійський учень Стефен Віткрофт у книзі «Роки голодування. Радянське сільське господарство в 1931–1933 рр.» узагальнили дані про державну допомогу

¹⁸² Там само. — С. 333.

¹⁸³ Davies R. W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. Palgrave Macmillan, 2004. — P. 481–484.

сільському господарству в період із лютого по липень 1933 р. Надана у позичковій формі продовольча допомога мала такий вигляд (в тис. т)¹⁸³:

Місяць	Україна	Північний Кавказ	Нижня Волга	Інші регіони
лютий	44,3	46,1	—	—
березень	58,8	—	8,2	0,5
квітень	29,5	29,3	—	16,6
травень	19,9	8,2	5,7	17,3
червень	18,4	4,9	—	5,4
липень	5,3	—	1,6	—
Разом	176,2	88,5	15,5	39,8

З таблиці видно, що до України та Північного Кавказу Кремль виявляв особливу увагу. Допомога Україні надавалася щомісяця, а Північному Кавказу — з перервою у березні (в липні цей регіон уже мав власний хліб нового врожаю). Сумарно ці найбільш постраждалі від голоду регіони одержали в п'ять разів більше хліба, ніж усі інші разом.

Форми державної допомоги зерном Україні у першій половині 1933 р. були такі (в тис. т): насіннева — 298,7; продовольча — 176,2; фуражна — 82,8; разом — 557,7¹⁸⁴.

Багато це чи мало? За три місяці зимових заготівель (листопад 1932 р. — січень 1933 р.) у північній групі областей (Вінницька, Київська, Харківська та Чернігівська) було зібрано 35,1 млн пудів, тоді як сукупна державна допомога Україні у перерахунку на традиційну міру ваги становила 34,9 млн пудів. Можна робити висновки...

Розібравшись у хитросплетенні кремлівської політики, можна винести судження про характер місії Постишева. Мабуть, доцільно

¹⁸⁴ Там само. — Р. 479–486.

було б поділити думку вчених української діаспори про те, що він був, поряд із Кагановичем і Молотовим, організатором Голодомору. Але роль Постишева виявилася протилежною ролі, виконуваний Молотовим і Кагановичем в УСРР, Кагановичем — на Кубані. Ця роль була не деструктивною (створення селянам умов, не сумісних з життям), а конструктивною (порятунок селян, придатних до посівної кампанії). Зміна ролей пояснювалася єдиною обставиною: хронологією сталінської акції. Сама акція мала дві стадії — деструктивну і конструктивну. Ніхто в Кремлі не бажав даремно витратити людський матеріал, ніхто не переслідував українців за національною приналежністю. Та українці, на їхню біду, були громадянами країни, яка входила до складу Радянського Союзу, але мала можливість вийти з нього.

Навіть не знаючи, в чому конкретно полягала сталінська акція, яка призвела до Голодомору, Іван Лисяк-Рудницький дав дивовижно точну характеристику становища України в роки сталінської диктатури. У статті «Новий Переяслав», уперше опублікованій у 1956 р. паризьким польськомовним журналом «Культура», він писав: «Політика Сталіна стосовно України зводилася до гігантської спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовивши народ, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців»¹⁸⁵.

У сталінському терорі, який тривав чверть століття, І. Лисяк-Рудницький особливо виділяв період становлення колгоспного ладу. «Масовий спротив українського селянства колективізації, — писав

¹⁸⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 297.

він у цій же статті, — загрожував зірванням амбітних господарських планів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською «нахабністю». Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла внаслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій»¹⁸⁶.

Вираз «навчити хохлів розуму» парадоксальним чином збігається з виразом С. Косіора «навчити колгоспників уму-розуму» у цитованому вище листі до Сталіна, що став відомий історикам тільки з 1990 р. Та якщо добре подумати, тут немає жодного парадоксу. Терористична політика «виховання вбивством» викликала однакові асоціації в людей із різних історичних епох.

Припинення масових репресій. У першій половині 1933 р. в сільській місцевості України смертність зростала місяць по місяцю. Робота державних органів, зокрема відділів запису актів громадянського стану, в цей час була деформована, подекуди — взагалі паралізована. Попри те, органи ЗАГС зареєстрували в травні й червні 1933 р. сотні тисяч померлих.

Під час опитування свідків трагедії українського села комісія Конгресу США особливо цікавилася, наскільки Голодомор вплинув на готовність селян протистояти владі. Свідки в один голос відповідали, що протестний потенціал села знизився до нуля.

Евфрозина Зоря з хутора Круглик поблизу Гадяча свідчила, що зацьковані люди боялися навіть запитувати один одного про винуватців голоду. На запитання, як вона, на той час 27-річна жінка, уявляла собі причини Голодомору, відповідь була такою:

«Я думала, як би мені прожити, щоб не вмерти. Я голод переживала, то я думала, як би не вмерти. І я в цей час ще не йшла проти радянської влади, бо не можна було йти. Хто каже, що

¹⁸⁶ Там само. — С. 297–298.

йшов, то це неправда! Це зараз кажуть, що оце так, як дисиденти. То, може, як-небудь, а тоді, я думаю, не було нікого»¹⁸⁷.

У цій ситуації 8 травня 1933 р. з'явилася таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яка адресувалася партійно-радянським керівникам, органам ОДПУ, суду і прокуратурі. Примірник цієї інструкції разом з іншими документами компартійно-радянських установ був свого часу захоплений вермахтом у Смоленську. Вперше його опубліковано в лютнево-березневому числі журналу «Социалистический вестник» за 1955 р.

Сталін і Молотов оголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. «Тепер завдання полягає в тому, — писали вони, — щоб піти назустріч зростаючому потягу одноосібних трудящих селян у колгоспи і допомогти їм увійти в колгосп, де тільки й можуть вони уберегти себе від небезпеки зубожіння і голоду». З цього випливав висновок: держава може припинити застосування на селі «масових виселень і гострих форм репресій».

Коли інструкція розсилалася на місця, маховик репресій розкручувався дедалі сильніше: на початку травня в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР знаходилися заявки регіональних властей на негайне виселення близько 100 тис. селянських сімей. Закликаючи до посилення боротьби з класовим ворогом, Сталін і Молотов, разом з тим, обмежували виселення сумарною кількістю 12 тис. сімей, від 500 до 1 тис. на регіон (для України — 2 тисячі). У документі говорилося також про необхідність зменшити число ув'язнених у місцях позбавлення волі (крім таборів і колоній), а саме — довести його з 800 до 400 тис. осіб¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933 // Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine. — Vol.1. — P. 198.

¹⁸⁸ Трагедия советской деревни... Т. 3. — С. 746–750.

У підготовленому для підпису документі спочатку фігурувала цифра в 300 тис. осіб. Власноруч Сталін збільшив ліміт на ув'язнених до 400 тисяч.

Знову і вже вкотре Сталін у цій директиві подавав справу так, ніби серед селян поширюється рух за колективне господарювання, а радянська влада лише сприяє цьому об'єктивно спостережуваному руху. Раніше Сталін заявляв, що селяни тільки в колгоспі зможуть уникнути зубожіння. Тепер же, вперше прямим текстом, проголошувалося, що саме в колгоспі селяни уникнуть голоду.

Радянська влада, як свідчать усі історичні документи, була організатором «могутнього колгоспного руху». Вона ж виявилася й організатором голоду серед тих селян, які не бажали працювати на державу в колгоспах.

Пропагандистська теза про можливість уникнути голоду тільки вступом до колгоспу вкладалася в ту сукупність дій радянської влади, яку можна схарактеризувати двома словами: «виховання голодом». На етапі становлення колгоспного ладу «виховання голодом» застосовувалося в усіх регіонах, хоч його найбільш гострі форми спостерігалися тільки в УСРР і на Кубані. В агітаційно-пропагандистській роботі, пов'язаній з «продовольчими утрудненнями» на селі, на передній план виставлялася теза власної вини селян: погано працювали, от тепер і маєте. Якщо ця теза не спрацьовувала, провини списували на перекручення лінії партії під час хлібозаготівель з боку окремих представників компартійно-радянського апарату. Удари радянської Феміди скеровувалися проти працівників низової, максимум — районної, ланки. Як показано вище, була спроба скомпрометувати на хлібозаготівлях особисто М. Скрипника, але й він залишався недоступним для гласної критики, поки входив до складу політбюро ЦК КП(б)У.

У створенні «продовольчих утруднень» звинувачували й фахівців буржуазного походження, які обіймали керівні посади в господарських організаціях і в урядовому апараті. 11 березня колегія ОДПУ розглянула справу учасників сфабрикованої чекістами «шкідницької» організації, яка нібито діяла в органах Наркомзему і Наркомату радгоспів — переважно в Україні, Білорусі та на Північному Кавказі. Їх визнали винними у навмисному псуванні тракторів та іншої техніки, дезорганізації посівної кампанії і жнив «з метою

підірвати матеріальне становище селянства і створити у країні стан голоду»¹⁸⁹.

Чекісти постаралися показати, що «шкідницька» організація на «аграрному фронті» поширилася на всі щаблі радянського апарату. В областях України пройшли показові судові процеси. Зокрема, в липні Одеський обласний суд розглянув справу про «шкідників» у системі Одеського зернотресту. Їх звинувачували у зриві сільсько-господарських робіт та зниженні врожайності зернових культур¹⁹⁰.

Сталін позиціонував себе як запеклого борця з «куркулями» та «шкідниками» — як у теорії, так і на практиці. Виголошена ним 11 січня промова «Про роботу на селі» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) починалася з критики хиб партійної роботи, пов'язаних із недооцінкою класового ворога. Генсек особливо підкреслив, що труднощі у хлібозаготівлях з урожаю 1932 р. ніяк не можна пояснювати поганим урожаєм, адже врожай був не гіршим, а кращим, ніж у 1931 р. До речі, це зауваження треба взяти на замітку керівникам сучасної КПУ, які пояснюють Голодомор неврожаєм.

Головну причину зриву хлібозаготівель Сталін бачив у тому, що в колгоспах «орудують справами добре замасковані антирадянські елементи, організуючи там шкідництво і саботаж»¹⁹¹. Саме через це січневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) схвалив ідею запровадження незалежних від місцевої влади тимчасових органів компартійної диктатури — політвідділів МТС і радгоспів.

Із січневим (1933 р.) пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) пов'язана деталь, яку помітили російські історики В. Данилов та І. Зеленін. З резолюції про підсумки першої п'ятирічки Сталін власноручно викреслив тезу такого змісту: «Пленум ЦК схвалює рішення Політбюро щодо розгрому куркульських організацій (Північний Кавказ, Україна) і прийняті Політбюро жорсткі заходи до лжекомуністів з

¹⁸⁹ Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К., 2005. — С. 397.

¹⁹⁰ Там само. — С. 398.

¹⁹¹ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 215, 227–228.

партбилетом у кишені». Цю деталь названі історики пояснювали у своїй книзі небажанням генсека брати на карб розгром «куркульства» і здійснення жорстких заходів щодо «комуністів-зрадників». Мовляв, тягар відповідальності він поклав на керівників областей, країв і республік¹⁹².

Погодитися з таким твердженням не можна. У своїх виступах, зокрема й на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК, Сталін називав «ліквідацію куркульства як класу» одним з найбільших досягнень першої п'ятирічки. Нову генеральну чистку ВКП(б), яка починалася в 1933 р., він так само вважав раціональним заходом. До того ж було б надто дивно віддавати ініціативу чистки в руки регіональних партійних комітетів, як це впливає з припущення Данилова із Зелениним.

Отже, деталь про викреслення Сталіним тези потребує іншої інтерпретації. Її доцільно пов'язати з новорічною телеграмою вождя. В Україні та на Кубані, згаданих у викресленому уривку, саме починалася конфіскація всього продовольству селян. Ці регіони не можна було згадувати у партійних документах, дозволених до опублікування, навіть під маскувальним виразом про «розгром куркульських організацій». Автори цієї тези в резолюції не знали на початку січня 1933 р., чим закінчиться в УСРР та на Кубані «розгром куркульських організацій». Сталін — знав...

Діяльність політвідділів МТС і радгоспів. Партія керувала країною за допомогою рад, тобто на відстані. У мирний час ще не було випадків запровадження, так би мовити, «прямого правління». Але спричинена трирічною продрозкладкою криза настільки загострилася, що в сільській місцевості треба було тимчасово покласти всю владу на спеціально сконструйований орган, який об'єднав би обидва паралельно діючі апарати сталінської диктатури — компартійний і чекістський.

Особливо стрімкими темпами розбудова мережі політвідділів відбувалася в Україні. Ще на початку грудня 1932 р. С. Косіор

¹⁹² Отечественная история. — 2004, — № 5. — С. 108.

розіслав в області циркуляр із повідомленням про створення нового інституту влади. Начальників політвідділів слід було підбирати з числа партійних працівників — колишніх секретарів окружних або великих районних організацій, секретарів фабрично-заводських комітетів на великих підприємствах, голів окружних КК РСІ, які закінчили Свердловський університет, Інститут червоної професури або місцеві комуністичні вузи. Пропозиції обкомів розглядала спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з П. Постишевим. Відібрані кандидатури комісія Постишева затверджувала в Кремлі.

До складу політвідділів входили начальник, два заступники і помічник із комсомольської роботи. Начальник політвідділу був заступником директора МТС або радгоспу з політроботи і ділив із ним персональну відповідальність за виконання виробничих і заготівельних планів. По лінії радянській політвідділи МТС підпорядковувалися Політуправлінню при Наркомземі СРСР, а політвідділи радгоспів — Політуправлінню при Наркоматі радгоспів СРСР. Відповідальність за організацію та результати партійної роботи вони несли перед обкомами партії. Таким чином, ці органи влади виводилися з підпорядкування райкомів партії, хоч повинні були працювати в контакті з ними.

На взаємовідносинах політвідділів і райкомів партії відбилася чистка партійних організацій, яка відбувалася в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях у 1933 р., а в інших — у 1934 р. Внаслідок чистки багатьох працівників сільських райкомів позбавили посад.

До кінця 1933 р. в УСРР було створено 643 політвідділи МТС і 203 — радгоспів. Вони опікувалися передусім зміцненням своєї основної бази — партійних осередків у колгоспах, МТС і радгоспах. Відповідні завдання окреслювала постанова ЦК КП(б)У від 29 квітня 1933 р. «Про роботу колгоспного осередку», в тексті якої відчувалася вправна рука і надзвичайні повноваження Постишева. Деякі принципи питання партійної роботи на селі розглядалися по-новому. Зокрема, була визнана застарілою практика масової мобілізації міських комуністів на господарські кампанії в сільській

місцевості. Визнавалася неефективною в нових умовах і практика керівництва колгоспами з боку районних організацій за допомогою відряджених на тривалий строк уповноважених. Підкреслювалося, що проблему зміцнення господарств треба розв'язувати, спираючись на місцеві кадри.

Використовуючи перший досвід реалізації зазначеної постанови, Постишев висунув більш радикальну ідею: ліквідувати міжколгоспні партійні осередки, оскільки вони були відірвані від виробництва і нічим не відрізнялися від територіальних осередків. У колгоспах із достатньою кількістю членів партії створювалися самостійні осередки. Там, де партійців налічувалося один-два, потрібно було створювати кандидатські групи. Колгоспи, де працював хоча б один кандидат у члени партії, повинні були створювати партійно-комсомольські групи. Там, де нікого з перелічених осіб не було, пропонувалося запровадити новий елемент партійної мережі — призначення партійних організаторів. Завдання колгоспних парторгів полягало в роботі з колгоспним активом, підборі кандидатур для висунування на керівні посади в громадському виробництві, опрацюванні з активом виробничих питань перед їх оприлюдненням на загальних зборах тощо. Відпрацьовані в Україні положення було включено до постанови ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 р. «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок і про взаємовідносини політвідділів і райкомів».

У постанові ЦК КП(б)У «Про роботу партійного осередку» визнавалося необхідним поповнити сільську партійну організацію за рахунок відрядження комуністів-городян на роботу в село. Однак кампанію з відрядження міських комуністів на постійну або тимчасову роботу в сільській місцевості П. Постишев розгорнув ще до виходу в світ цієї постанови. За свідченням В. Чубаря, з травня по листопад на роботу до МТС і колгоспів виїхало понад 15 тис. осіб. Зокрема, Чернігівська обласна парторганізація, де налічувалося 20,7 тис. членів і кандидатів КП(б)У, провела три мобілізації й направила в сільські осередки понад 2 тис. осіб — кожного десятого. З них більше 900 залишилися в селі на постійній роботі.

У боротьбі з економічним колапсом у сільському господарстві Постишев розраховував спертися й на робітниче шефство. З його ініціативи в лютому 1933 р. у Харкові відбулася Всеукраїнська конференція з шефства над селом. Вона закликала робітників активізувати допомогу й підвищити відповідальність шефів за стан справ у підшефних господарствах. На відміну від попередніх років, коли робітничі колективи підписували договір з сільськогосподарськими районами, конференція вирішила конкретизувати об'єкти допомоги і запровадити практику договорів з окремими МТС і колгоспами. Підприємства прикріплювалися до МТС, цехи брали під свою опіку колгоспи зони обслуговування цієї МТС, а заводські бригади шефствували над сільськими. Це дозволило за допомогою міських робітників відремонтувати техніку МТС і радгоспів до початку сівби (в січні 1933 р. до роботи були готові лише 11 % тракторного парку). У посівній кампанії та жнивах взяли участь понад 300 тис. мешканців міст.

Свої диктаторські повноваження політвідділи використовували насамперед у кадровій роботі. На XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) голова політвідділів УСРР О. Асаткін підбив перші підсумки чистки керівних і матеріально відповідальних працівників колгоспів. Упродовж 9 місяців 1933 р., чистка охопила 234 тис. голів колгоспів, завгоспів, бухгалтерів, рахівників, комірників, завідуючих товарними фермами. 65,5 тис. осіб (28 %) було визнано такими, що не відповідали своїм посадам. Найбільше звільнених виявилось серед керівної ланки: свої посади залишили 54 % голів правління¹⁹³.

Наркомзем УСРР затвердив «Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах», які 8 квітня 1933 р. набули форми постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Вони прив'язували селян до колгоспу приблизно так, як у дореформеній Росії за общиною закріплювалася категорія державних селян. Відхід у промисловість, радгоспи та на інші роботи допускався тільки з письмового дозволу правління

¹⁹³ XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стеногр. звіт. — Харків, 1934. — С. 292.

колгоспу на певний термін. У робочий час від'їзд колгоспника в особистих справах (на базар, наприклад) не дозволявся. Членів артіль, які порушували це правило, вважали прогульниками і штрафували (в розмірі від 1 до 5 трудовнів). У разі відмови колгоспника від виконання дорученої йому роботи без поважних причин правління колгоспу зобов'язане було стягнути з винуватця до п'яти трудовнів. При повторному порушенні селянина виключали з колгоспу з відчуженням присадибної ділянки. Запізнення на роботу каралося на перший раз доганою, вдруге — штрафом, утретє — виключенням з колгоспу. Працювати на присадибній ділянці колгоспник мав тільки у вільний від роботи в громадському господарстві час. Про суперечність Тимчасових правил положенням Примірного статуту сільськогосподарської артілі тероризовані селяни не наважувалися говорити.

Політвідділи потурбувалися про повсюдне створення бригад з постійним складом колгоспників, за якими були закріплені машини, інвентар, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеособлення, заборонялося переміщати бригади з однієї ділянки на іншу. До кінця 1933 р. у сільському господарстві України було створено 105,5 тис. таких бригад. Дві третини бригад були рілльничі, третина — спеціалізовані (городницькі, тваринницькі, садівничі тощо).

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. «Про заходи до здійснення пропольовальної кампанії цукрового буряка» вимагала створювати всередині рілльничих бригад ланки, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур. Чисельність працівників у ланках не повинна була перевищувати 5–8 осіб. За ними теж закріплювалися посіви на весь період вирощування врожаю. Пізніше ця система організації праці поширилася й на зернові культури.

Колективізація супроводжувалася ліквідацією сотень тисяч селянських господарств (примусовою або добровільною). Голодомор знищив мільйони селян. Запровадження паспортного режиму не могло перешкодити втечі селянської молоді в місто, тим більше що урбанізаційні процеси частково відбувалися й легальними каналами (оргнабір, призов у Червону армію, зарахування до технікумів і вузів). У сільському господарстві ставав відчутним брак робочої сили.

За цих умов влада звернула увагу на жінок, які становили на той час від 60 % до 70 % працездатного населення села.

У червні 1933 р. у штат політвідділів було введено посаду жінорганізаторів. Обов'язком їх стало залучення жінок до громадського господарства, зокрема на посади організаторів виробництва і на кваліфіковані роботи. Жінорганізатори політвідділів створювали умови для надання колгоспницям професійних знань, дбали про необхідні побутові умови, щоб ті могли працювати. З ініціативи політвідділу Старобешівської МТС (Донецька область) у березні 1933 р. було організовано першу в СРСР тракторну бригаду дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На VII Всесоюзному з'їзді рад П. Любченко повідомив, що на початок грудня 1934 р. в Україні висунуто на керівну роботу 250 тис. колгоспниць¹⁹⁴.

За рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС було реорганізовано у звичайні партійні органи. Фактично ж це була не реорганізація, а ліквідація надзвичайних органів з використанням частини політвідділівських кадрів у штатах райкомів партії. Політвідділи радгоспів функціонували до березня 1940 р.

Доля урожаю 1933 р. У лютому 1933 р. в УСРР, на Північному Кавказі та в Нижньоволзькому краї було утворено комітети ЦК ВКП(б) із сівби — спеціалізовані органи з надзвичайними повноваженнями, очолювані керівниками партійних комітетів. В Україні такий комітет очолив С. Косіор.

23 лютого 1933 р. для селянського сектору УСРР було затверджено план хлібопоставок в обсязі 264 млн пудів. 27 серпня його переглянули з урахуванням фактичної врожайності у бік збільшення, але неістотного — 266 млн пудів. Отже, сумарні зобов'язання республіки виявилися на рівні тричі скороченого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р.¹⁹⁵ Проблема полягала, однак, у тому, що тепер цей план не можна було механічно розкласти по районах

¹⁹⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 392.

¹⁹⁵ Там само. — С. 369.

та колгоспах і зробити його обов'язковим завданням. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., хлібопоставки необхідно було розподілити на всі господарства, виходячи з площі посівів і реальної врожайності.

Ще у травні 1932 р. РНК УСРР утворив при республіканському управлінні народногосподарського обліку (УНГО) міжвідомчу обліково-контрольну комісію за участю представників Держплану, Наркомзему, Наркомпостачу, Комітету заготівель і НК РСІ. Окремо статистичний облік провадили працівники Наркомзему УСРР. Незважаючи на це, реальну цифру зібраного в 1932 р. урожаю встановити неможливо, оскільки в статистичних джерелах фігурують суперечливі цифри. Треба погодитися із судженням дослідника цього питання С. Максудова (О. Бабьонишева), який констатував факт зруйнування системи обліку продукції в радянському сільському господарстві¹⁹⁶. Власне, й на червневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б) (матеріали якого були недоступні для Максудова) вказувалося, що вірогідних даних про валовий збір зернових в Україні у 1932 р. немає. Значно різнилися навіть розміри посівних площ республіки: Наркомзем СРСР давав показник на 600 тис. більший від даних Наркомзема УСРР¹⁹⁷.

Навесні 1933 р. в СРСР було організовано до 400 міжрайонних державних комісій із визначення врожайності, розмірів посівних площ і валового збору зернових. Вони підпорядковувалися Центральній комісії при РНК СРСР та її уповноваженим у республіках, краях і областях (в Україні уповноваженим призначили Ф. Сулковського). Утворивши незалежну від місцевої влади контрольно-інспекційну систему, Сталін міг сподіватися на виявлення справжньої картини врожайності.

Коли ця система просигналізувала про статистичне неблагополуччя на Одещині, генсек відреагував миттєво. 20 червня 1933 р. у центральних газетах України було надруковано телеграму Й. Сталіна

¹⁹⁶ Максудов С. Потери населения СССР. — Benson (Vermont), 1989. — С. 58.

¹⁹⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 370.

і В. Молотова секретареві обкому та голові облвиконкому Одеської області такого змісту: «За достовірними даними, керівники Одеського зернотресту свідомо зменшили показники врожаю по радгоспах з метою порушити радянський закон про здачу зерна, обманути державу й зірвати виконання плану хлібоздачі. Раднарком і ЦК зобов'язують вас негайно перевірити цю справу, виключити з партії і притягнути до кримінальної відповідальності всіх без винятку винуватих».

Публікації в пресі стали випробуванням тактичним ходом: показати на конкретному прикладі, що статистика перебуває під контролем. У день оприлюднення телеграми Косіор і Постишев підготували (шляхом опитування) таку резолюцію об'єднаного засідання президії ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР: «Здійснити разом з ДПУ і обкомами термінову перевірку практики оцінки урожаю в радгоспах і за наявності фактів, подібних до Одеського зернотреста, вжити негайно до винуватців найбільш нещадних заходів»¹⁹⁸. Керівників Одеського зернотресту заарештували.

Витрата коштів у сумі 1 млн руб. на організацію державних комісій з визначення врожайності стала доцільним капіталовкладенням. Ці органи вираховували не амбарну (коморну), а біологічну (на пні) врожайність. Саме від неї йшло нарахування обов'язкових поставок. Селянам треба було тепер сумлінно попрацювати, щоб звести до мінімуму втрати врожаю від поля до комори, бо ці втрати тепер скорочували їхню частку врожаю.

У світлі сказаного можна виявити справжній зміст постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». До запровадження цієї постанови панувала безрозмірна продрозкладка, яка утверджувала на селі, по суті, рабську працю — з найнижчою продуктивністю. Наслідком продрозкладки було дедалі більше скорочення тієї частки врожаю, яка доходила до комори.

¹⁹⁸ Там само. — С. 371.

Адже селянин мусив віддавати державі все, тож аніскільки не турбувався про збереження врожаю. Заміна розкладки обов'язковими фіксованими поставками давала селянинові впевненість у тому, що частина виробленої продукції залишиться в його розпорядженні. За цих умов селянська праця вже більше скидалася на кріпацьку, що було, безперечно, певним прогресом. Однак сутність взаємовідносин держави і колгоспів, як і раніше, визначав позаекономічний примус. Пророзкладку замінила інша, більш досконала й вигідна державі форма експлуатації селянської праці.

Непростою проблемою для влади стала охорона дозріваючого урожаю. У травні й червні 1933 р. Голодомор сягнув апогею. Щоб врятуватися від смерті, селяни наважувалися красти зерно в стадії молочно-воскової стиглості. Обізнаний із цим Молотов 24 травня розіслав на місця директиву, в якій вимагав «організувати найсуворішу охорону й захист колгоспного та радгоспного врожаю як на пні, так і при збиранні, обмолоті та перевезенні від розкрадання з боку злодіїв, ледарів, куркулів та підкуркульників». Усі карально-судові органи зобов'язувалися застосовувати в цих випадках закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності»¹⁹⁹.

Жнива 1933 р. супроводжувалися величезними втратами врожаю. Причиною цього було не стільки небажання колгоспників сумлінно працювати, як у минулі роки, скільки фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали від голоду, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад із колгоспників менш постраждалих від голоду районів, а також відмовою на певний час від чергового набору перемінників до територіальних частин Червоної армії. Значну роль відіграли на жнивях і міські мешканці, особливо робітники великих підприємств, та студентська молодь.

¹⁹⁹ Там само. — С. 384.

Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за найбільш скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай «певною мірою замазав усі проріхи у збиранні». На пленумі ЦК 13 червня 1934 р. у доповіді, опублікованій у газеті «Комуніст» 17 червня, перший секретар ЦК КП(б)У цілком офіційно наводив жахливі дані про втрати хліба. Зокрема, у деяких районах Одеської та Донецької областей вони сягали 40 %. Особливо значні втрати спостерігалися внаслідок затягування молотьби. У Старокаранському, Рівнянському, Арбузинському та інших районах молотьбу проводили навіть у квітні й травні 1934 р. Це призвело до того, що колгоспи за врожаю 10–11 ц із га намолочували не більше 1–2 ц²⁰⁰. Держава від цього не втрачала, адже обов'язкові поставки обчислювалися з урожаю на пні. Страждали знесилені від голоду селяни.

Хлібоздача України з урожаю 1933 р. складала 317 млн пудів (частка колгоспів — 80,2 %, одноосібників — 8,3 %, радгоспів — 11,5 %). Селянський сектор дав 281 млн пудів при плані 266 млн²⁰¹. Отже, маємо 15 млн пудів селянського зерна, яке надійшло державі понад план. Це перевиконання є незначним (близько 5 % від усього обсягу хлібопоставок). Проте важливо виявити походження надміру, адже керівники партії заявили, що відмовилися від зустрічних планів.

10 липня 1933 р. у районній газеті «Прапор колгоспника» (Великобурлуцький район Харківської області) з'явилася стаття секретаря редколегії Ларіонова. Співчутливо цитуючи навмисне підібрані чи спровоковані висловлювання окремих колгоспників, автор у замаскованій формі захищав доцільність зустрічних планів. Цього було досить, аби Постишев відреагував надзвичайно гостро. 22 липня преса опублікувала рішення бюро Харківського обкому КП(б)У, негайно передруковане (Постишев про це потурбувався) центральним

²⁰⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том I. — С. 799–800.

²⁰¹ Кульчицький С. В. «Ціна великого перелому». — С. 386.

органом ЦК ВКП(б) газетою «Правда». В рішенні говорилося, що газета «Прапор колгоспника» «стала на шлях підриву довіри широких колгоспних мас до закону про поставку зерна державі». Ларіонов дістав суворо догану і був знятий з посади²⁰². Випадок із Ларіоновим широко висвітлювався, аби запевнити селян, що їх роботу в громадському господарстві колгоспів буде матеріально компенсовано.

Разом із тим у Кремлі не бажали остаточно відмовлятися від понаднормових вилучень селянської продукції. 20 листопада 1933 р. Сталін прийняв делегацію колгоспників Одеської області. Вони поставили йому таке запитання: «Чи не будуть на місцях замасковано впроваджувати зустрічні плани хлібозаготівель?» Сталін відповів: «Жодних зустрічних планів під будь-яким виглядом не буде допущено. Партія і радянська влада суворо карали тих, хто проводив зустрічні плани. Вони суворо каратимуть і надалі. Кооперація закуповуватиме деяку кількість хліба тільки на добровільних засадах, на вигідних для селян умовах». Але пізніше з підготовленого для публікації тексту цієї бесіди генсек викреслив як запитання колгоспників про зустрічні плани, так і свою відповідь на нього²⁰³.

У 1933 р. держава не тиснула на селян зустрічними планами, зважаючи на ситуацію, що склалася на селі. Невелику кількість хліба (до 4 млн пудів) вона отримала в колгоспів та одноосібників у порядку добровільної закупівлі з одночасним «отоваренням» виручки дефіцитними промтоварами. Різниця між нормативними і фактичними хлібопоставками на користь останніх склалася в основному завдяки збільшеній натуроплаті за послуги МТС у зв'язку з кращим, ніж передбачалося, урожаєм.

План хлібопоставок з урожаю 1933 р. Україна виконала вже на початку листопада. Трирічні зимові хлібозаготівлі відійшли в минуле. Було заготовлено зерна на 56 млн пудів більше, ніж торік (коли

²⁰² Там само. — С. 364–365.

²⁰³ Зеленин И. Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 55.

заготівлі тривали до лютого 1933 р.). Співвіднести розмір поставок із валовим збором неможливо, бо ми знаємо тільки біологічну, а не коморну врожайність. Водночас можна зробити приблизний розрахунок, який покаже ступінь напруженості хлібного балансу.

У 1933 р., згідно зі статистичними джерелами, при посівній площі в 19,9 млн га і середній врожайності на пні 11,4 ц з га валовий збір мав становити 227 млн ц, тобто 1419 млн пудів²⁰⁴. За свідченням німецьких сільськогосподарських експертів, поданим Р. Конквестом, у хлібовиробній смузі СРСР в 1933 р. було втрачено понад 30 % урожаю²⁰⁵. Ці дані збігаються з втратами у районах Одеської і Донецької областей, які наводив С. Косіор на червневому (1934 р.) пленумі ЦК КП(б)У: від 25 % до 40 %²⁰⁶. Отже, можна зробити ймовірне припущення, що втрати урожаю під час збиральної кампанії 1933 р. сягали третини валового збору (33,3 %), тобто 473 млн пудів. З урахуванням втрат валовий збір не перевищував 946 млн пудів. Після хлібопоставок у господарствах залишилося близько 630 млн пудів. При річній нормі 16 пудів зерна на людину для всього сільського населення України на початку 1933 р. потрібно було б утворити продовольчий фонд у 400 млн пудів. Однак населення, яке пережило Голодомор, потребувало менше — близько 350 млн пудів. На фураж, потреба в якому теж істотно зменшилася, і насіннєвий фонд разом залишалося орієнтовно 280 млн пудів. Таким чином, хлібний баланс, хоч із деяким напруженням, все-таки зводився. Щоправда, резервів не залишалося, і Постишев переконав Сталіна не наполягати на негайному поверненні, тобто з урожаю 1933 р., наданої Україні насіннєвої та продовольчої позичок.

Колгоспи в системі командної економіки. Існування колгоспного ладу виявилось можливим за умови досягнення певного консенсусу між державою й селянином. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від початкових позицій. Персоніфікована

²⁰⁴ Ткач Н. І. За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 122.

²⁰⁵ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 298.

²⁰⁶ КПУ в резолюціях... — Т. 1. — С. 794.

Сталінім держава відмовилася від безрозмірної продрозкладки, що прирікала селян на рабську працю в примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які давали їм змогу вільно розпоряджатися надлишком виробленої в громадському господарстві продукції.

Досягнутий консенсус зрештою влаштував творців командної економіки, яка за допомогою колгоспів абсорбувала в собі десятки мільйонів раніше економічно незалежних селянських господарств. Сталін зрозумів, хоч і не відразу, що економічний лад повинен влаштовувати й селян. У лютому 1933 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників він висунув лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними». І в другій п'ятирічці держава справді зробила чимало, щоб зміцнити колгоспний лад.

У другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) пересічно вступало до ладу 73 МТС на рік. Вони обслуговували майже всі колгоспи (крім небагатьох, переважно в поліських районах). Середнє навантаження на МТС за кількістю господарств та посівною площею залишалося стабільним. Багато робилося й для того, щоб матеріально зацікавити механізаторів у сумлінній праці. З осені 1933 р. для трактористів запровадили гарантований мінімум оплати. Починаючи з квітня 1935 р., колгоспні комбайнери зараховувалися до штату МТС, а отже, на них поширювалася гарантована заробітна плата, нараховувана за преміально-прогресивною системою.

Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, а й створювало можливості для впровадження агротехніки. Якщо в 1932 р. зернові культури в Україні зовсім не прополювали, то в 1933 р. їх обробляли на площі 5,8 млн га, у 1934 р. — 11,8 млн га. Посіви озимих під паром у 1932 р. практично не застосовувалися, а в 1933 р. вони становили 17,4 % озимого клину. Ярові посіви було забезпечено зяблевою оранкою на 19 % у 1933 р. і на 85 % — у 1937 р.²⁰⁷

²⁰⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 396.

У березні 1934 р. на обласній конференції робсількорів у Харкові П. Постишев закликав присутніх сприяти поширенню здобутків агротехнічної науки. З допомогою партійних організацій став розгортатися рух за створення хат-лабораторій, ініціатором якого зробили колгоспника артіль ім. Г. Петровського Кременчуцького району Харківської області О. Курносенка. На початок 1937 р. в УСРР функціонувало 10 500 хат-лабораторій, у них працювало понад 150 тис. колгоспників²⁰⁸.

Всесоюзного розголосу набули трудові подвиги П. Ангеліної і М. Демченко. На початку 1935 р. бригада Паші Ангеліної стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу ім. Комінтерну Городищанського району Київської області Марія Демченко зобов'язалася виростити врожай цукрових буряків по 500 ц з га. Так в СРСР було покладено початок змаганням п'ятисотенниць.

Запровадження машинної техніки, яке поступово розширювалося, потребувало створення в сільському господарстві масових кадрів механізаторів. Їх підготовка здійснювалася з урахуванням досвіду, нагромадженого в індустріальних галузях. У 1933 р. за зразком промисловості політвідділи разом з ЦК ЛКСМУ розпочали проведення громадсько-технічного екзамену в ряді МТС (Миргородській, Рубіжанській, Софіївській, Чупахівській та ін.). У січні 1934 р. XII з'їзд КП(б)У у резолюції «Про завдання колгоспного і радгоспного будівництва» схвалив цю ініціативу і запропонував партійним організаціям і господарникам негайно узятись до агротехнавання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за взірцем обов'язкової ліквідації загальної неписьменності, підготувати й видати масовим тиражем стабільні підручники та програми відповідно до вимог агротехнімуму для кожного фаху, висувати на керівну роботу в колгоспах і радгоспах передовиків у справі ліквідації агротехнеграмотності²⁰⁹.

²⁰⁸ Там само. — С. 398.

²⁰⁹ КПУ в резолюціях... — Т. I. — С. 795–796.

Навчання масових професій організовувалося на довгострокових курсах і в постійно діючих школах з навчально-виробничими майстернями. За 1934–1936 рр., коли воно набрало найбільших темпів, для колгоспів було підготовлено 350 тис. фахівців масових професій, для МТС — 247 тис., для радгоспів — 25 тисяч²¹⁰.

Зростання технічної оснащеності МТС і охоплення ними більшої частини колгоспів, успішні заходи щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів, упорядкування їх фінансів, зокрема за рахунок списання заборгованості, — все це дозволило селянам уперше після 1929 р. відчувати, що громадське господарство забезпечує їм мінімально необхідний життєвий рівень.

11–17 лютого 1935 р. в Москві відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. З'їзд схвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артілі, в якому знімалися обмеження на прийом до колгоспу. До цього траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести до колгоспної каси його вартість грошми.

На початок липня 1934 р. у колгоспах УСРР було об'єднано 3295,4 тис. селянських дворів, або 78,3 % від їх загальної кількості (по країні — 71,4 %). У середині 1935 р. рівень колективізації зріс до 91,3 % за господарствами і до 98 % — за посівною площею. На середину 1937 р. в Україні функціонувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3756,8 тис. селянських дворів (96,1 %). У господарствах налічувалося 7056,3 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. осіб перебували в регульованому державою відході. Залишалося в українському селі 153,8 тис. одноосібних дворів, або 3,9 %, причому на них припадало тільки 0,3 % селянських посівів.

У новому Примірному статуті проголошувалося, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними в довічне безоплатне користування. Ця норма оформлялася державними актами, які урочисто вручалися кожному колгоспу. Перший акт було видано

²¹⁰ История Украинской ССР. — Т. 7. — К., 1984. — С. 411.

15 вересня 1935 р. артілі «Паризька комуна» Славутського району Вінницької області. Однак такі статутні положення мали суто декларативний характер. Безоплатність користування землею не перешкоджала нееквівалентному обміну між містом і селом. Держава могла будь-коли підвищити норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції або ціни на реалізовувані в селі промтовари. Державні акти не перешкоджали також відчуженню в колгоспів на промислові або інші потреби якої завгодно кількості землі в будь-яку мить.

Примірний статут значно обмежував (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви такого обмеження цілком відверто обґрунтував у виступі на з'їзді колгоспників-ударників голова колгоспу ім. В. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникам ходити на роботу»²¹¹.

Сталін створював колгоспний лад як інструмент для підтримання потрібного рівня нееквівалентності в економічних зв'язках між містом і селом. Його лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними» був демагогічним. Йшлося не про справжню заможність, а тільки про забезпечення колгоспників певним мінімумом життєвих благ. Власне кажучи, від селян потрібно було відвести примару голоду, яка постійно тяжіла над ними в 1929–1933 рр. Заради цього колгоспники погоджувалися на будь-які умови праці в громадському господарстві.

Настрої, які склалися в колгоспників після Голодомору, добре ілюструє розповідь голови колгоспу ім. П. Постишева (Дніпропетровська область) Є. Косих про боротьбу за врожай 1933 р.: «Ми повісили на своїх хатах замки. Ми перевели правління колгоспу, сільраду, осередок (*партосередок* — авт.) і кооперацію в борозну. Ми всім селом — від малого до старого — вийшли тягати пирій, трюїти

²¹¹ Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935–1937. — М., 1978. — С. 28.

мишей та ховрахів. І пішла справа, якій ми самі дивувалися. Одну стогектарку пололи два рази, і три, і навіть п'ять. І ось із супіскових наших ділянок, із убогих наших гектарів ми взяли по 15 центнерів ярової й озимої пшениці, по 17 центнерів сортового вівса, по 33 центнери кукурудзи і по 15 — ячменю. На трудовень одержали понад пуд зерна і 3 рублі 90 коп. грішми»²¹².

Таких результатів досягали не всі. Однак узагальнені дані теж свідчать про зрушення в життєвому рівні колгоспного селянства після відмови держави від продрозкладки. Пересічно по Україні за 1937 р. колгоспники одержали на трудовень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 рази більше, ніж у 1932 р. За 1932–1937 рр. частка господарств, у яких видавалося на трудовень менше 2 кг зерна, знизилася з 80% до 16 %. Натомість питома вага артілей, де видавали на трудовень від 2 до 5 кг хліба, збільшилася з 19,4 до 69,8 %, понад 5 кг — з 0,6 до 14,2 %²¹³.

З 1935 р. більшість колгоспів почала розширювати свої підсобні галузі — садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство. У зв'язку з цим активізувалася участь працездатних членів сімей колгоспників у громадському господарстві.

Затиснуте в лещата командної економіки колгоспне селянство мусило віддавати державі надто велику частку додаткового продукту. Зіставимо схожі за погодними умовами 1933 і 1936 рр. При урожаї зернових на пні в 1419 млн пудів і поставках державі в 317 млн пудів товарність зернових у 1933 р. формально дорівнювала 22,3 %. Це — на рівні другої половини 1920-х рр., приблизно дві третини дореволюційної товарності. Згадаймо, однак, що в цьому році, як і в попередні, спостерігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба їх урахувати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю (цю величину взято на основі наведених вище оцінок компартійно-

²¹² Калинин М. И. Выполняем заветы Ленина. — М., 1934. — С. 68.

²¹³ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 422.

радянських чиновників і, незалежно від них, іноземних експертів), то питома вага зерна, переданого державі, підвищиться до 33,5 %. Такий рівень товарності не поступався дореволюційному.

У 1936 р. за меншої посівної площі (18,7 млн га) і трохи вищої врожайності (11,8 ц з га) біологічний урожай становив 221 млн ц, або 1381 млн пудів. Сумарний обсяг обов'язкових поставок тоді було зменшено на 28 млн пудів, головним чином, за рахунок скасування хлібопоставок у деяких цукробурякових районах Київської і Вінницької областей. Проте зросли надходження державі іншими каналами, особливо закупівлею. Загалом було заготовлено 545 млн пудів хліба, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період жорсткої продрозкладки 1930–1932 рр. Питома вага заготовівель у біологічному врожаї становила 39,5 %. Врожай у коморі завжди менший, а тому справжня товарність перевищувала 40 %. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Проте відомо, що після нормалізації становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму, і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку²¹⁴.

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь всю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат, і навіть взяла у селян додаткову частину врожаю. Не має особливого значення й те, що підвищилася питома вага закупівель, реалізовуваних за значно вищою ціною, ніж обов'язкові поставки. Закупівельні ціни теж не повертали колгоспам витрат виробництва.

²¹⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 407–408.

Розділ V

СКІЛЬКИ НАС ЗАГИНУЛО?

У 1932–1933 рр. в Україні сталася демографічна катастрофа. Скільки людей загинуло від голоду? Остаточної оцінки немає й досі. Проте це не означає, що не можна назвати конкретну цифру жертв. Кількісні оцінки втрат є, проблема полягає лише в тому, що їх надто багато. Це пояснюється кількома причинами — як технічного, так і політичного характеру.

По-перше, терор голодом є специфічною формою репресій. На політ'язнів заводили справи, тож долю кожного з них досить легко простежити. Жертви голоду безіменні. Важко розрізнити загинлих від голоду та спричинених ним хвороб і померлих природною смертю.

По-друге, в охопленій голодом місцевості різко падала народжуваність. Це явище є наслідком голоду. Отже, потрібно називати дві цифри втрат — прямі і повні. У повних втратах враховуються й ненароджені.

По-третє, треба зважати на демографічну луну голоду. У 1932–1933 рр. у віковій піраміді народонаселення утворилася глибока вищербина. Загинулі від голоду або взагалі ненароджені випали з процесу відтворення народонаселення. Внаслідок цього через покоління у віковій піраміді утворилася нова вищербина трохи меншої глибини. Ще через покоління — ще одна (ненароджені онуки жертв голоду).

По-четверте, багатьом політикам здається, що можна скористатися розмаїттям цифр, щоб обрати найбільш зручну. Між ними

точиться змагання: одні збільшують кількість жертв до неможливо високої, інші применшують наслідки голоду аж до безглузкого заперечення самої події.

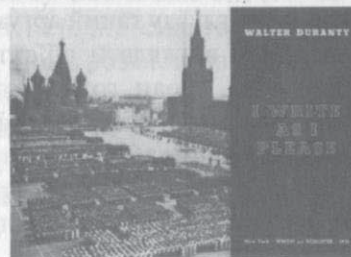
Розглядаючи оцінки, що формуються за різними критеріями, можна досягнути всю глибину цієї складної проблеми. Її не розв'язало відкриття ретельно прихованої за радянських часів демографічної статистики. У 1932–1933 рр. облік дав цілком зрозумілий збій. Неповна реєстрація в охоплених голодом регіонах пояснювалася тим, що гинули й реєстратори.

1. Версії сучасників Голодомору

Перші повідомлення. Зі статистичною картиною голоду 1932–1933 рр. історики й демографи вперше ознайомилися в 1989 р. Незважаючи на неповний облік, вона була жахливою. Не випадково в Кремлі одразу після цих подій потурбувалися перекрити всі можливі шляхи витоку інформації про динаміку народонаселення. У 1934 р. було змінено механізм збирання інформації про стан населення: відділи запису актів громадянського стану (ЗАГС) передали з Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР та його органів на місцях у підпорядкування НКВС СРСР. Архівну службу, яка зберігала цю інформацію, теж підпорядкували чекістам.

Світ дізнавався про голод у СРСР з журналістських повідомлень, що почали з'являтися з лютого 1933 р. Радянський уряд одразу встановив порядок, за яким зарубіжні кореспонденти могли пересуватися країною тільки з дозволу міліції.

Слідом за репортажем Малколма Маггеріджа про його враження від

Обкладинка книги Волтера Дюранті про його роботу журналістом у СРСР. 1935 р.

поїздки Північним Кавказом та Україною, що відбулася до заборони вільного пересування, англійська газета Manchester Guardian опублікувала статтю Гарета Джонса «Голод в Росії» (30 березня 1933 р.). Колишній секретар прем'єр-міністра Великої Британії Д. Ллойд Джорджа, Г. Джонс добре знав радянську дійсність і не міг замовчувати трагедії, яка розгорталася на його очах, хоч усвідомлював небезпеку — його могли позбавити акредитації. У статті він писав: «Росія сьогодні перебуває в лабетах голоду, який здається не менш жахливим, ніж катастрофа 1921 року, коли загинули мільйони».

31 березня 1933 р. серію сенсаційних повідомлень Manchester Guardian спростував кореспондент американської газети New York Times, англієць за походженням і громадянством, Волтер Дюранті. Зміст його статті відображено в її назві: «Росіяни голодують, але не вмирають від голоду» (Russians Hungry, But Not Starving). Один з небагатьох західних журналістів, якому вдалося взяти інтерв'ю у Сталіна, Дюранті завжди намагався писати так, щоб не викликати невдоволення в Москві.

Ще відвертіше заперечував масштаби голоду кореспондент американської газети Nation, автор фундаментальної біографії В. Леніна Луї Фішер. Виступаючи з розповідями про СРСР під час лекційного турне в США, він розкритикував заяву Г. Джонса про те, що радянські люди гинуть мільйонами: «Хто порахував їх? Як можна, пересуваючись по країні, нарахувати мільйон людей?» З позицій здорового глузду такий аргумент здавався американцям переконливим. Щоб виглядати об'єктивним, Фішер додавав, як і Дюранті: «Звичайно, люди голодують там, жахливо голодують. Росія перетворюється з аграрної країни на індустріальну. Вона схожа на людину, яка увійшла в бізнес з маленьким капіталом»¹.

Як з'ясувала Дана Далрімпл, перша конкретна оцінка втрат від голоду в СРСР належала випускникові Гарварда і викладачеві

¹ Див.: Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress. Commission on the Ukrainian Famine. — Washington, 1988. — P. 170.

політології в Північно-Західному університеті Ричарду Саллету. 7 липня 1933 р. газета New York World Telegram опублікувала його коротку замітку під заголовком «Кажуть, що в Росії загинули від голоду 10 мільйонів» (Says Ten Million Starved in Russia). Така цифра видавалася неймовірною, а саму інформацію було «поховано» в середині газети на десятій сторінці. Тому Далрімпл здавалося, що повідомлення Саллета не мало жодного резонансу². Водночас польський учений Роберт Кушнеж виявив, що воно потрапило на сторінки газет у Польщі³.

Одна з публікацій журналіста В. Чемберліна про голод в Україні. 1934 р.

Справжня злива відомостей про голод у СРСР знялася у світовій пресі наприкінці літа 1933 р. 20 серпня газета New York Times опублікувала повідомлення про відозву віденського архієпископа, кардинала Т. Інніцера. Такою була реакція західноєвропейських католицьких кіл на заклик митрополита Андрея Шептицького рятувати від голоду українських селян, а також на клопотання утвореного в Брюсселі діячами української еміграції Комітету допомоги голодуючим України й Кубані. Кардинал Інніцер указував, що в Радянському Союзі вже спостерігаються численні випадки канібалізму, і голодна смерть загрожує мільйонам людей. Одночасно New York Times розмістила коментар радянських урядових кіл на звернення кардинала, в якому повідомлялося, що в СРСР нема ні канібалів, ні кардиналів.

21 серпня 1933 р. газета New York Herald Tribune опублікувала статтю свого московського кореспондента Ральфа Барнса з оцінкою

² Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934 // Soviet Studies, XV: 3 (January 1964). — P. 254, 259.

³ Kusnierz Robert. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). — Toruń, 2005. — S. 192.

кількості жертв голоду — мільйон осіб. *New York Times* змусила свого кореспондента Дюранті підтвердити або заперечити заяву конкурентів. У його повідомленні, оприлюдненому 24 серпня, припускалося (хоч прямо й не стверджувалося), що в Південній Росії кількість загиблих становила близько 2 млн. Через день у цій же газеті з'явився допис американського туриста в СРСР Фредеріка Берчелла з іншою оцінкою жертв — 4 млн осіб.

Після статей у *New York Times* за Дюранті взялися керівники посольства Великої Британії в Москві. У конфіденційній розмові з ними журналіст заявив, що населення Північного Кавказу і Нижньої Волги зменшилося в результаті голоду на 3 млн, України — на 4–5 млн, а загальна кількість померлих в СРСР вимірюється цифрою в 10 млн осіб. Цю інформацію було передано посольством англійському урядові на початку жовтня. Світло вона побачила в 1988 р. у документальному збірнику, підготовленому і виданому трьома канадськими істориками⁴.

Звичайно, кількість жертв Дюранті оцінював «на око». Однак це було свідчення очевидця. Він повідомив англійському урядові інформацію одразу після поїздки в Україну і на Північний Кавказ. Дозвіл на цю разову поїздку кількох журналістів Дюранті «вибив» у радянських властей за те, що сприяв зміцненню лінії на дипломатичне визнання СРСР в американських колах.

28 серпня *Manchester Guardian* надрукувала анонімний лист радянського громадянина з Північного Кавказу. Наступного дня в *New York Times* з'явився лист американського подружжя Стебало, які дістали дозвіл побувати в своєму рідному селі. Одночасно паризька газета *Le Matin* почала друкувати звіт журналістки Сюзанни Бертіон про голод в Україні. Жодна з публікацій не містила цифр, але автори висловлювали своє або чуже судження про цілковиту тотожність трагічних подій описуваного періоду з голодом 1921–1922 рр.

⁴ The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933. — Kingston (Ontario), New York. 1988. — P. 179.

Московський кореспондент *Manchester Guardian* Вільям Чемберлін теж побував в УСРР і на Північному Кавказі. Щоб мати змогу описати свої враження від поїздки, він навесні 1934 р. виїхав з СРСР, а восени опублікував книгу «Залізний вік Росії». Посилаючись на місцеві адміністрації, він стверджував, що у вражених голодом регіонах загинуло до 10 % населення. У книзі повідомлялося, що голод охопив територію, де проживало 60 млн людей, а кількість жертв навряд чи могла бути меншою за 3–4 млн⁵.

У численних публікаціях генерального секретаря Європейського конгресу національностей при Лізі Націй Евальда Амменде називалися різні цифри жертв голоду. Зокрема, 1 липня 1934 р. у статті для газети *New York Times* він зазначив, що в СРСР від голоду загинуло 7,5 млн осіб. Разом з кардиналом Т. Інніцером Амменде був ініціатором створення комітету допомоги голодуючим регіонам Радянського Союзу. В грудні 1933 р. конгресмен організував у Відні міжнародну конференцію, присвячену голоду в СРСР.

Публікації херстівських газет. Громадськість країн Заходу не дуже вірила своїм журналістам, коли ті писали про Радянський Союз. Здебільшого журналісти були або антикомуністами, або «співчуваючими» (з різних причин — від ідеології до банальних субсидій), тож їх суперечливі повідомлення з-поза «залізної завіси» взаємно знецінювалися. Тому інформація про масштаби голоду не мала належного розголосу. Крім того, її почали використовувати в Америці як політичну зброю.

У звіті комісії Конгресу з визначення голоду 1932–1933 рр. в Україні Дж. Мейс детально висвітлив протистояння обраного в 1932 р. президента США Ф. Д. Рузвельта і газетного магната В. Р. Херста. Суть тактики Херста полягала у звинуваченні президента в намірах поліпшити відносини зі злочинним радянським урядом, який нищив власний народ. Адже після обрання на цей пост Рузвельта США відмовилися від політики невизнання СРСР і встановили з

⁵ Chamberlin W. *Russia Iron Age*. — Boston, 1934. — P. 88.

ним у 1933 р. дипломатичні відносини. Президент США скористався тим, що Й. Сталін у зв'язку з приходом до влади в Німеччині А. Гітлера почав шукати на Заході нових союзників. Примирення СРСР з європейськими партнерами США відповідало американським національним інтересам.

Херст діяв у кращих традиціях «жовтої» преси. Оскільки пропагандистська кампанія проти Рузвельта розпочалася 1935 р., магнатові треба було «актуалізувати» подію, яку він планував використати з метою недопущення переобрання цього президента на другий термін. Задум було здійснено шляхом «пересування» радянського голоду з 1933 на 1934 р. З протестом проти цієї операції негайно виступив Л. Фішер, який побував в Україні у 1934 р. і не побачив там голоду⁶.

У подальших публікаціях херстівські журналісти виправили хронологію, натомість застосували інший прийом, що справляв враження на читачів: нібито деякі радянські політичні діячі в неофіційному спілкуванні з газетярами називали точну цифру жертв голоду. Так, у квітні 1935 р. з'явилася публікація Гаррі Ленга, який твердив, що йому повідомили про 6 млн загиблих. У серпні вийшла друком серія статей американця російського походження Адама Тавдула, який був знайомий з М. Скрипником з дореволюційних часів. У 1931 р. Тавдул на кілька років повернувся в Україну, тож мав можливість спілкуватися з політиками вищого ешелону. Він запевняв, що незадовго до самогубства Скрипник поділився з ним такою інформацією: зі слів голови ДПУ УСРР В. Балицького, в Україні й на Кавказі від голоду померло 8–9 млн людей. Від інших офіційних осіб Тавдул нібито дізнався, що на Уралі, в Поволжі й у Західному Сибіру від голоду померли ще 1–2 млн людей⁷.

Інформація Г. Ленга й А. Тавдула «прижилася» у західній пресі. Це підтверджується хоча б тим, що в кращій прижиттєвій біографії Сталіна, авторство якої належало перу французького письменника

⁶ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. — P. 179.

⁷ Там само. — С. 180.

російського походження Бориса Суваріна і яка багато разів перевидавалася різними мовами, наведено оцінки жертв голоду 1932–1933 рр., запозичені нібито з радянських джерел і повідомлені Ленгом і Тавдулом⁸.

Публікації хапких херстівських журналістів містили в собі елементи «свідомої брехні», яка згодом розкрилася. У повоєнні часи це допомогло радянським пропагандистам побудувати концепцію так званого «херстівського голоду», нібито вигаданого на замовлення «українських буржуазних націоналістів». Зокрема, на гроші радянських спецслужб у Торонто було видано книгу Дугласа Тоттла з підзаголовком «Український геноцидний міф від Гітлера до Гарварда»⁹. Випускниками Гарварда були вчені української діаспори, які після 50-ї річниці Голодомору взялися за вивчення найбільшого сталінського злочину.

Інші оцінки. Огляд версій сучасників тих подій доцільно завершити розглядом ще двох оцінок, оприлюднених пізніше, але споріднених за своїм походженням із попередниками: кореспонденти не брали на себе відповідальності за достовірність повідомлень, посилаючись на надійне джерело в радянських колах. Адже на Заході побутувала думка, що в СРСР ведеться облік загиблих. Саме це переконання читачів експлуатували херстівські газетярі, посилаючись на міфічні контакти з високопосадовцями Союзу.

Перше із суджень належало Сталіну, а повідомив про нього політик, який користувався на Заході найбільшою довірою, — Вінстон Черчілль. Саме тому ця думка побутує в публіцистиці й досьогодні. Читати першоджерело не всім до снаги, тож зазвичай передану інформацію спотворюють, перекручуючи деталі, а то й зміст.

Автор розділу про демографічні наслідки суцільної колективізації і голоду 1932–1933 рр. у тритомнику «Население России в

⁸ Souvarine Boris. Stalin: Critical Survey of Bolshevism. — New York, 1939. — P. 669–670.

⁹ Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide myth from Hitler to Harvard. — Toronto, 1987. — 167 p.

XX веке» Наталія Араловець торкнулася згаданого в попередньому абзаці сюжету коротко: «В. Черчілль у військових спогадах згадав про висловлювання Й. В. Сталіна щодо 10 млн селян, висланих і полеглих від голоду»¹⁰. По-іншому інтерпретував це висловлювання голова НТШ (Україна) Олег Романів. У статті під моторошною назвою «Ювілей наймасштабнішої катастрофи України» він зазначив таке: «Звучать дуже об'єктивно визнання самого Сталіна, зроблені ним у Ялті 15 серпня 1943 р. в розмові з Черчіллем, коли він стверджує, що за час колективізації від 1929 до 1933 рр. втрати селянства дорівнювали 10 млн осіб»¹¹.

Читаючи спогади Черчілля, можна встановити, що на його репліку «Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей» Сталін відповів: «З десятками мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того щоб позбутися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами». А на питання, що сталося з куркулями, Сталін сказав: «Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на Північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити»¹².

Зі сказаного випливає, по-перше, що в СРСР за 4 роки було репресовано 10 млн селян, а по-друге, що Сталін не говорив про загибель селян від голоду (який узагалі заперечував). Під час цієї бесіди у Москві 15 серпня 1942 р. (не в Ялті 1943 р.) Сталін майстерно перекинув провину за знищення мільйонів селян з влади на наймитів. Скільки саме людей загинуло, Сталін, як буде показано далі, не знав. Цифра в 10 млн репресованих була названа навмання. Вона не відповідала ні кількості розкуркулених і висланих, ні кількості полеглих від голоду.

¹⁰ Население России в XX веке. Исторические очерки. — Том 1. 1990–1939. — М., 2000. — С. 270.

¹¹ Вісник НТШ. — 2002. — № 28. — С. 15.

¹² Черчилль У. Вторая мировая война. — М., 1991. — Т. 3–4. — Кн. 2. — С. 526.

Збирання трупів на вулицях. 1933 р. З колекції кардинала Т. Інніцера.
Фото А. Вінербергера

Ще одне судження наводиться лише тому, що Н. Араловець у згаданій вище книзі розглядає його поряд з іншими розрахунками втрат від голоду. Йдеться про розрахунки П. Василевського, вперше оприлюднені львівським журналом «Дзвін» у 1990 р.¹³ Згодом ці відомості було передруковано упорядниками книги «33-й: Голод. Народна книга-меморіал» В. Маняком і Л. Коваленко. Певно, московські демографи поставилися з увагою до цих розрахунків, адже їх опубліковано в авторитетному виданні.

Авторові випало ознайомитися з розрахунками П. Василевського ще до публікації. У липневому числі науково-популярного журналу «Наука і суспільство» за 1989 р. містилась моя стаття з розрахунками кількості жертв голоду в УСРР¹⁴. Приблизно через місяць редакція часопису передала мені критичний аналіз цих розрахунків, здійснений П. Василевським, а також його статтю, що тривалий час не друкувалася. У ній П. Василевський повідомляв, що

¹³ Василевський П. Алгебра геноциду // Дзвін. — 1990. — № 5. — С. 77–80.

¹⁴ Кульчицький С. Шукати правду, сказати правду // Наука і суспільство. — 1989. — № 7. — С. 17–21.

чекісти зареєстрували в Україні смерть від голоду 2 420 100 осіб між 1 грудня 1932 р. і 15 квітня 1933 р. Виходячи з цієї базової цифри, він визначав кількість усіх померлих від голоду станом на 1 серпня 1933 р. загальним числом 7 125 850 осіб.

Робота. Малюнок М. Іванченка

Історія базової цифри така. За свідченням П. Василевського, в 1950 р. він сидів в одній камері з колишнім керуючим справами РНК УРСР О. Кисельовим (це було в Комі АРСР), і той розповів йому про свою зустріч із В. Балицьким на березі Печори навесні 1939 р. Тоді Балицький нібито висповідався Кисельову, за гріх усього життя — Голодомор. Він переповів розмову Сталіна з Постишевим і Косіором, що відбувалася в

його присутності. Вождь похвалив українських керівників за звіти до Москви про кількість померлих від голоду (саме на підставі цих звітів нібито і склалася цифра — 2 420 100). Після наради Сталін підійшов до Постишева і сказав йому (знову у присутності Балицького): «Ты, Паша, назначен нами туда в роли главгола, и этим оружием сделаешь там больше, чем Семен конными армиями. Стасик немного растерялся, а у тебя рука и воля железные»¹⁵.

Усі деталі «спогадів» Василевського вигадані. В. Балицького було розстріляно 27 листопада 1937 р., цей факт належним чином задокументовано. У книзі про Балицького Ю. Шаповал і В. Золотарьов повністю переповіли барвисту розповідь Василевського про смертний час наркома — «гільйотини України», як називав його М. Скрипник. Балицького нібито впізнали ув'язнені ним свого часу харківські чекісти в Кожві під Печорою і влаштували йому «суд

¹⁵ Главгол — головкомандувач голоду, Семен — С. Бudyонний, Стасик — С. Косіор. Цитату наведено тому, що після опублікування статті П. Василевського у двох виданнях вона «гуляє» в публіцистиці.

честі», після чого той мусив сам накинати собі зашморг на шию. Коментуючи текст, автори книги компетентно засвідчили відсутність «харківських чекістів» у печорських таборах (так само як і смерть Балицького у 1937 р.)¹⁶.

Річ, однак, не в Балицькому або інших деталях розповіді Василевського — так само неправдоподібних. Для з'ясування питання про надійність «чекістської цифри» померлих від голоду важливим є фрагмент розповіді про те, як співробітники ДПУ готували звіти про померлих від голоду українських селян. Василевський писав: «По селах гасали на баских конях “чорношкірі” уповноважені районних відділів ДПУ, збирали від сільрад звіти щоп'ятиденки, звітували в районах, а ті — далі...» Виникає просте запитання: яка політична потреба спонукала чекістів до ретельної й оперативної лічби? Невже не можна було дочекатися перепису населення?

Саме Всесоюзний перепис населення, відсунутий через різні причини аж на 1937 р., найбільш переконливо підтверджує той неспростовний факт, що організаторів голоду-геноциду в Україні і на Кубані аніскільки не цікавила точна кількість померлих від голоду. Стурбувала їх лише та обставина, що перепис міг виявити сліди цього злочину.

2. Репресований перепис населення 1937 р.

Як Сталін заганяв себе в глухий кут. Дисидент з оточення академіка А. Сахарова Олександр Бабьонишев опинився в США, де став авторитетним фахівцем у галузі демографічної історії радянської доби. Щоб не зашкодити родичам у СРСР, він друкував свої

¹⁶ Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 355.

дослідження під булгаковським псевдонімом Максудов. Близьке есе «Початок 1937: перепис населення» з'явилося спочатку в російському журналі «Минувшее» (1986, № 1), а потім увійшло до його підсумкового збірника демографічних праць «Потери населения СССР» (Chalidze Publications, Benson, Vermont, 1989). Автор посилається на це видання.

Перші публікації есе Максудова були цікавими передусім як розповідь про репресований і всіма забутий перепис. Відбився в пам'яті шок у радянському суспільстві, спричинений коротенькою заміткою Марка Тольця під назвою «Скільки ж нас тоді було?», опублікованою московським тижневиком «Огонек» у передостанньому числі за 1987 рік. Як свідчить назва публікації, Тольц був обізнаний з журнальним варіантом есе Максудова, який закінчувався словами «Кінець-кінцем: коли нас скільки було?» Максудівське есе змушувало замислитися над тим, чому результати перепису виявилися несподіваними для керівників СРСР.

Як уже зазначалося, у 1934 р. відділи ЗАГС перейшли у відання НКВС. 28 вересня 1935 р. газета «Правда» опублікувала народжену в надрах ОДПУ постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про постановку обліку природного руху населення». Вона констатувала незадовільний стан цієї справи: «Органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і провадили там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті тих самих осіб, недооблік народжень і т. д.)». «І т. д.» насправді не існувало. Авторів документу турбували лише переоблік смертей і недооблік народжень, тобто низький рівень природного приросту населення, який унеможлилював швидке «погашення» втрат від голоду 1932–1933 рр. Іншими словами, вони намагалися замести сліди своєї злочинної діяльності звинуваченням працівників ЗАГСів у шкідництві. Чому «шкідництво» полягало саме в переобліку смертей і недообліку народжень, а не навпаки, залишалось незрозумілим.

Щоб припинити поширення чуток за кордоном і всередині країни про величезні втрати населення внаслідок голоду, Сталін узяв

на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності й загальної чисельності населення. Прагнучи бути переконливим, він зробив необережну заяву: у виступі в січні 1934 р. зі звітною доповіддю ЦК ВКП(б) XVII з'їзду партії особливо наголосив (у контексті з іншими досягненнями — зростанням національного доходу та випуску промислової продукції) на зростанні чисельності населення СРСР з 160,5 млн осіб наприкінці 1930 р. до 168 млн наприкінці 1933 р.¹⁷ Цифра в 168 млн була сумою двох величин: опублікованої ЦУНГО оцінки чисельності на січень 1933 р. — 165,7 млн осіб і річного природного приросту, який на початку 1930-х рр. складав приблизно 2,5 млн осіб. Обнародуванням цієї цифри Сталін давав зрозуміти авторам різних версій про втрати від голоду, що в СРСР не було ані втрат, ані, відповідно, голоду. Ця заява спантеличила демографів, адже вони розуміли, що незабаром доведеться провадити перепис населення й публікувати його результати, які, поза всяким сумнівом, будуть меншими від очікуваних.

«Липова» сталінська цифра чисельності населення використовувалася тільки в пропагандистських виданнях 1934—1935 рр. Заради честі демографів слід зазначити, що вони не публікували офіційних даних про чисельність населення на початок кожного року, як це завжди робилося раніше. Час спливав, а ці дані застигли на позначці початку 1933 р. Наприклад, у 1936 р. у Києві вийшов друком «Довідник адмінтерподілу УРСР» (станом на 15 грудня 1935 р., але щодо чисельності населення — станом на 1 січня 1933 р.).

У грудні 1935 р. у промові на Всесоюзній нараді комбайнерів Сталін зробив ще один «демографічний» демарш. Його заява (разом із надрукованими в газеті ремарками офіційної стенограми) звучала так: «У нас тепер усі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшилося, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, правильно. Але це веде до того, що населення почало розмножуватися куди швидше, ніж за старих часів. Смертності стало

¹⁷ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 332.

менше, народжування більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо (веселе пожвавлення в залі). Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3-х мільйонів душ. Це означає, що кожний рік ми одержуємо прирощування на цілу Фінляндію (загальний сміх)¹⁸.

Друга заява віддалена від першої на два роки. Немає сумніву, що в 1934–1935 рр. смертність різко зменшилася, оскільки під час Голодомору гинули переважно люди похилого віку. Поточні показники природного приросту тимчасово стали сприятливими. Мабуть, це й спантеличило Сталіна. Йому не слід було педалювати на «цілій Фінляндії».

Озвучення «липової» кількості населення на партійному з'їзді (нагадаємо — 168 млн осіб на початок 1934 р.) у поєднанні з цією заявою наразі означало, що на початку 1935 р. його чисельність у СРСР мала становити 171 млн осіб, 1936 р. — відповідно 174 млн, а в 1937 р. — 177 млн осіб. «Не полишає думка, — зазначав Максудов у своєму есе про перепис 1937 р., — що керівники країни і навіть демографи не мали в 1936–1937 рр. реального уявлення про наслідки здійснюваних соціальних заходів. Вони не могли не здогадуватися, що голод і масова смертність на селі змінюють демографічну картину, але як і на скільки — не знали»¹⁹.

Важко сказати, хто і в якій формі попередив Сталіна про небезпеку, приховану в переписі населення. Але можна стверджувати, що це було зроблено вкрай обережно. В іншому разі генсек скасував би перепис, як зробив це у повоєнний період. (Тоді пропонувалося провести перепис через 10 років після попереднього, тобто у 1949 р., але на це зважилися тільки через 20 років — у 1959 р.)

Більш-менш точно можна визначити й дату попередження про пов'язані з переписом політичні прикроші. 27 червня 1936 р. рішенням ЦВК і РНК СРСР було заборонено аборти (заборона зберігала чинність і після смерті Сталіна, до листопада 1955 р.). Цей екстра-

¹⁸ Комуніст (Київ). — 1935. — 4 грудня.

¹⁹ Максудов. Потери населения СССР. — Бенсон (Вермонт), 1989. — С. 272.

ординарний захід був покликаний сприяти тому, щоб «населення почало розмножуватися куди швидше, ніж за старих часів». Справді, в УСРР число народжень зросло з 766 тис. у 1935 р. до 1214 тис. у 1937 р.²⁰ Проте до вже призначеної дати перепису залишалось обмаль часу, а тому заборона абортів не вплинула на його результати.

Катастрофа українців у дзеркалі Всесоюзних переписів населення. 1 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР звернулися до населення країни із закликом свідомо поставитися до перепису, який мовою точних цифр мав продемонструвати всьому світу величезні перемоги соціалізму. Цього дня майже мільйон мобілізованих і навчених добровольців-обліковців зробили попередній суцільний обхід населення, готуючись до критичної миті — ночі з 5 на 6 січня, коли мала бути врахована кожна наявна в країні людина. Союзним республікам приписувалося не пізніше 10 січня відправити до Москви телеграфні повідомлення із сумарним показником переписаного населення. До 16 січня республіки, краї та області мали повторно подати в центр перевірені дані. ЦУНГО Держплану СРСР зобов'язувався надати уряду найважливіші для державного планування дані: загальну чисельність населення та його розподіл за регіонами і статтю. У Москві, Ленінграді й Харкові на повну потужність запрацювали машинолічильні станції, на кожній з яких працювало понад тисячу працівників. За кілька місяців вони мали опрацювати дані Всесоюзного перепису.

За зразково проведений перепис уряд нагородив начальника ЦУНГО І. Кравала орденом Леніна. Високими урядовими нагородами було відзначено й інших керівників кампанії. У газетах і журналах почали публікувати перші вибіркові дані перепису. Проте ця масова ейфорія різко обірвалася того дня, коли союзні республіки подали до Москви відомості про сумарну цифру переписаного населення.

²⁰ Рудницький О. П. Демографічні наслідки голоду 1932—1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 24. — К., 1990. — С. 25.

10 січня заступник начальника Управління народногосподарського обліку Укрдержплану Е. Кустолян у записці на ім'я І. Кравалю, надісланій разом з телеграфним повідомленням, зазначив: «результати перепису по УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал цілком таємним»²¹. Чисельність населення України в 1937 р. виявилася меншою, ніж у 1926 р. Перепис витягував на суд людський замовчувану владою демографічну катастрофу 1933 р.

До зняття грифу таємності з радянської демографічної статистики на Заході було опубліковано кілька версій про чисельність населення Радянського Союзу на початок 1937 р. Посилаючись на свідчення керівника радянської військової розвідки в Західній Європі В. Кривицького, який у 1937 р. не повернувся до СРСР, Б. Суварін у згадуваній вище біографії Сталіна твердив, що перепис зареєстрував 145 млн осіб^{22,23}. О. Антонов-Овсієнко в книзі про Сталіна приділив перепису 1937 р. невеликий розділ. Посилаючись на свідчення вцілілого після Великого терору заступника Кравалю О. Попова, він назвав іншу цифру — 156 млн осіб²⁴. М. Царинник у вступній статті до збірника документів про голод в Україні повідомив дещо інший результат перепису — 158 млн осіб²⁵.

Взявшись за тему перепису 1937 р. у часи горбачовської «перебудови», професійні демографи (Максудов, Тольц) не стали називати навмання будь-яку цифру. Та в цьому вже й не було потреби — політика гласності відкрила доступ до радянської демографічної статистики.

Першим цим скористався директор Центрального архіву народного господарства СРСР В. Цаплін. У квітні 1989 р. він опублікував

²¹ Поляков Ю. А., Жиромская В. Б., Киселев И. Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования. — 1990. — № 6. — С. 8.

²² Souvarine Boris. Stalin: A Critical Survey of Bolshevism. — P. 669.

²³ У виданій Вальтером Кривицьким у 1939 р. книзі «Я був агентом Сталіна» такого свідчення немає.

²⁴ Антонов-Овсенко А. В. Портрет тирана. — Нью-Йорк, 1980. — С. 253–257.

²⁵ Див.: The Foreign office and the Famine. — P. 48.

у журналі «Вопросы истории» сенсаційну статтю «Статистика жертв сталинизма в 30-е годы». Стаття давала відповідь на запитання про чисельність населення СРСР за переписом 1937 р. Зокрема, Цаплин опублікував лист начальника ЦУНГО Кравалю на ім'я Сталіна і Молотова від 14 березня 1937 р. «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення». Виявляється, 6 січня перепис зареєстрував у СРСР 162 003 225 осіб. У цю цифру входили категорії населення, які переписувалися окремо: 1 956 217 службовців РСЧА, внутрішніх військ і прикордонної охорони НКВС, а також 2 653 036 осіб, які входили до спецконтингенту НКВС (тюрми і концтабори) та Наркомату освіти (спецшколи та колонії)²⁶.

Отже, перепис 1937 р. в УРСР показав такі результати порівняно з переписом 1926 р.²⁷:

Область, регіон	17.12.1926	06.01.1937	1937 р. у % до 1926 р.
Вінницька	4 358 526	3 918 736	89,9
Київська	5 800 912	5 098 241	87,9
Чернігівська	2 784 311	2 522 371	90,6
Харківська	5 722 653	5 053 431	88,3
Донецька	2 963 690	4 578 669	154,5
Дніпропетровська	3 483 665	3 721 228	106,8
Одеська	3 244 620	2 925 399	90,2
Молдавська АРСР	567 599	569 534	100,3
<i>УРСР в цілому</i>	<i>28 925 978</i>	<i>28 387 609</i>	<i>98,1</i>

²⁶ Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 176.

²⁷ Поляков Ю. А. Полвека молчания. — С. 17.

Таблиця потребує коментарів. Дані щодо кількості населення за переписом 1926 р. в документах кінця 1930-х рр. були на 117 тис. меншими від публікованих відразу після нього. Розміщених на території УРСР службовців РСЧА, внутрішніх військ і прикордонної охорони обліковували централізовано і не включали до підсумкової кількості населення ні в 1926, ні в 1937 рр. Спецконтингенти НКВС і Наркомосу розподілялися по областях.

З таблиці видно, що за 10 років в Україні відбувся істотний перерозподіл населення, зумовлений передусім урбанізаційними процесами під впливом високих темпів капітального будівництва в Донецько-Придніпровському регіоні. Тому на всіх інших областях, окрім Донецької і Дніпропетровської, демографічна катастрофа позначилася ще сильніше. Начальник УНГО при Держплані УРСР мав підстави для висновку про необхідність засекретити результати перепису 1937 р.

Катастрофа українців увиразниться, якщо зіставити динаміку за переписами десятиох найбільш чисельних народів Радянського Союзу²⁸:

№ пор.	Національність	1926 р.	1937 р.	1937 у % до 1926
1.	Росіяни	77 791 124	93 933 065	120,7
2.	Українці	31 194 976	26 421 212	84,7
3.	Білоруси	4 738 923	4 874 061	102,9
4.	Узбеки	3 955 238	4 550 532	115,0
5.	Татари	3 029 995	3 793 413	125,2
6.	Казахи	3 968 289	2 862 458	72,3
7.	Євреї	2 672 499	2 715 106	101,6
8.	Азербайджанці	1 706 605	2 134 648	125,1
9.	Грузини	1 821 184	2 097 069	115,3
10.	Вірмени	1 568 197	1 968 721	125,5

²⁸ Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. — М., 1991. — С. 97.

Динаміка чисельності окремих народів у міжпереписний період визначалася впливом кількох зовнішніх чинників: форсованими темпами соціально-економічних перетворень (які у випадку зказахами призвели до демографічної катастрофи), політикою масових репресій, в атмосфері яких тільки й ставали можливими примусові перетворення (в тому числі застосований проти громадян України терор голодом) і, нарешті, відмовою від політики коренізації поза межами територій «титових націй». Мільйони українців і білорусів, які постійно проживали за межами своїх республік, під час перепису 1937 р. реєструвалися як росіяни.

Спроба фальсифікації перепису 1937 р. Услід за коротким повідомленням про попередні результати перепису 1937 р. І. Краваль надіслав Сталіну і Молотову свої пояснення з приводу того, чому чисельність населення виявилася нижчою від очікуваної за даними поточного обліку. Начальник ЦУНГО опинився у вкрай незручній ситуації: йому доводилося знаходити наукоподібні пояснення, які маскували б людські втрати, спричинені сталінською «революцією згори».

І. Краваль відмовився від офіційної оцінки чисельності населення на 1 січня 1933 р. — 165,7 млн осіб. Поточний облік давав хибні завищені цифри, зазначав він, пояснюючи це вадами системи реєстрації народжуваності та смертності. Тільки після передачі ЗАГСів у систему НКВС їхня робота почала налагоджуватися, змушений був додати Краваль, щоб не кинути тінь на це всесильне відомство²⁹.

Однак звинувачувати ЗАГСів (до передачі їх у систему НКВС) і власне відомство в неналежному обліку населення було нелогічно. Якби йшлося про звичайну недбалість, то це однаково позначилося б на реєстрації взаємно протилежних явищ — народжуваності й смертності. Щоб здійснювати цілеспрямований недооблік населення, потрібно було утримуватися від реєстрації народжень і фіксувати

²⁹ Социологические исследования. — 1990. — № 6. — С. 40.

надлишкову кількість смертей. Отже, замість недбалості працівників системи народногосподарського обліку треба було б звинуватити у свідомо здійснюваному фальшуванні природної динаміки кількісного складу населення. Мотиви такого фальшування важко пояснити, але в 1937 р. це не могло стати перешкодою для органів державної безпеки. Тож відповідальних осіб системи обліку звинуватили в контрреволюційному недообліку населення. Зокрема, Кравалю було заарештовано і розстріляно.

У лютому — березні 1937 р. до ЦУНГО Держплану СРСР і до місцевих УНГО почали надходити запити від відомств про надання даних перепису для різних потреб: формування виборчих ділянок для виборів до Верховної Ради СРСР, складання плану третьої п'ятирічки тощо. Та відразу після одержання перших підсумків перепису дію циркуляру ЦУНГО від 23 грудня 1936 р., яким дозволялося надавати обкомам партії і облвиконкомам дані про чисельність населення, було припинено. 27 серпня 1937 р. основні матеріали перепису були передані на зберігання в секретні частини відомства³⁰.

Після арешту Кравалю керівники ЦУНГО зробили відчайдушну спробу врятувати перепис 1937 р. «підправленням» його результатів. В лютому 1990 р., розшукуючи в архівному фонді ЦУНГО матеріали перепису 1937 р. по Україні, я натрапив на рукопис обсягом у 40 сторінок машинопису без назви й адресата. Свого часу архівісти-секретники у складеному переліку документів назвали його «Запискою про проведення перепису 1937 р.» На останній сторінці рукопису є машинописна дата — 13 серпня 1937 р., виправлена чорнилом на 19 серпня. Тим же чорнилом зроблені підписи керівників ЦУНГО І. Веременичева, І. Писарева і третій, нерозбірливий.

Зі змісту рукопису зрозуміло, що це копія доповідної записки в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про те, як матеріали перепису, говорячи словами авторів, «звільнювалися від шкідливих спотворень». Керівники відомства повідомляли, як вони розподілили по кожному регіону свою

³⁰ Там само. — С. 13.

фальсифікаторську поправку, спрямовану на виправлення «шкідницького недобору» населення. Поправка дорівнювала 6 526 тис. осіб³¹.

Особливу увагу в записці приділено УРСР. За переписом 1926 р., населення республіки становило 28 926 тис. осіб, а облічений природний приріст за 1927–1936 рр. дорівнював 2 376 тис. Отже, в сумі мало бути 31 302 тис. (в тексті документу помилково надруковано 31 502). Оскільки за переписом 1937 р. населення України становило 28 388 тис. осіб, то це повинно було означати, що відплив за межі республіки складав 3 114 тис. осіб. «Безсумнівно, — стверджували автори цього документу, — що цифра відпливу за межами УРСР — 3,1 млн осіб — цілком безглузда, хоч шкідники робили спробу її обґрунтувати. Розрив свідчив лише про значний недооблік населення УРСР під час перепису 1937 р.»³²

Розраховуючи, наскільки треба збільшити чисельність населення в областях УРСР, щоб ліквідувати «недооблік», автори використали наявну в них статистику переміщення людей між республіками СРСР. Ці дані мають украй важливе значення для розрахунку втрат від голоду, про що йтиметься далі. Тут треба лише зазначити, що матеріали міжреспубліканського міграційного балансу мали статус цілковитої таємниці, оскільки в них враховано всі види добровільного і примусового переміщення населення.

У роки першої п'ятирічки органи державної статистики мали лише приблизне уявлення про механічний рух населення. Після запровадження внутрішніх паспортів, тобто з 1933 р., рух населення стало можливим відслідковувати за допомогою механізму прописки і виписки. Це підвищило достовірність даних про механічний рух, хоч, як зазначалося в записці, «цей облік продовжує страждати найкрупнішими недоліками»³³. Проте приблизну картину, з точністю до десятків тисяч осіб, він усе-таки давав.

³¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 343–344.

³² Російський державний архів економіки. — Ф. 1562. — Оп. 329. — Спр. 200. — Арк. 187.

³³ Там само. — Арк. 187–188.

У записці підкреслювалося, що в 1936 р. відпливу населення з УРСР не спостерігалось, а в 1934–1935 рр. відплив з урахуванням припливу складав не більше 100 тис. осіб щорічно. У роки першої п'ятирічки відплив був значним. Загалом за звітний період він становив, судячи із записки, 1 343 тис. осіб. Наводився також обласний розріз сальдо припливу та відпливу населення за 1927–1936 рр.³⁴:

Область	Сальдо, тис. осіб
Вінницька.	–691,5
Київська.	–585,0
Чернігівська.	–380,5
Харківська.	–593,4
Донецька.	+1 339,0
Дніпропетровська.	–24,0
Одеська.	–451,1
Молдавська АРСР.	–48,2
УРСР в цілому.	–1 334,6

Драматичні обставини, за яких готувалася ця записка, позначилися на цифрах. Так, сальдо за областями становить 1434,7 тис., а не 1334,6 тис. Крім того, від'ємне сальдо механічного приросту населення УРСР, подане в тексті записки окремо, зазначено цифрою – 1343 тис. Проте різночитання не таке значне, щоб взяти до уваги (зважаючи на властиву цій величині неточність обрахунку).

Автори записки повідомляли, що на машинолічильних станціях уже здійснюється розробка першої черги матеріалів «виправленого» перепису (територіальний розріз населення, його склад за віковою структурою, національностями, писемністю, освітою, ставленням до релігії та сімейним станом). Цю роботу передбачалося завершити до 1 січня 1938 р. Ставилося питання про дозвіл на публікацію «виправлених» матеріалів перепису 1937 р.³⁵

³⁴ Там само. — Арк. 189.

³⁵ Там само. — Арк. 196.

Сталін на це не погодився. 25 вересня 1937 р. РНК СРСР визнав матеріали Всесоюзного перепису населення дефектними. Переписні картки було знищено. Демографічна наука практично зникла під пресом утисків влади. Ті демографи, які вижили, мусили забути про свій фах. Науково-дослідні інститути з проблем народонаселення припинили роботу, зокрема й всесвітньовідомий Демографічний інститут АН УРСР. Статистичні органи зобов'язувалися провести новий перепис населення на початку 1939 р.

3. Версії повоєнних дослідників

Розрахунки С. Соснового. Ми ніколи не зможемо точно визначити втрати від голоду 1921–1923 і 1946–1947 рр., оскільки ці трагедії сталися після тривалих війн. За відсутності цифр втрат воєнного часу, зокрема даних про міграцію населення, оцінка втрат від повоєнного голоду внеможливо. У випадку ж з наслідками голоду 1932–1933 рр. все інакше. Після перепису 1939 р., результати якого було відразу оголошено, з'явилася можливість окреслити втрати голодних років. Складність полягала лише у визначенні руху населення в період між переписами.

Виконавці перепису 1939 р., прагнули вийти на «справну» цифру. Проте причетні до влади люди розуміли, що результати перепису, проведеного з невеликим часовим відривом від попереднього, сфальсифікувати майже неможливо. В усякому разі, їх фальсифікація була незначною порівняно з невдалими спробами підробки перепису 1937 р. Це переконливо підтвердилося простим зіставленням даних переписів 1937 і 1939 рр., коли таке зіставлення стало можливим.

«Вилка» у вигляді двох переписів населення, між якими знаходилися голодні роки, зробила повоєнні оцінки втрат від голоду точнішими. Щоправда, одразу постала істотна відмінність між загальносоюзними і республіканськими оцінками. В умовах «залізної завіси» показник міграції в загальносоюзних оцінках дорівнював нулю, тоді як в обрахунок республіканських втрат доводилося включати

сальдо міграційного балансу. Оскільки його ніхто не міг знати, діапазон оцінок коливався в широких межах.

Починати цей розділ треба з розрахунків С. Соснового. Про цю людину ми знаємо мало, а відомості ці суперечливі. Достеменно відомо, що на початку 1930-х рр. він працював в Укрдержплані на посаді агронома-економіста, а потім залишився в окупованому вермахтом Харкові. Сосновий спромігся витиснути максимум можливого з офіційних радянських довідників 1930-х рр. і в 1942 р. опублікував статтю з розрахунками жертв Голодомору в харківській газеті «Нова Україна». Статтю було передруковано 2 і 5 лютого 1950 р. газетою «Українські вісті», що виходила в Новому Ульмі (ФРН) — найбільшому осередку українців з категорії переміщених осіб. Того ж року газетну публікацію С. Соснового віддруковано в Новому Ульмі окремою брошурою³⁶.

Відштовхуючись від факту появи статті С. Соснового в західно-німецькій газеті, деякі дослідники зробили висновок, що він емігрував до ФРН, а звідти переїхав до США. Слідом за ними автор цієї книги повторив наведені твердження в колективній монографії, що вийшла в світ у 2003 р³⁷. Наразі здається достовірнішою інформація Д. Соловея, який припускав, що Сосновий загинув в окупованому Харкові у 1942 або 1943 рр. На початку 1930-х рр. Соловей теж працював у харківському Будинку уряду — в УНГО при Укрдержплані³⁸.

Тож звернімося до розрахунків С. Соснового в переказі Д. Соловея, котрий користувався новоульмівською газетою. Сосновий уважав, що на кінець 1932 р. в Україні від голоду загинуло 1505 тис., а за першу половину 1933 р. — 3317 тис. осіб, що разом складало 4822 тис. осіб. Загалом під час перепису 1939 р. Україна недорахувалася 7521 тис. своїх громадян³⁹.

³⁶ Голод в Україні 1932–1933 рр. Бібліогр. покажчик. — Одеса—Львів, 2001. — С. 118, 119.

³⁷ Кульчицький С. В. Демографічна катастрофа // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 486.

³⁸ Соловей Д. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років. — К., Полтава, 2005. — С. 19, 152.

³⁹ Там само. — С. 152–153.

Ключовими величинами в обрахунку С. Соснового були дані перепису 1939 р., а також поточний облік населення станом на 01.01.1933. На відміну від переважної більшості експертів, які здійснювали оцінку людських втрат, він відмовився від використання даних перепису 1926 р. Можна припустити, що в його очах переваги такого надійного джерела, як перепис 1926 р., знецінювалися впливом катаклізмів 1927–1931 рр. на демографічний стан суспільства. Однак поточний облік населення УСРР станом на початок 1932 і 1933 рр. був дуже недосконалим, як ми вже мали нагоду пересвідчитися, аналізуючи загальносоюзну статистику. Крім того, Сосновий встановлював гіпотетичний приріст населення між початком 1933 р. і переписом 1939 р. за допомогою формули складних відсотків, непридатної для обрахунку демографічних величин.

Попри це, Сосновий спирався на реальні, хоч і дещо спотворені величини. Якщо ввести до цього розрахунку невідому обліковцеві величину від'ємного сальдо міжреспубліканського міграційного балансу, то одержимо прямі втрати у розмірі 3 479 тис. осіб. Ця цифра близька до показників, які обраховуються за доступною тепер демографічною статистикою.

Опосередкованими втратами від голоду С. Сосновий вважав весь дефіцит населення між початком 1932 і 1939 рр. У його розрахунках цей дефіцит дорівнював 7521 тис. осіб. Водночас треба визнати, що на стан населення впродовж цих семи років впливали й інші чинники. Голодомор був лише одним із них.

У повоєнній літературі української діаспори опубліковані в 1942 р. дані С. Соснового здобули визнання. На відміну від довоєнних експертних оцінок, їх було одержано шляхом порівняння чисельності населення до і після Голодомору. Мало значення й те, що використовувалися відсутні на Заході спеціалізовані видання Держплану УРСР. Нарешті, розрахунки С. Соснового було надано громадськості в доступній для розуміння і навіть образній формі. Сосновий підкреслював, що в розпал голоду, часові межі якого визначено цілком точно — перша половина 1933 р., щоденно гинуло до 25 тис. українських селян, тобто тисяча в день, сімнадцятеро — щохвилини.

10 вересня 1993 р. у Києві відбулася Міжнародна наукова конференція у зв'язку з 60-річчям Голодомору. Голова оргкомітету конференції, віце-прем'єр-міністр М. Жулинський у доповіді назвав цифри втрат від голоду — прямі (4,8 млн) і непрямі (7,5 млн)⁴⁰. Ці величини вже давно не пов'язувалися з іменем С. Соснового і з його статтею в харківській газеті 1942 р. Жулинський використав їх через високу популярність у середовищі української діаспори. Услід за ним ці цифри стали повторювати інші автори, які писали в Україні про Голодомор. Із часом перша оцінка забулася, а друга (7,5 млн осіб) набула значення узагальнюючої цифри людських втрат за період 1932–1933 рр. (а не 1932–1938 рр.!).

Не менш уживаним як у літературі, так і в усних виступах політиків став такий ряд: 25 000 жертв — щодня, 1000 — щогодини, 17 — щохвилини. С. Сосновий розрахував його для першої половини 1933 р., виходячи із загальної цифри визначених ним втрат — 3317 тис. осіб. Однак про прив'язку цих конкретних цифр до одного півріччя так само забули. Цифру «17 за хвилину» одні нерідко множать на обидва роки голоду, одержуючи небачено високі загальні втрати, після чого інші злостиво їх критикують.

Версії демографів. Повернімося, однак, до аналізу повоєнних версій втрат від голоду 1932–1933 рр. в СРСР. Розрахунки С. Соснового унікальні, але вони все-таки одні з багатьох.

Нові підходи до аналізу доступної інформації продемонстрував у 1946 р. американський демограф Ф. Лоример⁴¹. Спираючись на таблиці смертності й тривалості життя, опубліковані в СРСР після перепису 1926 р., він зробив розрахунок для категорій населення, зареєстрованих цим переписом. Це дало вченому можливість твердити про дефіцит населення, спричинений надлишковою смертністю —

⁴⁰ Вступне слово голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні, віце-прем'єр-міністра, академіка Миколи Жулинського // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. — С. 7.

⁴¹ Lorimer F. Population of the Soviet Union: History and Prospects. — Geneva, 1946.

4,8 млн осіб. Коефіцієнт тривалості життя, визначений Лоримером за даними перепису 1939 р., давав змогу розрахувати надлишкову смертність для всього населення СРСР, наявного в період між переписами, — 5,5 млн осіб. Розрахунок, однак, виявився дуже неточним, адже Лоример користувався даними укрупнених вікових груп. Значення розрахунку полягало в тому, що він встановлював вузький діапазон втрат від голоду та інших репресій періоду між переписами в масштабах Радянського Союзу. Замість «вилки» у довоєнних оцінках від 1 до 10 млн можна було вже говорити про конкретну цифру — близько 5 млн жертв, щоправда, з поправкою в кілька мільйонів в обидва боки від неї. Через незадовільну якість демографічного матеріалу Лоример не зміг вирахувати нижню і верхню межу істинних значень реальних втрат населення. Проте застосована ним методика розрахунків виявилася вдалою і була пізніше (з 1975 р.) використана Максудовим.

Максудов справедливо зазначав, що за 10–12 років міжпереписного періоду помилки розрахунку, який спирався на мінімум неякісного демографічного матеріалу, могли перевищити величину

Масові поховання жертв Голодомору на околицях Харкова. 1933 р.
З колекції кардинала Т. Інніцера. Фото А. Вінербергера

оцінки втрат⁴². Очевидно, що на кінцевий результат впливали й інші чинники, окрім голоду. Наприклад, депортація населення, поява організованих державою «доприселенців», масові втечі з українського села, заборона абортів тощо.

Найбільший, мабуть, перелік кількісних оцінок трагедії міститься у звіті комісії з українського голоду Конгресу США, підготовленому Дж. Мейсом. Не називаючи їх, відзначимо таку закономірність: чим вищою є кваліфікація автора, тим нижчою є оцінка.

Завершуючи огляд відповідної літератури 1950-х рр., слід зупинитися на ставленні до оцінки втрат від Голодомору найбільш авторитетного серед української діаспори фахівця в галузі статистики та демографії — Володимира Кубійовича. У редактованій ним «Енциклопедії українознавства» стаття «Голод в 1932–1933 рр.» належить В. Маркусю. Порівнюючи оцінки різних експертів, Маркусь називав прямі втрати від голоду в діапазоні від 5–6 млн до 2,5 млн осіб⁴³. Сам Кубійович, незважаючи на фахові знання з демографії (а можливо, завдяки цим знанням), не намагався визначити конкретну кількість жертв Голодомору. Після появи перших коротких повідомлень про результати Всесоюзного перепису населення 1959 р. він опублікував велику статтю з аналізом змін у стані населення України за період 1927–1958 рр. Торкаючись у ній демографічної катастрофи українського народу в 1930-х рр., він поставив під знак запитання цілий ряд показників, необхідних для визначення втрат від Голодомору: природний приріст, втрати внаслідок політичних репресій, добровільну еміграцію і депортації, імміграцію. Вчений сумнівався навіть у тому, наскільки можна було довіряти Всесоюзному перепису населення 1939 р. Разом з тим показники стосовно кількості населення Кубійович розглядав як взаємопов'язаний комплекс цифр, тобто системно. Не маючи можливості визначити точну кількість прямих жертв Голодомору, він визначав їх у певному,

⁴² Максудов С. Потери населения СССР в годы коллективизации // Звенья. — № 1. — С. 71.

⁴³ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — К., 1990. — С. 406.

й досить вузькому, діапазоні — від 2 до 3 млн осіб. Свою експертну оцінку Кубійович прокоментував так: «Більшість авторів подає втрати, спричинені голодом, багато вищі — на 4–7 млн. Якби прийняти ці числа, треба б консеквентно припускати дуже сильний приплив людності з інших республік в Україну, зокрема до сіл, щоб вирівняти ці величезні втрати. На такий масовий приплив неукраїнського населення до сіл України не маємо ніяких даних»⁴⁴.

Підхід В. Кубійовича до кількісних оцінок жертв голоду було враховано в першому англomовному виданні «Енциклопедії українознавства». У статтях «Зміни в населенні після 1930» та «Економічна ситуація та голод 1932–33» прямі втрати оцінювалися в 3 млн, а втрати з урахуванням хвороб та зниження народжуваності — в діапазоні від 5 до 7 млн осіб⁴⁵.

Перелічені вище версії втрат від голоду належать дослідникам Заходу. Проте маємо й версію, опубліковану... в Радянському Союзі. Як таке могло статися?

У 1974 р. побачило світ історико-демографічне дослідження найбільш авторитетного радянського вченого в цій галузі — Б. Урланіса. Після XX з'їзду КПРС демографічна наука почала відроджуватися. Однак учений міг досліджувати динаміку народонаселення тільки за повоєнний час. Один з розділів своєї монографії «Проблеми динаміки населення СРСР» Урланіс присвятив аналізу достовірності демографічних прогнозів, починаючи з дореволюційного періоду. Вказавши на те, що зроблений у 1927 р. розрахунок Держплану СРСР прогнозував чисельність населення країни на квітень 1933 р. у кількості 169 млн осіб, Урланіс піддав його критиці за необґрунтованість і навів для порівняння петитом без будь-яких коментарів іншу оцінку чисельності населення станом на квітень 1933 р. — 158 млн осіб⁴⁶. Це був результат його власних розрахунків, тоді як

⁴⁴ Кубійович В. Зміни в стані населення советської України в рр. 1927–1958 // Інститут для вивчення СССР. Український зб. — Кн. 16. — Мюнхен, 1959. — С. 13.

⁴⁵ Ukraine. A Concise Encyclopaedia. — Toronto — vol. 1. 1963. — P. 200–201, 825.

⁴⁶ Урланіс Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР. — М., 1974. — С. 319.

тогочасні статистичні джерела на початок 1933 р. (тобто до найвищої фази Голодомору) давали зовсім іншу цифру — 165,7 млн осіб. Квітень 1933 р. згадувався в книзі у зв'язку з контекстом, в якому йшлося про прогнозні оцінки народонаселення. Важливо було те, що називалася цифра після січня 1933 р., яка припадала на місяці Голодомору. Розрив між офіційними даними і цифрою Урланіса складав 7,7 млн. Це була прихована інформація про демографічний дефіцит, зумовлений переважно наслідками голоду.

У розлогій статті Максудова «Дискусії на Заході про втрати радянського населення в епоху колективізації», що увійшла до його книги «Потери населения СССР», було здійснено аналіз монографії Б. Урланіса «История одного поколения». Урланіс створив демографічну історію покоління свого року народження — 1906 р. У книзі містилися показники народжуваності та смертності населення в СРСР за всі роки, крім 1931–1933⁴⁷. Методом зворотного обрахунку Максудов реконструював демографічні показники «заборонених» років і виявив, що демограф, який мав доступ до таємних архівів, оцінював втрати від голоду в СРСР у 7,5 млн осіб⁴⁸. Цифра практично збігалася з тією, яку вчений навів у замаскованому вигляді в монографії 1974 р. Слід зазначити, що ця цифра є дуже близькою до подібних сучасних розрахунків, здійснених професійними демографами на підставі аналізу демографічної статистики.

Максудов узявся до цього напрямку досліджень під впливом праць Б. Урланіса. Спочатку його роботи виходили в самвидаві. Праця «Втрати населения СРСР в 1931–1938 рр.» вперше з'явилася друком у 1975 р. у книзі «XX век» за редакцією Роя Медведева. Потім її було передруковано англійською і французькою мовами, а у значно переробленому й доповненому вигляді — в нью-йоркському російськомовному збірнику «СССР: внутренние противоречия» (1982. — № 5. — С. 104–190). Тут до псевдоніму «Максудов» О. Бабьонішев додав раніше

⁴⁷ Урланіс Б. Ц. История одного поколения. — М., 1968. — С. 200.

⁴⁸ Максудов С. Потери населения СССР. — С. 226–227.

відсутній ініціал «С.» Нарешті, він узяв участь у колективній англомовній монографії, яка вийшла в Едмонтоні (Канада) в 1986 р. під грифом Канадського інституту українознавчих студій. Монографію підготували Р. Сербин та Б. Кравченко за результатами наукової конференції, що відбулася в Університеті Квебека (Монреаль) у 1983 р. Стаття Максудова була переробкою попередньої праці, але хід аналізу та його кількісні показники не змінилися. Цього разу до прізвища «Максудов» О. Бабьонішев додав ініціал «М.»⁴⁹

Понад два десятиліття Максудов обраховував втрати населення 1930-х рр. як у СРСР загалом, так і в Україні. Незмінним залишався підхід до методики розрахунків: спочатку назвати остаточну цифру, а потім оцінити її вірогідність залежно від якості джерел. У міру того як джерела ставали якіснішими, розрив між максимальним і мінімальним значенням остаточної цифри скорочувався. У перших розрахунках Максудова діапазон вірогідних значень остаточної цифри був надзвичайно широким: мінімальна оцінка втрат в УРСР між 1926 і 1939 рр. дорівнювала 2872 тис., а максимальна — 6455 тис. За такого розходження значень втрати зручніше оцінювати в круглих цифрах: від 3 до 6,5 млн осіб. Навряд чи цей діапазон задовольняв критиків Максудова. Проте ті, хто визначав величину втрат однією цифрою, не були більш точними, радше навпаки. Подібний діапазон втрат обумовлювався реальним станом доступних для аналізу статистичних джерел.

Пам'ятний хрест жертвам
Голодомору на кладовищі
в с. Циблях
Переяслав-Хмельницького
району. 1995 р. Фото О. Фадєєва

⁴⁹ Maksudov M. *Ukraine's Demographic Losses 1927–1938. Famine in Ukraine 1932–1933*. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. — Edmonton, 1986. — P. 27–43.

Поява праць Максудова дала можливість твердити, що в добу колективізації прямі втрати України не могли бути меншими за 3 млн і більшими за 6,5 млн осіб. Максудов не тільки розрахував втрати населення в СРСР у 1930-ті рр., а й дав критичну оцінку версіям колег⁵⁰. Зокрема, він зупинився на дискусії між Стефеном Віткрофтом і Стивеном Розфілдом, що точилася в у першій половині 1980-х рр.

На думку Розфілда, суцільна колективізація призвела до прямої загибелі, переважно внаслідок голоду 1932–1933 рр., 5,1 млн осіб. Основна частина цих втрат була пов'язана з катастрофічним зниженням народжуваності й так само катастрофічним підвищенням рівня смертності через несприятливі умови життя за весь період форсованої індустріалізації СРСР. На відміну від Розфілда, Віткрофт, залучаючи різноманітні дані з демографії, економіки та медичної статистики, не виявив елементів катастрофізму в повсякденному житті населення Радянського Союзу. Максимальний рівень втрат він обмежував цифрою 2,7 млн осіб⁵¹. У дискусію втрутився й видатний радянський історик Віктор Данилов. Не будучи демографом, він не вдавався до подробиць, але взяв бік Віткрофта⁵².

Дискусія цікава тим, що після розсекречення радянських архівів обидва вчені визнали, що припустилися помилок: Розфілду довелося мінімізувати розрахунки, а Віткрофту — відмовитися від занижених цифр. Додамо, що В. Данилов у головній праці свого життя — п'ятитомнику унікальних документів «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» подав як додаток підсумкову статтю С. Віткрофта з аналізом радянської демографічної статистики та оцінками втрат від голоду 1932–33 рр. в Україні і в СРСР⁵³.

⁵⁰ Максудов С. Дискуссия на Западе о потерях населения в эпоху коллективизации // Минувшее. — 1987. — № 4 — С. 369–393. Стаття увійшла до книги автора «Потери населения СССР».

⁵¹ Максудов С. Потери населения СССР. — С. 214.

⁵² Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40-х гг. в СССР // Вопросы истории. — 1987. — № 3. — С. 116–121.

⁵³ Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни // Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. В 5 т. 1927–1939. — Т. 3. Конец 1930–1933. — М., 2001. — С. 866–887.

Усі розрахунки істориків, демографів і статистиків, зроблені до розсекречення архівів, слід визнати версіями — більш або менш достовірними. Водночас розгляд версій має сенс. Можна твердити, що в Кремлі не стояли за ціною, вимірюваною людськими життями, коли будували націлену на світове панування «державу-комуну». Для сталінської команди в Кремлі важливою залишалася саме кінцева мета: залучення багатомільйонного селянства до командної економіки.

Аналіз до— і повоєнних версій веде до закономірного висновку: демографи мали відчутну перевагу перед істориками. Вони розробили модель нормального ходу демовідтворення, який спостерігався б у СРСР (і в УРСР), якби не був підірваний суцільною колективізацією сільського господарства. Виконана на основі цієї моделі реконструкція дає змогу порівняти гіпотетичну картину демовідтворення з реальною, а отже здобути уявлення про масштаб людських втрат.

«Реєстр смерті» Р. Конквеста. Завершуючи розгляд повоєнних версій, зупинимося на найбільш відомих серед істориків і широких кіл читачів розрахунках Роберта Конквеста. Адже його книга «Жнива скорботи» — найпопулярніше дослідження цієї теми на Заході та в Україні. Демографічним наслідкам голоду 1932–33 рр. Конквест присвятив окремий розділ — «Реєстр смерті». Наведу лише підсумкову цифру демографічних втрат від голоду в Україні — 5 млн, на Північному Кавказі — 1 млн, в інших регіонах — 1 млн осіб⁵⁴.

Після відкриття доступу до радянської демографічної статистики і зроблених на її основі підрахунків виявляється, що Конквест правильно визначив загальносоюзні прямі втрати від голоду, хоч помилився у співвідношенні втрат між Україною та іншими регіонами СРСР. Помилка свідчила про те, що оцінка загальносоюзних втрат у Конквеста випадково збігалася з результатом, здобутим шляхом аналізу демографічної статистики.

⁵⁴ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С.

4. Аналіз демографічної статистики

Перші розрахунки автора. У 1960–1972 рр. автор книги працював в Інституті економіки АН УРСР. В інститутській бібліотеці зберігалися рідкісні видання з економіки УРСР 1930-х рр., зокрема й для службового користування. Тож мав нагоду ознайомитись із грубим томом «Виконання народногосподарського плану за 1936 рік» (К., Держплан УРСР, 1936), де були дані про природний рух населення за 1935 і 1936 рр. Це дало можливість хоча б наближено розрахувати спричинений голодом дефіцит населення. Наведені в книзі цифри свідчили, що у 1935 р. перевищення народжуваності над смертністю в Україні дорівнювало 420 тис., а в 1936 р. — 534 тис. Якщо заборона абортів у червні 1936 р. дала за півроку приріст народжень до 100 тис., то природний приріст 1937 р. слід було б збільшити порівняно з 1935 р. на 200 тис. осіб. Гіпотетичний приріст 1933–1934 рр. можна було вважати рівним приросту 1935 р. Таким чином, населення України за 1933–1938 рр. повинно було збільшитися за рахунок природного приросту на 3034 тис. осіб. На 1 січня 1933 р. республіка налічувала 31 901 тис. мешканців (за даними поточного обліку), а на 17 січня 1939 р. — 30 946 тис. (за даними перепису). Населення повинно було зрости до 34 935 тис. осіб, а насправді зменшилося до 30 946 тис. Куди ж поділися 3939 тис. осіб? Частина людей могла виїхати за межі республіки, але більшість стала жертвою голоду і репресій.

На початку 1989 р. доцент Донецького університету М. Троян повідомив мені, що знайшов в архівному фонді Верховної Ради України сліди репресованого перепису 1937 р. Йшлося про довідку «Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях (матеріал до виборів у Верховну Раду СРСР)», яку завізував начальник ЦУНГО І. Веременичев. З довідки випливало, що населення України на початок 1937 р. становило 30 158 тис. осіб. Зрозуміло, я не міг тоді знати, що керівники статистичного відомства надали в розпорядження працівників, які готували перші вибори до Верховної Ради СРСР, фальсифіковані дані.

Чисельність населення УРСР була в цій довідці скоригована в бік збільшення на 1770 тис. осіб.

У 1989 р. вже стали відомі точні дані про приріст населення УРСР у 1937 і 1938 рр. Як неофіційні їх було опубліковано видатним українським демографом Ю. Корчак-Чепурківським ще в 1970 р.: відповідно 787 тис. і 738 тис. осіб⁵⁵. Розрахунок за авторською методикою 20-річної давності давав величину демографічного дефіциту за 1933–1938 рр. в обсязі 4260 тис. осіб. Такий самий розрахунок, але вже за коротший період 1933–1936 рр. давав дефіцит у 3537 тис. осіб. Саме ці цифри були наведені в публікаціях автора 1989 р.⁵⁶

Використовувана автором методика розрахунків нагадувала методику С. Соснового (якої він тоді не знав). Спільним було прагнення обійтися без перепису 1926 р., щоб уникнути використання невідомих величин механічного руху народонаселення в роки історичних катаклізмів. Спільною була й відсутність фахових знань у царині демографії. Цей принцип підрахунку був цілком логічним: відтворення картини демографічних змін в кожному році між січнем 1933 і січнем 1939 давало ту величину, яка залишалася ще невідомою, тобто розбіжність у чисельності населення на початок і кінець 1933 р. Сосновий відтворював демографічні зміни щорічно за формулою складних відсотків, автор же користувався відомими на той час даними приросту населення, що давало набагато точніший результат. Однак кваліфіковано відокремити природну смертність у 1933 р. від смертності, породженої голодом, без спеціальної демографічної підготовки було неможливо. Так само неможливо було врахувати розбіжності в народжуваності, що впливали на показники природного приросту населення.

⁵⁵ Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. — М., 1970. — С. 317.

⁵⁶ Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине // История СССР. — 1989. — № 5. — С. 33; Кульчицкий С. В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Философская и социологическая мысль. — 1989. — № 6. — С. 35–41; Кульчицкий С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. — К., Інститут історії АН УРСР, 1989. — 16 с.

Відкриття демографічної статистики. На початку березня 1990 р. кафедра українських студій Торонтського університету (професор П. Магочі) і Канадський центр російських та східноєвропейських студій (професор Р. Джонсон) організували міжнародну конференцію на тему «Україна під Сталіним». Запрошений до участі в ній, автор вилетів у Торонто через Москву, де мав намір попрацювати з архівним фондом ЦУНГО Держплану СРСР. Директор Центрального державного архіву народного господарства В. Цаплін надав авторові можливість працювати безпосередньо в архівосховищі. За кілька днів такої праці було проглянуто сотні архівних справ і здобуто потрібну демографічну інформацію.

Виявилося, що в архівному фонді ЦУНГО збереглися вичерпні матеріали стосовно природного руху населення, включаючи первинні дані (щомісячні відомості по областях і районах). Щорічні дані по УРСР у міжпереписний період такі⁵⁷:

Рік	Кількість, тис. осіб		
	народжень	смертей	Природний рух
1927	1184,5	522,6	+661,8
1928	1139,3	495,7	+643,8
1929	1081,0	538,7	+542,3
1930	1023,0	538,1	+484,9
1931	975,3	514,7	+460,6
1932	782,0	668,2	+113,8
1933	470,7	1850,3	–1379,6
1934	571,6	483,4	+88,2
1935	759,1	341,9	+417,2
1936	859,0	361,3	+533,7

Якою мірою наведені в таблиці дані відбивали дійсність? Мабуть, так само, як і будь-яка інша статистика реєстраційного характеру. Тільки в 1933 р. роботу державних органів у сільській місцевості, за винятком компартійних комітетів і органів державної безпеки, було порушено, а подекуди — зовсім паралізовано.

⁵⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 346.

І все-таки в голодні роки відділи ЗАГСів працювали доволі стабільно. Це засвідчує щомісячна інформація про динаміку народжень і смертей, яка оперативно надходила до Москви з сільської місцевості України⁵⁸:

Період	Народилося	Померло
1932 р.		
січень	73 994	31 691
лютий	62 663	35 404
березень	60 416	43 100
квітень	52 310	46 617
травень	51 419	50 401
червень	46 566	55 293
липень	55 327	52 818
серпень	51 456	47 939
вересень	47 121	43 265
жовтень	45 732	47 083
листопад	37 603	38 716
грудень	30 408	34 801
<i>Разом</i>	<i>615 015</i>	<i>527 134</i>
1933 р.		
січень	36 725	43 901
лютий	27 712	60 632
березень	25 401	135 767
квітень	23 663	174 202
травень	25 882	253 155
червень	28 687	361 195
липень	30 809	278 789
серпень	38 075	103 319
вересень	34 764	65 649
жовтень	33 383	42 820
листопад	27 607	28 167
разом	21 725	34 421
<i>Разом</i>	<i>354 373</i>	<i>1 582 017</i>

⁵⁸ Там само. — С. 347.

Пам'ятник-дзвін жертвам Голодомору на Зажур-горі неподалік м. Лубен (біля Мгарського Спасо-Преображенського монастиря на Полтавщині). Архітектор А. Ігнатенко, конструктор І. Лебедич. Фото Н. Суходольської

Акція суцільної конфіскації продовольства в сільській місцевості України здійснювалася впродовж січня 1933 р. Результатом її стало різке підвищення смертності уже в лютому, коли П. Постишев почав розгортати кампанію підгодівлі селян через колгоспи в рамках підготовки до весняної сівби. Цифри смертності наступних місяців показують, що постишевська кампанія поширювалася не на всіх селян. Від березня до серпня реєструвалися далеко не всі смерті внаслідок дезорганізації роботи ЗАГСів. Реальна смертність (включаючи природну) за цей час в 2–3 рази перевищувала зазначену в таблиці.

Недооблік смертей стурбував керівників ЦУНГО. Щоб з'ясувати, чому з деяких районів надходить недостовірні інформація, вони здійснили низку обстежень із виїздом своїх представників на місця. В архіві ЦУНГО збереглися звіти про умови реєстрації смертності в сільській місцевості регіонів, найбільш уражених голодом — УСРР, Азово-Чорноморського, Саратовського і Сталінградського країв, Курської та Воронежської областей. Обстеження було виконано до березня 1934 р. Потім мережа ЗАГСів перейшла у підпорядкування

радянських чекістів, які не сушили собі голову такими дрібницями. Виявилося, що заборона на інформацію про голод змушувала ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації надто великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки. Коли ж подію й реєстрували, чиновники вдавалися до фальсифікацій у заповненні граfi про причини смерті.

Методика розрахунку втрат. На конференції в Торонто автор запропонував професорові Центру радянських і східноєвропейських студій при Мельбурнському університеті Стефену Віткрофту і професорові Російського дослідницького центру в Гарвардському університеті Олександрову Бабунишеву (Максудову) підготувати спільну статтю про демографічну катастрофу в Україні та опублікувати її в українській науковій пресі. За 1990 р. цей колектив створив три варіанти статті для «Українського історичного журналу». На останньому етапі Віткрофт відмовився від співавторства, через те що не поділяв спільного довірливого ставлення двох інших авторів до «нормальних» показників народжуваності і смертності (поза рамками голоду 1932–1933 р.). Можна припустити, що австралійський учений просто не повірив у той високий рівень смертності, який впливав з даних демографічної статистики. Вже й без того він мусив змінити свої попередні уявлення про масштаби втрат від голоду в СРСР.

У Центральному державному архіві народного господарства СРСР С. Віткрофт побував раніше від автора цієї книги і одним з перших долучився до вивчення фондів ЦУНГО. На підставі аналізу виявлених демографічних матеріалів він написав статтю «Більше світла на питання про масштаби репресій і понаднормативної смертності в Радянському Союзі 30-х рр.» Статтю було опубліковано в квітневому числі авторитетного радянологічного журналу «Soviet Studies» за 1990 р. Вона завершувалася такими словами: «Торкаючись масштабів голоду 1932/33, ми тепер маємо набагато кращу інформацію стосовно його хронології та регіональних відмінностей серед зареєстрованого цивільного населення. Рівень надлишкової смертності реєструється серед цивільного населення в розмірі 3–4 млн. Якщо ми врахуємо смертність серед нецивільного

населення, то рівень надлишкової смертності зросте до 4–5 млн, що істотно переважає мої попередні оцінки»⁵⁹.

Дані про народжуваність автор із Максудовим погодилися вважати гідними віри за всі роки, крім 1933 р. Максудов звернув увагу на те, що народжуваність повинна була сягнути найнижчого рівня не в 1933, а в 1934 р. Тобто тоді, коли народжувалися діти, зачаті у попередньому голодному році. Голод, як відомо, призводить до зниження ймовірності зачаття. Не було підстав також для подвійного скорочення народжуваності в селах у 1933 р. порівняно з попереднім роком, як це впливало з відомостей ЗАГСів. Цілком очевидно, що зафіксоване скорочення відображало падіння в 1933 р. точності обліку на селі, зумовлене дезорганізацією в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані щодо рівня смертності в ранньому віці. Вона була практично однаковою в місті й селі, що також свідчить про неповноту обліку в сільській місцевості. Взявши за основу дані таблиці про смертність у 1925–1926 рр., Максудов підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. щонайменше 150 тис. осіб. Відповідно, не менший недооблік був і при обліку народжуваності. Отже, кількість народжень за 1933 р. слід було скоригувати до 621 тис.

Якщо припустити, що в наведеній на с. 398 таблиці динамічний ряд народжень і смертей достатньо адекватно відбиває справжню картину за всі роки, крім 1933, то втрати населення від голоду можна визначити з доволі високим ступенем надійності. Для розрахунку треба насамперед вилучити природну смертність у 1933 р. Досить імовірним є припущення, що вона близька до середнього арифметичного з показників смертності за 1927–1930 рр., тобто 524 тис. осіб. Далі, виходячи з відкоригованого показника народжуваності в 1933 р. (621 тис.), дістанемо природний приріст за цей рік — 97 тис., а за десятиріччя між переписами — 4043 тис. осіб. Враховуючи, що кількість населення в Україні скоротилася в 1937 р. на

⁵⁹ Weackroft S. G. More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s // *Soviet Studies*. — Vol. 42. — № 2. — April 1990. — P. 366.

538 тис. осіб порівняно з 1926 р., дістанемо демографічний дефіцит у 4581 тис. осіб.

Якщо порівняти цю величину з розрахунками Максудова, здійсненими без використання радянської демографічної статистики, то вражає їх подібність. Однак вона оманлива. Максудов дістав показник втрат від голоду після того, як запропонував позитивне для України сальдо міграції в 600 тис. осіб. За негативного сальдо офіційної статистики (1343 тис. осіб) втрати від голоду 1933 р. становитимуть 3238 тис. осіб. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики під час обліку природного та особливо механічного руху населення, істинні втрати матимуть не точне значення, а певний діапазон можливих значень — від 3 до 3,5 млн осіб.

За даними про щомісячну динаміку народжень і смертей у сільській місцевості можна вирахувати також втрати населення України в першій половині 1932 р. від голоду, який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931–1932 рр. Якщо вважати, що в 1932 р. природна смертність становила 524 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. осіб.

Максудов не бажав використовувати складений працівниками ЦУНГО міграційний баланс, навіть з поправкою на сотні тисяч осіб в обидва боки розрахованої цифри (діапазон від 3 до 3,5 млн — це і є поправка в сотні тисяч). Він більше не відстоював позитивне сальдо міграції в 600 тис. осіб, на якому ґрунтувалися його первинні розрахунки. Тепер Максудов вважав, що протягом міжпереписного десятиліття склався приблизно нульовий баланс. Нульовий варіант означав, що прямі втрати населення УСРР від голодомору в 1933 р. залишилися на рівні, розрахованому на основі аналізу природного руху населення. Якщо цю оцінку (4581 тис.) подати як попередню з округленням приблизно на 200 тис. в обидва боки, то дістанемо діапазон значень від 4,4 до 4,8 млн осіб. Отже, оцінки прямих втрат, опубліковані в спільній автора з Максудовим статті «Втрати населення України від голоду 1933 р.» (Український історичний журнал. — 1991. — № 2), розійшлися на величину від'ємного для України сальдо міграційного балансу.

Якому з двох діапазонів втрат можна довіряти: від 3 до 3,5 чи від 4 до 4,8 млн осіб? Правдивість першого або другого діапазону втрат від голоду 1933 р. можна перевірити порівнянням їх із результатом, здобутим за допомогою принципово іншого методу розрахунку (такі результати є). Однак спочатку треба перевірити, наскільки наявний у нашому розпорядженні історичний матеріал узгоджується з трьома можливими гіпотезами різноспрямованих міграційних потоків:

— приплив населення в Україну протягом 1927–1936 рр. врівноважувався відпливом;

— кількість тих, хто виїхав з України добровільно або був депортований, значно перевищує кількість тих, хто приїхав у республіку на постійне проживання;

— чисельність тих, хто приїхав в Україну, значно більша від кількості тих, хто покинув республіку.

Третій варіант навіть не варто розглядати, хоч у післявоєнні десятиріччя Україна (з Кримом), Кубань і республіки Балтії вели перед за кількістю мігрантів. Перший варіант можливий, але конкретними даними не підтверджується. Залишається другий варіант, за яким стоїть не тільки авторитет центрального статистичного відомства СРСР, а й конкретні факти.

На жаль, немає надійних даних про кількість селян, які в першій п'ятиріччі покинули домівки, тікаючи від суцільної колективізації. Судячи з того, як зменшувалася кількість селянських господарств до 1932 р. включно, селяни тікали сотнями тисяч, аби не потрапити під розкуркулення. Здійснювані радянською владою депортації були, певно, «скромніші» за масштабами. Офіційно розкуркулення і вислання в 1930–1931 рр. торкнулося 260 тис. осіб⁶⁰. Число німців і поляків, висланих з прикордонної смуги в 1934–1936 рр. (під час перших депортацій за національною ознакою), дорівнювало 70 тис. осіб⁶¹.

⁶⁰ Трагедия русской деревни. — Т. 2. — С. 745, 747; Очерки развития социальной структуры УССР. 1917–1937. — К., 1987. — С. 171.

⁶¹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 243.

Кількість людей, заарештованих органами державної безпеки (здебільшого, їх відправляли до ГУЛАГу або розстрілювали), за період 1927–1936 рр. становила 750 тис. осіб⁶².

Зворотний потік в Україну важче піддається кількісному вимірюванню. Інтенсивно поповнюючись вихідцями з села, робітничий клас України за роки першої п'ятирічки подвоїв свою чисельність. Її зростання відбувалося також за рахунок новоприбулих з Російської Федерації. Міське населення збільшувалося пересічно на 300 тис. мешканців щороку, й новоприбулі в цьому поповненні складали приблизно п'яту частину (60 тис.)⁶³. Тож за їх рахунок представників робітничого класу України у 1927–1932 рр. стало більше приблизно на 300–350 тис. Найпотужнішим каналом припливу робочої сили з-поза меж України був організований державою набір працівників на шахти Донбасу і на металургійні заводи республіки.

Утворений у серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР розгорнув активну діяльність із заселення українських сіл, вимерлих від голоду, так званими «доприселенцями». Загалом в Україну було завезено 21 856 селянських господарств (117 149 осіб)⁶⁴. Щоправда, інших акцій такого масштабу ми не знаємо.

Отже, відомих нині окремих фактів і цифр відпливу з УСРР і припливу в республіку людей на початку 1930-х рр. недостатньо, щоб скласти цілісну картину тогочасних міграційних процесів. Проте можна стверджувати, що міграційні процеси впродовж першої п'ятирічки були доволі інтенсивними, причому значно переважав відплив населення. У другій п'ятирічці ці процеси було примусово стабілізовано на порівняно низькому рівні. Запроваджена з 1933 р. паспортна система різко обмежила територіальну мобільність

⁶² Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 119.

⁶³ Шпилюк В. А. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР. — Львов, 1975. — С. 43.

⁶⁴ Минуле України: відновлені сторінки. — К., 1991 — С. 164.

українських селян. Безпаспортний статус прив'язав їх до рідних осель. Та сама причина обмежила й потік бажаючих приїхати в Україну.

Досліджуючи демографічну катастрофу, не слід забувати й про таку її складову, як ненароджені. Справді, голод зумовив різке зниження народжуваності. То хіба не слід ці непрямі збитки включати складовою частиною до сукупних втрат?

Середня народжуваність за 1927–1931 рр. дорівнювала 1680,6 тис. осіб. Недобір народжень внаслідок голоду становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 р. — 459,6 тис. і в 1934 — 509 тис. Отже, повні демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р. оцінюються в 443 тис., а для 1933 р. разом з демографічною луною у формі зниження народжуваності в 1934 р. — 4207 тис. осіб. Загалом за 1932–33 рр. повні втрати становлять, якщо врахувати дані про механічний рух населення, виявлені в архівному фонді ЦУНГО, 4649 тис. осіб. Неточність відомостей про природний приріст і особливо про механічний рух населення змушує визначити повні (тобто з урахуванням зниження народжуваності) втрати в певному інтервалі — від 4,5 до 4,8 млн осіб. Якщо не враховувати механічний рух населення, на чому наполягав Максудов, повні демографічні втрати становитимуть до 6 млн осіб⁶⁵.

Після конференції в Торонто автор одержав від Максудова рукопис його неопублікованої статті «Оцінка втрат населення України в роки колективізації (на основі даних знайдених переписів 1937 і 1939 рр.)». Базуючись на цьому рукописі, автор підготував спільну статтю, яку (після перегляду Максудовим) було опубліковано в «Українському історичному журналі».

Перед виходом з друку книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» авторові вдалося замінити попередній варіант статті «Трагічна статистика голоду» новим, де враховувалася спільна система підрахунків щодо природного руху населення, виконаних Максудовим. Книга побачила світ у

⁶⁵ Кульчицький С., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 9.

1990 р., тоді як зазначена стаття у співавторстві з Максудовим з'явилася тільки в лютому 1991 р. У критичному огляді української радянської історіографії з проблем Голодомору Дж. Мейс помилково стверджував, що стаття «Трагічна статистика голоду» в книзі співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України застаріла внаслідок відкриття доступу до матеріалів перепису 1937 р.⁶⁶ Варто перечитати зазначену статтю, щоб це непорозуміння розвіялося.

На демографічному семінарі в Торонто. У січні 1995 р. в Центрі російських і східноєвропейських студій Торонтського університету відбувся семінар на тему «Населення Радянського Союзу 20–30-х рр. у світлі нових документальних свідчень». У його роботі взяли участь 23 фахівці з 16 університетських, академічних або галузевих науково-дослідних установ з дев'яти країн. Доповіді Бабьонішева, якого всі знали під псевдонімом Максудов, і моя присвячувалися втратам України під час голоду і репресій.

Якщо до розсекречення статистики Максудов оцінював демографічні втрати України за 1927–1938 рр. у 4372 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилення в 30 %), то з урахуванням нових даних, за його розрахунками, Україна втратила між 1926 і 1937 рр. 4286 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилення у 10–15 %). Головним каменем спотикання був той самий механічний рух населення. Тепер Максудов вважав, що в період між переписами баланс міграції був для України позитивним і дорівнював 200 тис. осіб. Цю цифру він дістав, порівнюючи динаміку національного складу населення, зареєстровану переписами 1926 і 1937 рр.

Є. Андреев, Л. Дарський і Т. Харкова під час обговорення доповіді Максудова цілком слушно вказали на обмежені можливості використання даних про зміни в національному складі населення для оцінки втрат у період між переписами 1926 і 1937 рр. або 1939 р. Додаткову аргументацію було наведено в доповіді Андреева «Демографічна історія

⁶⁶ Mace James E. How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian Quarterly. — Vol. XLIX. — № 2. — Summer. — 1993. — P. 149.

Російської Федерації». Він вказував на багато випадків зміни національного самовизначення українців, а отже, і їх чисельності в Росії, не пов'язаної з фізичним зменшенням їх кількості. Автор цієї книги нагадав слухачам про придушення державними органами національного самовизначення українців Північного Кавказу під час переписів 1937 і 1939 рр. Тоді українцями ідентифікували себе тільки ті, хто приїхав на Північний Кавказ після 1926 р. У своїй доповіді автор обґрунтував оцінку втрат від голоду 1932–33 рр. в Україні, оприлюднену в 1990 р. в статті «Трагічна статистика голоду», що ввійшла до книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків мовою документів». Обговорюючи доповідь, А. Вишневський заперечив один з елементів наших спільних із Максудовим розрахунків: фіксацію гіпотетичної народжуваності в голодні роки на рівні 1927–1931 рр. Опонент запропонував визначити щорічний темп спаду народжуваності в 1927–1931 рр. індексом 0,935. Застосування цього індексу автоматично вело до скорочення демографічного недобору на 583 тис. осіб. Автор не погодився з такими рекомендаціями, аргументуючи це тим, що ситуація в УСРР у 1927–1931 рр. була складною, і це позначалося на державній реєстрації, але після 1934 р. облік поліпшився. Зрештою, взятий «зі стелі» індекс міг призвести до дужчого спотворення демографічних втрат, ніж можливі похибки під час реєстрації актів громадянського стану. Інших зауважень щодо змісту авторової доповіді учасники семінару не висловили.

Демограф С. Пирожков виклав власну методику обрахунку втрат — шляхом зіставлення реконструйованої гіпотетичної вікової структури населення УРСР у 1939 р., розрахованої за даними вікової структури, що її зафіксував перепис 1926 р., — з реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки давали підставу твердити, що демографічні втрати в УРСР між 1926 і 1939 рр. становили близько 5,8 млн осіб⁶⁷. Цінність цього результату полягала в тому, що його було одержано принципово іншим методом. Проте новий метод, як і метод, заснований на аналізі конкретних

⁶⁷ Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. — К., 1992. — С. 63.

показників демографічної статистики, мав свої вади. У цьому легко пересвідчитися, вивчаючи доповідь С. Пирожкова на міжнародній конференції, скликаній 27 травня 1997 р. в Інституті історії України НАН України у зв'язку з 50-ю річницею голоду 1946–1947 рр.

Пирожков розпочав свою доповідь із критики методу прямої реконструкції демографічних показників, які характеризували втрати населення внаслідок голоду і репресій. «Такими методами оцінки, — говорив він, — користувався, наприклад, відомий американський історик Р. Конквест (1988), який визначав число загиблих від голоду в 1932–1933 рр. у 5 млн чоловік, а його український колега С. Кульчицький (1989 р.) за допомогою цього ж підходу оцінив втрати населення в 1933–1936 рр. у кількості 3,5 млн чоловік. Однак здобуті таким чином результати не можна визнати цілком достовірними, оскільки якість поточного обліку природного руху населення в періоди демографічних катастроф перебувала на низькому рівні»⁶⁸.

Можна погодитися, що розрахунок втрат залежить від обсягу та якості доступних для використання демографічних показників. Розрахунки С. Соснового (1942), Р. Конквеста (1988) або С. Кульчицького (1989) не базувалися на матеріалах поточного обліку народонаселення, а тому дуже різнилися між собою. Коли з'явилася можливість долучити весь масив демографічної статистики, між дослідниками виникли суперечки в оцінці її якості. Зокрема, автор цієї книги поклався на здійснену Максудовим реконструкцію природного руху, але не прийняв його заперечення офіційної статистики механічного руху населення. В результаті мої з Максудовим оцінки розійшлися.

До речі, пізніші оцінки автора практично не відрізнялися від первинних, зроблених у 1989 р., тобто до відкриття доступу в архів ЦУНГО. Однак подібність випадкова. У 1989 р. я визначав демографічний дефіцит 1933–1936 рр. цифрою 3531 тис. осіб. У цій цифрі спонтанно взаємовідрегулювалися неправильні, як тепер з'ясувалося,

⁶⁸ Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. — К., Нью-Йорк, 1998. — С. 32.

показники фальсифікованого І. Верменичевим перепису 1937 р. з неточними результатами поточного обліку населення на січень 1933 р. і невідкоригованими (що Максудов зробив пізніше) показниками природного руху населення⁶⁹.

Після наукового семінару в Торонто (1995 р.) С. Пирожков удосконалив свій метод і заново здійснив аналіз віково-статевої структури населення України в 1926–1939 рр. За висхідну приймалася віково-статева структура населення згідно з переписом 1926 р., відкоригована з урахуванням даних про природний рух населення станом на 1 січня 1927 р. На основі вікової структури 1927 р. здійснювалося п'ятирічне переміщення на один крок, що дозволяло визначити структуру населення на початок 1932 р. Лінійною комбінацією вікових структур 1927 і 1932 рр. була одержана віково-статева структура населення 1929 р. На цій основі виконано два кроки п'ятирічного переміщення та з'ясовано вікову структуру на початок 1939 р. Віртуальне населення моделі за статтю та віком на початок 1939 р. зіставлялося з реальним населенням за переписом 1939 р.

Порівняння штучно сконструйованої структури населення на основі перепису 1926 р. з реальною його структурою 1939 р. дало можливість визначити втрати демографічного потенціалу за 1929–1938 рр. Розрахунок показав, що втрати становлять 4758 тис. осіб⁷⁰. На думку Пирожкова, метод пересуву вікової структури народонаселення є доволі надійним, і з такою думкою варто погодитися. Разом з тим розрахунки цього вченого, опубліковані в 1991 р., значно відрізняються від його останньої оцінки на істотну величину — на мільйон осіб. Отже, цей метод теж не є панацеєю.

Позиція Стефена Віткрофта. Завершуючи аналіз демографічної статистики, потрібно ще раз зупинитися на судженнях англо-австралійського історика і демографа Стефена Віткрофта, який

⁶⁹ Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. — К., Інститут історії АН УРСР, 1989. — С. 13.

⁷⁰ Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації... — С. 40.

спеціалізується на радянській тематиці від часу своєї праці в Центрі радянських (тепер — російських) і східноєвропейських досліджень Бірмінгемського університету. У 1990-х рр. він досліджував проблему «розриву Курмана». Як відомо, зростання народонаселення (народжуваність мінус смертність), зафіксоване ЦУНГО по роках у період між переписами 1926 і 1937 рр., на 8 млн осіб перевищувало той результат, що випливав із зіставлення переписів 1926 і 1937 рр. Цю різницю Віткрофт назвав «розривом Курмана» — за прізвиськом заступника начальника відділу населення та обліку природного приросту в ЦУНГО, який першим спробував пояснити відсутність значної частини населення Радянського Союзу в період між двома переписами⁷¹.

Лист Курмана до Краваля від 14 березня 1937 р. опублікований у статті Ю. Полякова, В. Жиромської та І. Кисельова «Півстоліття мовчання» (Социологические исследования. — 1990. — № 6). Із того часу демографи намагалися подолати цей розрив коригуванням даних смертності й народжуваності. Зрозуміло, що їх найбільше цікавило коригування рівня смертності в 1933 р., оскільки показники ЦУНГО були явно неправильні. Результати своїх досліджень Віткрофт опублікував у третьому томі п'ятитомника «Трагедия советской деревни». Не переповідаючи тут методики розрахунків Віткрофта (схожої на максудівську), процитуємо його остаточний висновок: «По одній лише Україні можна було б говорити про 3–3,5 млн додаткових смертей, а по СРСР у цілому, певно, про 6–7 млн»⁷².

Вірогідність демографічних оцінок. Підіб'ємо підсумки аналізу демографічної статистики. Розрахунки автора (стосовно динаміки природного руху населення вони насправді є розрахунками Максудова) практично збігаються з останніми розрахунками С. Віткрофта. Максудов кілька разів змінював свій підхід до наявних у демографічній статистиці даних про механічний рух населення. Внаслідок цього змінювалися його кількісні оцінки жертв українського Голодомору. Збіжні

⁷¹ Wheatcroft S., Davies R. Population // The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945 / Eds R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison. — Cambridge, 1994. — P. 71–77.

⁷² Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 885.

оцінки автора (1990) і С. Віткрофта (2001) можна перевірити розрахунками С. Пирожкова за принципово іншою методикою. Розрахунки Пирожкова здійснювалися двічі й дали різні результати: 5,8 млн осіб — у 1991 р. і 4,8 млн осіб — у 1998 р. Очевидно, слід узяти для зіставлення другий результат. Оцінка Пирожкова стосується втрат від голоду і репресій за період 1929–1938 рр. Її треба порівняти з оцінкою сукупних, а не лише прямих, втрат від голоду. Сукупні втрати враховують зниження народжуваності під впливом голоду, а також здійснені владою депортації за соціальною або національною ознаками (втрати такого роду враховано в даних про механічний рух населення).

У авторській публікації 1990 р. сукупні втрати вимірювалися діапазоном 4,5–4,8 млн осіб. У публікації 1998 р. здобутий методом Пирожкова результат дорівнює 4,8 млн осіб. До цього треба додати, що в 2006 р. у відповідь на запитання редакції газети «Экономические известия» директор Інституту демографії та соціологічних досліджень НАН України академік С. Пирожков заявив: «прямі та опосередковані втрати від Голодомору в межах УСРР становили 4,6 млн осіб»⁷³.

Отже, демографічна статистика дає можливість визначити з більшою або меншою точністю кількісні показники демографічної катастрофи, що спіткала український народ на початку 1930-х рр. Хоч таких оцінок чимало й вони суперечливі (оскільки дослідники по-різному оцінюють джерела), можна знайти величини, які збігаються попри розрахунки різними методиками.

Наявний певний кількісний поріг, з якого можна звертатися до ООН із клопотанням визнати геноцидом трагедію народу. Однак у Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» нема кількісних визначень. Їх і не може бути. Дж. Мейс розповідав, що в 1985 р. в ООН готувалася доповідь про геноцид. Коли він звернувся до доповідача Віттекера з проханням згадати український голод 1932–1933 рр., той відповів: оскільки йдеться лише про загибель 3 млн українців, тобто не більше 10 % населення, подія не заслуговує на

⁷³ Экономические известия (Київ). — 2006. — 24 листопада.

визначення геноциду⁷⁴. Судження Вітекера було його власною думкою, до того ж оприлюднення його цілком могло б дискредитувати ООН.

Географія голоду. Ті, хто заперечує суто український Голодомор, намагаючись «розчинити» його в загальносоюзному голоді, твердять: в українському селі гинули не тільки українці, а всі мешканці. Проте такий аргумент непереконливий. Географію голоду 1933 р. треба вивчати одночасно в двох розрізах: республіканському — по областях УРСР і в регіональному — по регіонах СРСР.

Статистичні таблиці, створені на підставі даних, що збиралися органами ЗАГС, так само непереконливі, коли йдеться про кількість жертв голоду. Проте вони точно розкривають питання про національну приналежність зареєстрованих померлих. Статистика смертності (сукупної — як природної, так і спричиненої голодом) в національному розрізі за 1933 р. така⁷⁵:

Національність	Смертність, тис. осіб		
	Місто	Село	Разом
Українці	111,8	1 440,4	1 552,2
Росіяни	33,2	51,8	85,0
Євреї	20,1	6,9	27,0
Поляки	2,8	17,9	20,7
Молдавани	0,1	16,0	16,1
Німці	1,7	11,5	13,2
Болгари	0,2	7,5	7,7
Греки	0,7	1,8	2,5
Інші	60,4	124,2	184,6
<i>Разом</i>	<i>230,9</i>	<i>1 678,1</i>	<i>1 909,0</i>

У формах звітності за національною ознакою зареєстровано більшу кількість смертей серед населення України, ніж у формах звітності про природний рух населення (1850,3 тис. осіб), що можна вважати

⁷⁴ День і вічність Джеймса Мейса. — К., 2005. — С. 109.

⁷⁵ Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 78.

випадковістю. Частка українців серед померлих приблизно відповідає їх питомій вазі у загальному населенні республіки. Молдавське, польське, німецьке та болгарське населення здебільшого проживало в селах. Тому воно постраждало від голоду в тих самих пропорціях, що й українці. Євреї оселялися найчастіше в містах, тому смертність серед них мало відрізнялася від природної. Переважна більшість росіян також проживала в містах. Серед порівняно нечисленного населення в російських селах зареєстровано основну частку померлих.

Слід також узяти до уваги, що облік смертності в містах у 1933 р. майже не зазнав деформацій, і тому був відносно повним. Навпаки, в селах органи ЗАГС спромоглися зареєструвати лише частину смертних випадків. Усе це вказує на те, що спрямований проти українського села терор голодом охопив усіх, хто там проживав.

Національна спрямованість терору голодом стає зрозумілою тільки за умови порівняння України з іншими регіонами СРСР. Зрозуміло, в інших регіонах теж спостерігався голод, але картина смертності була іншою. Розглянемо сім регіонів Європейської частини СРСР, у яких, за відомостями ЦУНГО, кількість смертей у 1933 р. перевищувала кількість народжень. Це досить формальний критерій, проте він безпомилково вказує на наявність у такому регіоні голоду. Якщо розмістити регіони в порядку зменшення цього показника, то одержимо таку картину⁷⁶:

Регіон	Рух населення, тис. осіб		
	Місто	Село	Разом
Українська СРР	-116,6	-1342,4	-1459,0
Північнокавказький край	-63,9	-227,1	-191,0
Нижньоволзький край	-54,5	-108,6	-163,1
Центральна Чорноземна область	-23,1	-39,2	-62,3
Уральська область	-40,1	5,5	-34,6
Середньоволзький край	-29,1	13,7	-15,4
Північний край	-7,1	1,6	-5,5

⁷⁶ Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 20.

Природний рух населення в УСРР тут дещо інший (у першій таблиці цього підрозділу — 1379 тис. осіб). Це пояснюється іншою статистичною вибіркою в розробці регіонального зрізу цього показника. Дані таблиці свідчать, що вищий показник природного приросту зі знаком «мінус» спостерігався у сільській місцевості у хлібовиробних регіонах (звідси викачували зерно), а у хлібоспоживаючих регіонах він вищий у містах (частину міст позбавили державного постачання внаслідок дефіциту хліба). Такою є загальна закономірність, що засвідчує природу голоду 1932–1933 рр. у Радянському Союзі — руйнівні хлібозаготівлі. Впадає у вічі колосальне кількісне переважання від'ємного показника в УСРР і, певною мірою, в Північнокавказькому краї над показниками інших регіонів. У реальному житті таке переважання було набагато більшим, оскільки в сільській місцевості України органи ЗАГС зареєстрували від третини до половини загального числа смертних випадків. Якби можна було виокремити в статистиці Кубанський округ, то негативний показник природного руху не відрізнявся б від показника УСРР. У табличних даних кубанські показники «розчиняються» серед показників інших округів Північнокавказького краю (в деяких округах голоду взагалі не було).

Іменний покажчик

А

Акулов І., 256
Алексєєв М., 13
Амменде Е., 367
Ангелина П., 349, 357
Андрєєв Є., 407
Антонов-Овсієнко О., 378
Араловець Н., 370, 371
Асаткін О., 347
Афанасьєв Ю., 230

Б

Бабко Ю., 187
Бабьонішев О., Див. Максудов
Балицький В., 131, 236, 252, 253, 280, 281, 296, 297, 298, 299, 309, 336, 368, 372, 373
Барнс Р., 365
Бауман К., 166
Берелович А., 138
Бернштейн Е., 95
Бертійон С., 366
Берчелла Ф., 366
Бесараб О. В., 268
Боечко В., 155, 157, 159
Бондаренко В.В., 182
Бортничук М., 187
Будьонний С., 372
Бухарін М., 21, 22, 23, 25, 27, 68, 69, 81, 83, 97, 99, 100, 107, 180, 261
Буценко О.(А), 158

В

Варейкіс І., 117
Василевський П., 371, 372, 373
Васильєв В., 226, 265
Вацетіс І., 43
Вегер Є., 320
Веременичев І., 382, 396, 410
Верстюк В., 343
Верт Н., 12
Вилцан М., 359

Вишневський А., 408
Вінербергер А., 308, 328, 330, 389, 371
Віола Лінн, 138, 265
Віткрофт С., 170, 377, 394, 401, 402, 410, 411, 412
Віттекер, 412, 413
Владимиров М., 47
Вознесенський М., 214
Волковинський В.М., 142, 144
Ворошилов К., 82, 132, 258

Г

Гамарник Я., 284, 316
Ганжа О., 155, 157, 159
Гимпельсон Е.Г., 102
Гітлер А., 368
Голошокін Ф., 128
Горбачов М., 84
Горошко С., 331
Граденіго С., 332
Граціозі Андреа, 11, 12, 138
Гриневиц А., 199, 200, 201, 331
Гриневиц Л., 140, 331
Гринько Г., 46, 47
Грушевський М., 152, 154, 235

Д

Давиденко, 200
Далрімпл Д., 364, 365
Даниленко, 58
Данилов В., 103, 138, 265, 311, 312, 313, 343, 344, 394
Дарський Л., 407
Девіс Р., 337
Демченко М., 357
Денисенко, 263
Денікін, 30, 47
Джонс Г., 364
Джонсон Р., 398
Дзержинський Ф., 25, 70, 77, 82
Дзюба О., 343
Дюранті В., 363, 364, 366

Е

Евфрозіна З., 340
Ейсмонт М., 156, 264
Енгельс Ф., 15, 16
Епштейн (див. Яковлев Я.)

Є

Єжов М., 316
Єнукідзе, 315
Єфремов С., 103, 104, 151, 152

Ж

Железняк М.Н., 120, 121, 124, 198, 205, 301
Жироська В., 378, 382, 411
Жулинський М., 388

З

Затонський В., 47, 153, 158, 193, 268, 299, 300
Захарчук Б., 155, 157, 159
Зеленін І., 309, 311–313, 315, 316, 343, 344, 354
Зімон Г., 148, 235
Зінов'єв, Г., 68, 69, 76, 81, 82, 147
Золотарьов В., 297, 372, 373

І

Іванченко М., 249, 303
Івницький М., 129, 130, 242, 310, 324, 325
Ігнатенко А., 400
Інніцер Т., 308, 328, 330, 365, 367, 389

К

Каганович Л., 69, 70, 75, 83, 150, 151, 153, 154, 157, 160–162, 176, 195, 204, 207, 217, 221, 226, 227, 236, 238–241, 243–245, 247, 248, 251, 253–259, 262, 265, 277, 279, 280–285, 287, 291–293, 296, 298, 316, 319, 320, 323, 339
Калінін М., 55, 82, 100, 117, 130, 132, 142, 167, 360
Калманович М., 265, 267

Каменев Л., 54, 55, 60, 68, 69, 76, 81, 82, 147
Камінський Г., 128
Капуста Ф., 305
Касьянов Г., 58
Качинський В., 47
Квірінг Е., 69, 90, 146, 150, 154, 156
Кейс О., 308
Кисельов О., 372, 378, 382, 411
Коваленко Л., 371
Ковальов, 201
Колотілов, 156
Кондрашин В.В., 167
Конквест Р., 230, 314, 355, 395, 409
Корнієнко Д., 304, 307
Корчак-Чепурківський Ю., 397
Косарев О., 284
Косих Є., 25
Косіор С., 109, 113–115, 117–119, 123, 127, 128, 135, 154, 176, 177, 183, 185, 187, 192, 202, 206, 207, 218–220, 236, 238, 241, 242, 244, 245, 252, 256, 261, 263, 265, 276–281, 318–320, 330, 340, 344, 349, 351, 353, 355, 372
Косунбек, 210
Котов М., 293
Коцюбинський Ю., 282
Краваль І., 377–382, 411
Кравченко Б., 154, 393
Крестінський М., 44, 60, 67, 68
Кржижановський Г., 83
Кривицький В., 378
Крупська Н., 92
Кубійович В., 390, 391
Кузнецов, 261
Куйбишев В., 82, 83, 214
Кульчицький С., 25, 29, 46, 58, 61, 71, 74, 87, 90, 96, 101, 104, 112, 114, 122, 136, 142, 144, 149, 153, 170, 178, 180, 187, 191, 223, 236, 245, 250, 258, 259, 265, 266, 274, 281, 282, 318, 320, 321, 333, 334, 336, 349, 350, 353, 356, 361,

- 371, 372, 383, 386, 396 397, 398, 404,
406, 409, 410, 413
Курман, 411
Курносенко О., 357
Курський Д., 70
Куртуа С., 12
Кустолян Е., 378
Кушнеж Р., 365
- Л**
Ларіонов, 353, 354
Лебедич І., 400
Лебідь Д., 150
Левкович, 120
Ленг Г., 368, 369
Ленін В., 10, 15–17, 19, 20, 21, 24–28,
30–36, 38–40, 42–50, 52–61, 64–68,
70, 73, 79, 80, 84, 88–99, 102, 107, 111,
141, 144, 145, 164, 211, 226, 234, 252,
326, 331, 364, 377
Лисяк-Рудницький Іван, 255, 339
Литвинов Іван, 205, 206
Ллойд Д., 364
Лоример Ф., 388, 389
Любченко П., 46, 131, 168, 169, 188, 349
- М**
Маггерідж М., 363
Магочі П., 398
Маймескулов А., 51
Майоров М., 187, 190, 191, 192, 220,
320
Максудов (Бабьонишев О.), 350, 373,
374, 376, 378, 389, 390, 392–394,
401–403, 406–411
Маннінг Р., 265
Мануільський Д., 47, 73
Маняк В., 371
Маркевич О., 316
Маркітан П., 256
Маркс Карл, 15, 16, 20
Маркусь В., 390
Мартін Террі, 139, 162, 163, 231
Масленко, 187
Махно Н., 51
Медведев Р., 392
Мейс Дж., 9, 230, 233, 390, 306, 307,
314, 367, 407, 412, 413
Мерль Ш., 233, 314
Мещеряков В., 29
Микола II, 13
Мікоян А., 109, 132, 156, 193, 237, 284, 293
Міхеєнко Д., 194, 195, 199
Молотов В., 68, 82, 100, 129, 132, 165,
166, 185, 193–199, 202, 218, 219, 222,
236–241, 243–245, 247, 248, 251, 255,
257, 262, 264, 265, 266, 267, 269, 270,
272–274, 276, 277, 309, 317, 323, 325,
333, 339, 341, 351, 352, 379, 381
Мороз Г., 305
Мусульбас І., 191, 192
- Н**
Немчинов В., 107
Нетяга Г., 261
Низькоусов, 263
Ніколаєнко, 261
Нікольський В., 405
Нурінов О., 116
- О**
Одинцов О., 329, 331
Орджонікідзе Г., 131, 257
Орехов С., 359
Осколков Є., 293
Осокіна Е., 87, 414
- П**
Пайпс Р., 11, 12, 18, 19, 39, 59
Панне Ж.-Л., 12
Передерій, 263
Петлюра С., 25, 34, 45, 48, 254
Петровський Г., 47, 54, 67, 74, 82, 90,
104, 131, 146, 177, 181, 193, 198, 215,
219, 220, 237–241, 247

Пилипенко, 135
Пирожков С., 408, 409, 410, 412
Писарев І., 382
Піджарий Ф.Д., 127
Піلسудський Ю., 25, 34, 45, 48, 252, 254
Поляков Ю., 379, 411
Поляков Ю., 378, 411
Попов О., 378
Постишев П., 104, 105, 169, 235, 276,
279, 280, 315, 319–321, 323, 328, 332,
334–336, 338, 339, 345–347, 351, 353,
355, 357, 359, 372, 400
Постнов, 264
Пятаков Г., 55

Р

Раковський Х., 45–48, 50, 53, 55, 67, 68,
69, 73, 74, 141, 142, 144, 146, 149, 174
Реденс С., 252, 274, 280
Репринцев, 343
Риков О., 62, 68, 69, 81, 97, 98, 102,
108, 132, 261
Розфілд С., 394
Романов О., 370
Рудзутак Я., 82, 142, 242
Рудницький О., 377
Рузвельт Ф., 367, 368

С

Садовський В., 159
Саллет Р., 365
Сандберг Дж., 235
Саркісов С., 265
Сахаров А., 373
Сербин Р., 393
Сирцов, 132
Скрипник М., 39, 50, 142, 144, 145,
149, 152–154, 159, 160, 161, 163, 279,
287, 289, 290, 316, 342, 368, 372
Слинько І.І., 184, 186
Сліпанський А., 189
Смирнов О., 264
Смолій В., 312

Соловей Д., 386
Сонипул О., 305
Сорока Т., 305
Сосновий С., 367, 385, 386, 388, 397, 409
Сталін Й., 44, 52–55, 57–59, 62, 63,
68–70, 72, 76, 79, 81–85, 98, 100–104,
106–111, 114, 118, 119, 122, 125, 126,
129, 130–134, 136–138, 142, 144–148,
150, 151, 153, 161, 164–166, 173, 175,
176, 183, 185, 186, 188, 192, 196, 197,
199, 200, 202, 204, 206–208, 212, 213,
215–222, 224, 225, 229, 234–244,
246–249, 251, 253–259, 261–267, 269,
272, 273, 276, 278–281, 284, 287, 289,
291, 294–296, 298, 300, 302, 306, 309,
311–313, 316, 318–320, 323–327, 330,
332–334, 339–344, 350, 354, 355, 364,
368, 370, 373–379, 381

Стебало, 366
Стецький О., 214
Строганов В., 256, 267, 275, 279, 320
Струмилін С., 80, 82
Суварін Б., 369, 378
Сулковский Ф., 350
Суходольська Н., 400
Сюндюков І., 235

Т

Тавдул А., 368, 369
Тарасюк Іван, 208
Таугер М., 230, 259
Терехов Р., 275, 276, 282
Ткач Н.І., 225, 355
Ткаченко Г., 202, 208, 261
Толмачів В., 264
Тольц М., 374, 378
Томський М., 68, 69, 81, 261
Тоттл Д., 369
Трилський О., 188
Троцький Лев, 16, 24, 45, 61, 67–69,
76, 81–83, 147, 148, 150
Троян М., 396

У

Уеллс Г., 38
Ужанський С., 181
Урланіс Б., 391, 392

Ф

Фадєєв О., 393
Фішер Л., 364, 368
Фрунзе М., 67, 143, 144, 146

Х

Харкова Т., 407
Хатаєвич М., 128, 250, 256, 265,
278–280, 300, 310, 320, 329, 336
Хвиля А., 135, 162
Херст В., 367
Хлевнюк О., 251, 253

Ц

Цаплін В., 378, 379, 398
Царинник М., 368

Ч

Чемберлін В., 365, 367
Черв'яков О., 155
Чернов М., 284
Чернявський В., 256
Черчілль В., 367, 369, 370
Чичерін Г., 48, 55
Чубар В., 47, 67, 83, 104, 146, 151, 161,
176, 185, 192, 218, 237, 238, 240, 241,
247, 252, 267, 279, 281, 310, 333
Чубар'ян О., 312

Ш

Шаповал Ю., 226, 263, 265, 297, 372,
373
Шарапов В., 324
Шеболдаєв Б., 214, 310
Шептицький А., 365
Шкірятов М., 284, 293
Шліхтер О., 126, 127
Шолохов М., 324, 325, 327, 333

Шпилюк В., 405

Шумко В., 277

Шумський О., 46, 150, 151

Щедрин, 261

Ю

Юркін Т., 132, 166, 183, 184, 191

Юхновський М., 112, 113, 115

Я

Ягода Г., 284

Яковлев Я. (Епштейн), 100, 119, 126,
127–129, 132, 166, 183, 184, 199, 201,
204, 237, 316, 329

В

Berelowitch A., 138

С

Chamberlin W. (див. Чемберлін В.)

Д

Danilov V., 138

Davies R.W., 170, 337

К

Kusnierz R., 365

Л

Lorimer F. (див. Лоример Ф.)

Lynne Viola, 138

М

Mace J. (див. Мейс Дж.)

С

Souvarine B., 369

Т

Terry Martin, 139, 162, 163, 288, 292

W

Wheatcroft S. (див. Віткрофт С.)

Станіслав Кульчицький народився в Одесі 10 січня 1937 року в студентській сім'ї (мати Марія Карпетівна та батько Владислав Веніамінович були студентами Одеського інституту інженерів морського транспорту). В кінці 1937 року батько був репресований. Станіслав Владиславович закінчив Одеський державний університет ім. І. Мечникова (історичний факультет) у 1959 р.

Місця роботи:

1958–1960 рр. — Одеський обласний державний архів.

1960–1972 рр. — Інститут економіки АН УРСР.

З 1972 р. і до цього часу — Інститут історії України НАН України.

Наукові ступені і звання:

Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1976), професор (1988), заслужений діяч науки і техніки України (1996).

Наукова школа:

Науковий керівник 28 кандидатів наук, науковий консультант 18 докторів наук.

Посади:

Завідуючий відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. (з 1977 р. і до цього часу).

Заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України (1977–1979 рр., з 1990 р. і до цього часу).

Заступник академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права України (1983–1988 рр., з 1998 р. і до цього часу).

Друковані праці:

1800 наукових та науково-популярних праць, в тому числі 49 монографій, підручників, посібників та науково-популярних книг (деякі з них у співавторстві). Є публікації в Італії, Канаді, Німеччині, Великобританії, США, Польщі, країнах СНД.

Громадські посади:

Член експертної ради з історичних наук ВАК СРСР (1988–1991).

Голова експертної ради з історичних наук ВАК України (2000–2004).

Голова Співки архівістів України (1991–2000).

Співголова Українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників історії та географії (з 1993 р. – до теперішнього часу).

Голова робочої групи з розробки пропозицій для підготовки історичного висновку до Урядової комісії з вивчення проблеми ОУН-УПА (1998–2006).

Член державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України (з 2007 р.)

Член підкомісії з питань співробітництва у галузі освіти та науки Українсько-російської міждержавної комісії (з 2006 р.).

Викладання у вищій школі:

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київський Славістичний університет, Національний університет ім. Т.Шевченка.

Нагороди:

Державна премія України у галузі науки і техніки (2001), ордена – «За заслуги» III ст. (2001) та II ст. (2006).

Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид

Кульчицький С. В.

К 90 Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К.: Наш час, 2007. — 424 с.

ISBN 978-966-8174-88-9

ISBN 966-8174-12-7(серія)

На підставі багатьох документів і свідчень автор встановлює, що Голодомор 1932–1933 рр. в українському селі являв собою результат замаскованої під хлібозаготівлі каральної акції з вилучення у селян всього наявного у них продовольства. В книзі доведено, що Сталін застосував цю терористичну акцію в ситуації гострої кризи і голоду в багатьох регіонах СРСР, які були наслідком здійснюваної Кремлем прискореної «революції згори».

Книга допомагає усвідомити, що терор голодом у поєднанні з репресіями проти безпартійної української інтелігенції та членів КП(б)У мали на меті попередити соціальний і політичний вибух в найбільшій національній республіці.

Це дослідження призначене для української громадськості, яка зацікавлена у міжнародному визнанні Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», прийнятого Верховною Радою 28 листопада 2006 р.

ББК 63.3(4УКР)615

С. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид

Науково-популярне видання

Кульчицький Станіслав Владиславович

Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення

*Відповідальна за випуск Н. І. Слюсаренко
Художнє оформлення, дизайн В. В. Кузнєцов
Художній редактор О. Г. Баршинова*

Здано до набору 1.10.06. Підписано до друку 15.10.07.
Формат 60х84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 24,18+0,47 вкл. Ум. фарбо-відб. 26,53. Обл.-вид. арк. 26,07+0,43 вкл.
Наклад 2000 прим. Вид. № 78. Зам. № 7-968.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 81.
Тел./факс: 8 (044) 569-10-74, 581-21-31
електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net, www.nash-chas.com.ua
Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 2086
від 3 лютого 2005 року

Виготовлення фотоформ і друк
ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Станіслав Кульчицький

труднощі усвідомлення

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.

ISBN 978-966-8174-88-9

9 789668 174889 >